

MAGYAR^{HAI}
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM

2006

4

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

122. ÉVFOLYAM 2006. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*

MONOK ISTVÁN *társ szerkesztő*

TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*

KULCSÁR PÉTER

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

VIZKELETY ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányoként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti** a *Bathányi Kultur-Press Kft.* (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2006-tól egy évre 1800 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 lejtés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adattapon* rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

VÉBER JÁNOS

Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében*

Váradi Péter és a bolognai humanista, az idősebb Filippo Beroaldo kapcsolata régóta ismert a magyar kutatás előtt, mivel Beroaldo az egyik legfontosabb művét, terjedelmes *Apuleius-kommentárját* Váradi Péternek ajánlotta. (A kommentár első kiadása: Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) Az ajánlólevelet a 19. század első felében Kemény József fedezte fel és szövegének egy részét is közölte egyik tanulmányában.¹ A fiatalon elhunyt, tehetséges filológus és reneszánszszakutató, Ábel Jenő szintén közölte a levél egy részletét.² A levél teljes szövegét végül Veress Endre adta ki az itáliai egyetemeken tanult magyarországi hallgatók adatait feldolgozó, 1941-ben megjelent monográfiájában.³ Sajnos sem a részleges, sem a teljes kiadások nem tökéletesek filológiai szempontból. Beroaldo több magyar humanistával is kapcsolatban állt. A hozzájuk intézett ajánlóleveleket, továbbá Beroaldo kortárs életrajzainak magyar vonatkozásait Révész Mária foglalta össze 1941-ben, az *Egyetemes Philológiai Közönyben* megjelent rövid tanulmányában.⁴ Borsa Gedeon 1983-ban számolt be egy Nápolyban őrzött, fontos magyar vonatkozású nyomtatványról. Közleményében felsorolta a magyar vonatkozású bolognai nyomtatványokat, köztük Beroaldo magyarok számára dedikált műveit is.⁵ A Nemzetközi Neolatin Társaság 2006. évi, Budapesten megrendezett konferenciáján örvendetes módon két, témánk szempontjából fontos előadás is elhangzott. Julia Haig Gaisser Beroaldo Váradi Péter-

* A tanulmány elkészítését az Österreichischer Austauschdienst (Osztrák Csereszolgálat) és magyar partnere, az Osztrák Magyar Akció Alapítvány bécsi kutatási ösztöndíja tette lehetővé. A bécsi kutatási lehetőségért külön köszönet illeti Dr. Elisabeth Kleckert, a bécsi egyetem oktatóját, aki kutatóutam projektvezetője volt.

¹ KEMÉNY József: *Történelmi és irodalmi kalászatok*. Szerk.: TOLDY Ferenc. Pest, Emich, 1861. /Történelmi és irodalmi berek 2./ 58–62.

² ABEL, Eugenius: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Stephanus HEGEDŰS. Bp., Hornyánszky, 1903. 40–43.

³ VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*. In: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1861*. Bp., MTA, 1941. /Olaszországi magyar emlékek 3./ 436–445.

⁴ RÉVÉSZ Mária: *Néhány adat Filippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez*. = EPhK (65.) 1941. 164–166. (A továbbiakban: RÉVÉSZ: *Néhány adat...*)

⁵ BORSA Gedeon: *Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány*. = ItK (87.) 1983. 48–58.

nek ajánlott *Apuleius-kommentárját*, pontosabban azokat a jegyzeteket vizsgálta meg, amelyek a regény főszereplőjével, az Ízisz kultusz papjává vált Luciusszal kapcsolatosak. Véleménye szerint ezekben a jegyzetekben fejtette ki Beroaldo azokat az elvárásokat, amelyeket az ideális főpappal szemben megfogalmazott, minden bizonnyal a mű címzettjével, a főpap Váradi Péterrel egyetértésben.⁶ Kiss Farkas Gábor előadásában szemléletes példákon keresztül mutatta be, hogy Beroaldo művei, stílusa milyen utakon és milyen módon hatottak a közép-európai humanistákra. Kutatásai bizonyították, hogy a Váradinak ajánlott *Apuleius-kommentár* fontos szerepet játszott abban, hogy Beroaldo különleges, nem szigorúan az aranykori latinságot követő stílusa ismertté váljon, és követőkre találjon. A mű néhány fennmaradt példányát vizsgálva bizonyítani tudta a mű magyarországi használatát is.⁷ Annak ellenére, hogy Beroaldónak Európa minden részéből voltak tanítványai és sok humanistával állt kapcsolatban, levelezésének csak töredéke maradt korunkra. 1956-ban Eugenio Garin közölt néhány Beroaldo-levelet, amelyek közül az egyik, 1499-ben kelt levél Váradi Péternek szól. Garin a levelekre a modenai Estense könyvtár egyik kódexében bukkant. Beroaldo ugyancsak sok levelét őrizte meg egy Prágában fennmaradt kódex, amelynek sajnos nincs magyar vonatkozása.⁸ A Váradinak szóló levelet, noha Garin cikke azóta többször is megjelent különböző tanulmánykötetekben, a magyar kutatás eddig nem vette figyelembe.⁹ A következőkben ezt a levelet, illetve Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatát fogom vizsgálni. A téma újra feldolgozását az is fontossá teszi, hogy Beroaldóval kapcsolatban az utóbbi időben új, fontos monográfiák jelentek meg, amelyek új megvilágításba helyezik működését.

Egy humanista az oktatás szolgálatában, Beroaldo és tanítványai

Az idősebb Filippo Beroaldo irodalmi munkásságának egészen az 1970-es évekig nem sok figyelmet szentelt a humanizmuskutatás, mivel sokkal inkább pedagógusi munkáját, mint tudományos teljesítményét értékelték. Halála után szöveg-

⁶ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest: The continuity of religious experience in Filippo Beroaldo's commentary on the golden ass.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 55.

⁷ KISS FARKAS GÁBOR: *Remarks about the influence of Filippo Beroaldo the Elder in East Central Europe.* = XIII. International Congress for Neo-Latin Studies 6–12 August, Budapest Hungarian Academy of Sciences – National Széchenyi Library. Az előadás rezüméje a konferencia programfüzetében olvasható: 71.

⁸ FABRIZIO-COSTA, Silvia: *Filippo Beroaldo l'ancien : un passeur d'humanité, Filippo Beroaldo il Vecchio: un umanista ad limina.* Ed. Frank LA BRASCA. Bern, Lang, 2005. /Liminaires 5./ 5 skk.

⁹ GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio.* = Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano, Recherche e documenti.* Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.

kiadásai és kommentárjai lassan értéktelenné váltak a kortársak szemében, mivel a bennük lévő filológiai és tudományos ismeretanyag túlhaladottá vált. A 16. századi Cicero-követő humanisták Beroaldo túlságosan szabados, a klasszikus latin szabályainak nem mindenben megfelelő nyelvhasználatát is kifogásolták. Beroaldo filológiai munkáját elsőként Konrad Krautter vizsgálta egyik legfontosabb művéről, a Váradi Péternek ajánlott *Apuleius-kommentár*ról írt könyvében.¹⁰ Monográfiája első ízben mutatott rá Beroaldo filológiai munkáinak jelentőségére. Az 1990-es évek végén Anna Rose doktori értekezésében, amely Beroaldo Propertius szövegghagyományban játszott szerepének tisztázását tűzte ki céljául, Beroaldo életrajzát is újraalkotta az eddig ismert és újabb források bevonásával, átértékelésével.¹¹ Magyarországon, leszámítva Révész Mária említett tanulmányát és a *Világirodalmi Lexikon* egyik szócikkét, viszonylag keveset foglalkoztak Beroaldóval, ezért célszerűnek látszik, hogy röviden szóljak pályájáról és tanítványairól.¹² Filippo Beroaldo 1453-ban született egy neves bolognai patrícus család gyermekeként. Nagyon fiatalon, tizenkilenc éves korában nyerte el a doktori címet, és 1472-ben tartotta első előadását szülővárosa egyetemén. Már fiatal éveiben klasszikus szerzők kiadásába és kommentálásába kezdett. Átmeneti pármái és párizsi egyetemi oktatás után 1478-ban szülővárosa egyeteme, a bolognai egyetem artes fakultásának oktatója lett. Beroaldo élete végéig katedráján, a retorika- és poétikai tanszéken maradt. Az egyetemi képzés fejlesztése érdekében Beroaldo sokat tett. Javaslatára hívták a városba Urceo Codrót, aki az addig elhanyagolt görög stúdiumok oktatását is megkezdte. Beroaldo sokrétű oktatási feladata mellett tovább folytatta filológiai munkáját is: több tucat szövegkiadás és kommentár fűződik nevéhez. Néhány munkája a teljesség igénye nélkül: első, nyomtatásban megjelent munkája 1473-as Florus kiadása, amelyet számos fontos antik mű követett: Plinius Secundus *Naturalis historiája* 1476-ból; egy Propertius-kommentár 1487-ből, Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentár 1496-ból, magyar tanítványának Csulai Mór Fülöpnek szóló ajánlólevéllel; az említett *Apuleius-kommentár* 1499-ből; Caesar- és Gellius-kommentár 1503-ból; élete alkonyán, 1505-ben jelent meg közös Justinus és Florus kiadása. Saját, nyomtatásban megjelent nem filológiai tárgyú művei között ünnepi költeményeket és beszédeket is találunk, mint a párizsi egyetemen mondott beszédeit (1478), vagy Annibale Bentivoglio és Lucrezia d'Este esküvője alkalmából írt művét. Az olasz, azaz a „volgare” irodalom nemzetközi hírének megalapozását is fontosnak tartotta, ezért mind Dantétól, mind pedig Bocacciótól jelentek meg

¹⁰ KRAUTTER, Konrad: *Philologische Methode und humanistische Existenz. Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius*. München, Fink, 1971. /Humanistische Bibliothek, Abhandlungen und Texte, Reihe I. Band 9./ (A továbbiakban: KRAUTTER: *Philologische Methode...*)

¹¹ ROSE, Anna: *Filippo Beroaldo der Ältere und sein Beitrag zur Properz-Überlieferung*. München–Leipzig, Saur, 2001. /Beiträge zur Altertumskunde. Band 156/. (A továbbiakban: ROSE: *Filippo Beroaldo...*)

¹² *Világirodalmi Lexikon. II.* Főszerk.: KIRÁLY István. Bp., Akadémiai, 1970. 869.

fordításai: 1496-ban a *Decameron* egyik részletét fordította latinra.¹³ Tanári munkáját talán még tudományos és irodalmi tevékenységénél is fontosabbnak tartotta. Feljegyezték róla, hogy naponta, az egyetemen nagy létszámú hallgatósága előtt tartott előadásain túl, amelyekben rendszerint egy klasszikus szerzőt interpretált, délután különórákat is adott. Poliziano szerint legalább hatszázan hallgatták naponta előadásait. Poliziano túlzásával szemben, saját Váradi Péternek szóló, alább közölt levelében azt írta Beroaldo, hogy naponta majd háromszáz ember előtt oktatott. Szövegkiadásai és kommentárjai is oktatási célokat szolgáltak, ugyanis előadásaiban ezeket használta és használtatta fel hallgatóival. Beroaldo rendkívül népszerű volt tanítványai körében, akik Európa minden részéről tódultak hozzá. Sikerének titka tanári munkája iránt érzett elkötelezettsége, továbbá a kortársai által is elismert nyitott, vonzó személyisége lehetett. Személyiségjegyei fennmaradt kevés levelén is áthatnak, stílusára jellemzőek a szójátékok, szokatlan szófordulatok, tréfás, kétértelmű mondatok. Tanítványai egy részét saját házában szállásolta el, akikkel a hozzájuk intézett ajánlólevelek szerint, fontos tudományos vitákat is folytatott. Természetesen sok itáliai humanistával állt kapcsolatban és sok tanítványa is innen származott. A külföldiek között a németek képviseltették magukat a legnagyobb számban iskolájában. Közülük sokan később tagjai lettek a Konrad Celtis nevével fémjelzett humanista köröknek is. Celtis maga is járt Bolognában és Sebastianus de Rotenhant, egyik tanítványát rávette, hogy legyen Beroaldo hallgatója. (Beroaldo jelentősebb német tanítványai: Sigmund von Hohenlohe, Marquardus von Stein). A lengyelek közül Paweł Szydłowiecki (Kázmér lengyel király diplomatája), Erasmus Vitellius (Erazm Ciołek), későbbi püspök és I. Sándor király tanácsadója, Piotr Tomicki, 1515–35 között cseh alkancellár, érdemelnek említést. A cseh humanisták közül az ő tanítványa volt Bohuslav Hassenstein von Lobkowicz, II. Ulászló későbbi kancellárja, továbbá Roderich von Dubrava és Martin von Krumlov. Beroaldo Csehországhoz fűződő szoros kapcsolatát jól jelzi, hogy levelezése egyik fontos szövegtanúja, egy, a 16. század elejéről származó, már említett kódex halála után egyik cseh tanítványa révén került Prágába, ahol ma is őrzik.¹⁴ Beroaldo magyarországi kapcsolatait az általa írt ajánlólevelekből továbbá egyik kortárs életrajzából ismerjük, amelyet Jean de Pins, (latin, humanista nevén Johannes Pinus Tolosanus) írt. Az említett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető, Váradi Péternek szóló ajánlólevelében Beroaldo Csulai Móré Fülöpöt és Gibárti Keserű Mihályt említi, akik Váradi Péter támogatásával tanultak Bolognában. Beroaldo Váradi Péter egykori ellenfelével, Bakócz Tamás esztergomi érsekkel is kapcsolatban volt, aki unokaöccseit küldte Bolognába tanulni. Neki *Symbola Pythagorea* című művét

¹³ Beroaldo nyomtatásban megjelent műveinek listáját l.: KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 188–193.

¹⁴ FABRIZIO-COSTA: *Filippo Beroaldo l'Ancien...* i. m. 10 skk.; KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo...* i. m. 18–38.

ajánlotta. (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1503, BNH-Cat B-313). A Bakócz unokaöccsök mellett a történetíró Brodarics István szintén hallgatta Beroaldo előadásait.¹⁵ A jelentős filológiai és pedagógiai munkában megfáradt Beroaldót viszonylag fiatalon, 1505-ben ragadta el a városban dühöngő tífuszjárvány. Halála komoly törést jelentett Bologna és az egyetem életében. Tanítványai, mivel nem volt méltó utódja, aki oktatási tevékenységét folytathatta volna, rögtön halála után szétszéledtek.¹⁶

Váradi Péter és Filippo Beroaldo

Mint említettem, Beroaldo az 1470-es évek elején tartotta első előadásait a bolognai egyetemen. Váradi Péter, aki valamikor az 1450-es évek közepén született. Váradon töltött gyermekkora után 1465-ben került Bolognába, ahol hosszú ideig folytatott tanulmányokat.¹⁷ Fiatal éveiről egyedül Bonfini tudósításából értesülünk, aki szerint:

„kiemelkedő tehetségével és kiváló természetével kora gyermekiségében annyira megtetszett Vitéz János akkori váradi püspöknek, hogy a saját növendékei között neveltette gondosan, és amikor az esztergomi érsekségre emelkedett, nem érdemtelenül kanonokságot adott neki, gondoskodott arról, hogy az ő költségén Bolognában a tisztes tudományok tanulmányozásával foglalkozzék, ő viszont kegyes pártfogót találva a nagy férfi neveléséhez nem lett méltatlan.” (Kulcsár Péter fordítása)

Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor tért haza Magyarországra, valószínűleg mentora, Vitéz János elbukott összeesküvése után került a királyi udvarba. Azt, hogy a király haragja őt nem sújtotta, viszonylag fiatal korával és tehetségével magyarázhatjuk. Ha bolognai évei alatt még nem is találkozott személyesen Beroaldóval, nevét biztosan megismerte. Váradi Péter hazatérte után a királyi udvar fontos szereplőjévé vált. Először Mátyás titkára (az első, erre vonatkozó magyarországi adat 1474-ből származik), majd titkos-kancellárja, végül az 1480-as évek elején kalocsai érsekként főkancellárja lett. Már királyi titkárként is fontos feladatokat végzett, hiszen ő intézte a király diplomáciai levelezésének egy részét, és kisebb jelentőségű ügyekben önállóan is adott ki okleveleket. A kancellária

¹⁵ RÉVÉSZ: *Néhány adat... i. h.* 166.

¹⁶ Beroaldo részletes életrajzát lásd: KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 9 skk.; ROSE: *Filippo Beroaldo... i. m.* 8–150.

¹⁷ Váradi Péter életrajzának feldolgozásai: FRANKÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete* = Századok (17.) 1883. 489–514, 729–749, 825–843.; UDVARDY József: *A kalocsai érsekek élete*. Köln, Görres Gesellschaft, 1991. /Dissertationes ecclesiasticae 11./ Váradi humanista működéséhez és leveleskönyvéhez: GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista Váradi Péter*. = Magyarságtudomány (1.) 1942. 305–328, 532–563. (Váradi pályaképét ezen életrajzok, továbbá saját kutatásaim alapján vázoló fel.)

irányítása 1480 körül már egyedül az ő kezében összpontosult. Kortársainak véleménye szerint is ő volt az udvar egyik legbefolyásosabb tagja. A király környezetében kapcsolatba került mind az itáliai, mind a magyar humanista körökkel. Nagyon fontos szerepet játszott a Marsiglio Ficinóval kapcsolatban álló budai újplatonista társaságban is. Mátyás udvarában, mint királyi titkár és később kancellár rengeteg külföldi követtel, köztük humanistákkal találkozott. 1484-ben azután, pontosan nem tisztázott okokból Mátyás király, a kortársak számára is váratlanul, börtönbe vetette. Váradi úgy tűnik, szembekerült Mátyás központosító törekvéseivel. Mátyás annyira megneheztelt rá, hogy Váradi egészen 1490-ig börtönben maradt. Kiszabadulása a Mátyás és a római Szentszék közötti politikai játszma részévé vált. Váradi aktívan részt vett a Mátyás király halála után kibontakozó politikai küzdelmekben, majd a későbbi polgárháborúban is. A korábbi szakirodalom szerint II. Ulászló győzelme után visszavonult a közügyektől és kizárólag érseki teendőinek szentelte magát. Noha valóban több időt töltött érseki székhelyén, és korábbi kancelláriai tisztségeit nem nyerte vissza, az országos politikától nem maradt távol. Levelleinek tanúsága szerint komoly építkezéseket folytatott mind Bácsón, mind Kalocsán. Káptalanjainak tagjait, saját mentora, Vitéz János példáját követve támogatta abban, hogy egyetemi tanulmányokat folytathassanak. Kérdés, hogy Váradi Péter mikor lépett kapcsolatba Beroaldóval, aki 1478-ban kapta kinevezését a bolognai egyetemre. Beroaldo az 1480-as 90-es évek végére lett igazán elismert tanár és szövegkiadó. Váradi, mint már említettem 1490-ben, Mátyás halála után szabadult ki fogságából. Arra, hogy érsekségét újra kézbe vehesse, és elveszett javait visszaszerezze jó néhány évre volt szüksége, ezért Beroaldóval is csak az 1490-es évek közepén lépett kapcsolatba. Sajnos csak Beroaldo, említett Váradi Péternek címzett, az *Apuleius-kommentárt* bevezető ajánlólevele, továbbá a most közölt levél szövege maradt korunkra. Érdekes, hogy Váraditól egyetlen Beroaldónak szóló levelet sem ismerünk, noha terjedelmes, több mint százharminc levelet tartalmazó leveleskönyve átvészelte az évszázadok viharait. A *Váradi-leveleskönyv* jellegéből adódóan nem olyan, mint az itáliai humanisták átstilizált leveleskönyvei, mivel Váradi Péter, vagy környezetének valamelyik tagja abból a célból szerkesztette, hogy főpapi tevékenységének emléket állítson. Ha a leveleskönyvben megőrzött leveleket tartalmi szempontból vizsgáljuk, szinte egyik sem foglalkozik kizárólag humanista témákkal. A leveleskönyv sok levelében van szó Váradi 1484-es fogságba vetése után elvesztett javainak visszaszerzéséről, amelyek közül talán a péterváradi apátság kommandája volt a legfontosabb. A ciszter apátságot, pontosabban annak kommandatori, azaz világi kormányzói tisztségét még az 1480-as években adományozta Mátyás király Váradi Péternek. Később, Váradi Péter fogságának idején a hírhedt Rodrigo Borgia bíborosnak adta, aki 1492-ben VI. Sándor néven pápa lett. Váradi hatalmas energiát fektetett a javadalom visszaszerzésébe, mivel az apátság stratégiailag fontos helyen feküdt és sokkal inkább volt erődítmény, mint egyházi intézmény. Emellett jó néhány, egészen egyszerű, familiárisainak, az érseksége alá tartozó plébánosoknak és szerzetesi vezetőknek szóló utasítást is találunk. A leveleskönyv középkori kézírata, amelyet jelenleg az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz,

egy mellékletet, egy oklevélgyűjteményt is tartalmaz, amelyet korábban nem hoztak összefüggésbe Váradi Péterrel.¹⁸ A gyűjtemény darabjai olyan királyi oklevelek, amelye a bács-kalocsai érsekség ügyeivel kapcsolatosak. Az, hogy a Váradi-levelek előtt királyi okleveleket és kiváltságleveleket találunk, egyértelműen megvilágítják a leveleskönyv célját, amely az volt, hogy elsősorban a főpap tevékenységének állítsanak benne emléket. A gyűjteménybe valószínűleg ezért nem kerültek be kizárólag irodalmi témákkal foglalkozó, külföldi humanistáknak szóló levelek. Azt, hogy Váradi Péter tájékozott volt itáliai ügyekben egyrészt bolognai stúdiomainak, másrészt annak köszönhető, hogy testvére, a szintén egyházi pályát választó Váradi Pál Rómában élt. Az ő 1494-ben bekövetkezett halála után is, éppen az említett péterváradi javadalom ügyei miatt állandó ügyvivője volt Rómában. A péterváradi apátság ügyében folytatott peres eljárás idején pedig szinte naponta hozták és vitték a leveleket Bács és az Örök Város között. Váradi Péter Beroaldo iskolájáról II. Ulászló Budán működő cseh kancelláriájának humanista tagjaitól is értesülhetett, akik közül jó néhányan annak hallgatói voltak. A Váradi és a Beroaldo közötti baráti kapcsolat igazi elmélyítői azonban Váradi Bolognába küldött pártfogoltjai lehettek, akik komoly tanulmányi előmenetelükkel kivívták Beroaldo elismerését. Közülük talán Csulai Móré Fülöp lehetett a legfontosabb. Csulait már az 1490-es évek elején Bolognában találjuk. Mivel ő egy viszonylag szegény, Hunyad-megyei családból származott, anyagi helyzete egy olyan bőkezű támogató, mint Váradi Péter segítségével nélkül nem tehetne volna lehetővé, hogy külföldön tanulhasson.¹⁹ Azt, hogy Csulai elnyerte Váradi Péter támogatását, talán rokoni kapcsolatainak köszönhető: Testvére, a katonáskodó, néhányszor nándorfehérvári várkapitányságot betöltő Csulai György felesége ugyanis Dóczi Péter leánya Katalin volt.²⁰ Dóczi Péterrel, aki szintén állt Nándorfehérvár élén, Váradi Péter olyan jó kapcsolatban volt, hogy egyik, a leveleskönyv Wágner-féle kiadásában nem szereplő levelében régi barátjának nevezte.²¹ Valószínűleg Dóczi Péter ajánlotta Csulai Móré Fülöpöt Váradi figyelmébe. A tehetséges ifjút Beroaldo annyira megkedvelte, hogy 1496-ban megjelent Cicero *Tusculanae Disputationes* kommentárját neki ajánlotta (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000), és ő lett egyik gyermekének keresztapja is. Már a neki szánt ajánlólevelében is említi Beroaldo, hogy dolgozik

¹⁸ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica: kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–III.* Bp., MTAK, 1988–1994. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat: 23, 31, 33. (98, 106, 108.)/. (=BH), 1200.; Fényképmásolata: Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteménye (=MOL DF) 290345

¹⁹ A család birtoklástörténetét lásd: CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* V. Bp., Arcanum, 2002. (CD-ROM adatbázis)

²⁰ ENGEL Pál: *Magyar középkori adattár: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457.; Középkori magyar genealógia.* Bp., MTA – Arcanum, 2001. (CD-ROM adatbázis)

²¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393, 247. skk.

az *Apuleius-kommentáron*. Csulai fontos szerepet játszott Beroaldo és Váradi Péter kapcsolatában is. „A köztünk lévő barátság életrehívója és szorosra fűzője tanítványom, Csulai Fülöp volt”,²² írta Beroaldo 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentár* elé írt könyvajánlásában Váradinak. Csulai hazatérte után egykori pártfogoltjához hasonló karriert futott be II. Ulászló, majd II. Lajos udvarában. Először a királyi titkárok egyike volt, majd rövid ideig Ulászló felesége, Anna királyné udvarmestere lett. Bolognában szerzett ismereteit diplomáciai téren kamatoztatta: 1508 és 1514 között, mint állandó ügyvivő Velencében képviselte a magyar érdekeket. Később elnyerte a pécsi püspöki méltóságot is. Végül 1526-ban, a mohácsi csatamezőn vesztette életét.²³

A Beroaldo és Váradi Péter közötti kapcsolatfelvétel első fennmaradt emléke 1499-ből származik. A tanulmányom végén, Eugenio Garin említett kiadása nyomán, latinul és magyar fordításban közölt levél szerint Váradi és Beroaldo már korábban több levelet váltottak. A levél eleje a levélírásban gyakori mentegetőzéssel kezdődik, amely szerint Beroaldo sokirányú elfoglaltsága miatt nem írhatott illően hosszsan. Kitért az *Apuleius-kommentárra* is, amelynek munkálatai rengeteg idejét emésztették fel: ugyanis a nyomtatás előtt szavanként javította a szöveget. Elfoglaltságai mellett Váradi ékes stílusával is indokolta, hogy nem mer hosszsan írni. Váradi levelei, mint a magyarországi latinság más alkotásai is, bővelkedtek a különböző szójátékokban, jellemző volt az antik retorikából átvett, stílus-eszközök, retorikai alakzatok használata.²⁴ Beroaldo úgy látszik alkalmazkodni kívánt Váradi Péter stílusához, ezért levelében sok retorikai eszközt alkalmazott. Pl.: „me ...occupatum quoque occupant”; „quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco”; „res verbis quadrant, verba rem sequuntur.” (engem, aki elfoglalt vagyok, lefoglalnak; megriadok ékesszólásod folyamától és villámaitól; a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak stb.). Sajnos nem ismerjük Váradi Beroaldónak írt leveleit, így nem tudjuk hogy vajon az ő kifejezései készítették-e arra Beroaldót, hogy hasonlóan válaszoljon. Maga Beroaldo sem vetette meg a szójátékokat és merész neologizmusokat. Hasonló nevű, szintén humanista pályát választó unokaöccséről például azt írta, hogy már el kezdett Filippóvá válni, azaz saját magára hasonlítani. (Levelében a „filippizei”, nevének görög igei személyraggal ellátott alakja áll, amely szó szerint azt jelenti Filippónak lenni).²⁵ Mindenesetre Beroaldo a sok elszórt szójáték ellenére elismerően szólt Váradi levélírói képességeiről, és csodálatát fejezte ki, hogy hogyan tud egy, az Alpokon túl született ember ilyen remek latinsággal írni. Váradi dicsérete mellett pártfogoltjaira is kitért, akiket Váradi azért küldött Bolognába, hogy, egy

²² „Amicitiae inter nos... conciliator et conglutinator fuit discipulus meus Filippus Cyulanus.”

²³ HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása: Magyar Humanizmus*. Bp., Magyar Szemle, 1944. /Magyar Szemle Könyvei 12./ 207–208.

²⁴ BORONKAI Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága*. = ItK 1975. 129–144.

²⁵ KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 52.

merész hasonlattal élve „aranyozottá, az igazi aranyszámárhoz hasonlóvá válnak”. Közülük egyet emelt ki Beroaldo, akinek neve ugyan nem szerepel ebben a levélben, de a következő, 1500-ban kelt, az *Apuleius-kommentárt* bevezető levél alapján Gibárti Keserű Mihállyal, Keserű István alnádor fiával azonosíthatjuk. István alnádor, pontosabban alországbíró a Mátyás király közeli rokonságába tartozó Geréb Péter országbíró familiárisa volt. A Geréb testvérekkel, Péterrel és Lászlóval Váradi Péter jó kapcsolatban állt. Leveleskönyve több, velük váltott baráti hangvételű levelet őrzött meg. Talán rajtuk keresztül ismerte meg a tehetséges ifjút. Keserű Mihály valóban rászolgált Beroaldo megelőlegezett bizalmára. A görög stúdiumokban olyan jártasságra tett szert, hogy latinra fordította Iszokrátesz két beszédét, amelyet a kancellária nagyhatalmú emberének, a szintén Bolognában tanult Szatmári Györgynek ajánlott. Kardos Tibor 1950-es években írt monográfiájában messzemenő következtetéseket vont le a fordítással és annak „osztályharcos” élével kapcsolatban. Feltevését Gerézdi Rabán cáfolta meg a monográfiáról írt, megsemmisítő recenziójában.²⁶ 1500-ban Beroaldo neki is ajánlott egy munkát a harmadik századi Solinus, *Polyhistor, sive de mirabilibus mundi* című a középkorban és a koraujkorban népszerű művét. (HC Addenda 14886; CIH 3109, ISTC Nr. is00625000) Keserű Mihály hazatérte után Szatmári és atyja támogatásával az udvarba került és királyi titkár lett. Még 1502-ben, bolognai tartózkodása idején lett boszniai püspök. Úgy tűnik, hogy egyházi és világi karrierje nem nagyon foglalkoztatta, ezért ifjúkorában szerzett javadalmánál nem jutott tovább. Élete alkonyán megnősült és elhagyta a papi hivatást, majd a kalandor Lodovico Gritti híve lett, később pedig emiatt ellenségei bebörtönözték.²⁷ De térjünk vissza a most közölt Beroaldo levélhez! A levél végén Beroaldo ismét a címzett türelmét kérte az *Apuleius-kommentárral* és készülöben lévő Plinius kiadásával kapcsolatban. Mintegy fájdalomdíjként egy másik, a levélben sajnos meg nem nevezett kis művet küldött Váradinak. Mivel a levél egyetlen ismert kézírata egy ajánlólevél- és beszédgyűjteményben maradt fenn, amely nem tartalmazza magukat a műveket, a Váradinak küldött kis munka témája homályban marad. A levél végén Beroaldo homályosan utal a műre, amely valamiféle szólásgyűjtemény lehetett. A levél záró részében Beroaldo mentegetődzött, hogy túlságosan hosszan írt. Magáról azt írta, hogy „a gerlénél is beszédesebb lettem”. A szófordulat értelmezéséhez saját, most küldött művéhez utasította Váradit: „Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg”. Azt, hogy Beroaldo *Apuleius-kommentárja* iránt Váradi élénken érdeklődött, nemcsak levélváltásuk, hanem Beroaldo Jean de Pins (Johannes Tolosanus) által írt életrajza is tanúsítja. (Bologna, Faelli, 1505, EDIT 16: CNCE 64179) A Révész Mária által közölt anekdota szerint:

²⁶ KARDOS Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp., Akadémiai, 1955. 260–261.; GERÉZDI Rabán: *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora*. (Könyvismertetés.) = ItK 1958. 555–557.

²⁷ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., Akadémiai, 1971. 319.

„Amikor megírta Péter kalocsai érseknek,²⁸ hogy Apuleius kommentárját neki kívánja ajánlani, azt mondják, hogy ezt a választ kapta: ha az aranyszamarat, amelyet nekünk ígértél, gyorsan elküldöd hozzánk, arannyal megrakodva fogom visszaküldeni neked.²⁹”

Vajon mi tette ennyire érdekessé a 15–16. század fordulója embere számára az *Aranyszamarat*? A Kr.u. II. században élt Apuleius regénye az első, teljes szövegében fennmaradt latin nyelvű regény. A mű a középkor nagy részében lap-pangott, Boccaccio fedezte fel újra egy 11. századi kéziratban. Apuleius nevét azonban többi műve, Apológiája, amelyet azért írt, hogy a bűbájosság vádja alól felment-sék, továbbá Florida címen fennmaradt költeményei alapján ismerték. Munkái és saját kijelentése, amely szerint ő az újplatonikus filozófia képviselője, alapján már a késő-antikvitástól kezdve sokkal inkább filozófusnak, mint írónak tekintet-ték. Az *Aranyszamarat* mintája Patrai-beli Lukiosz görög nyelvű munkája volt. Érdekes, hogy Apuleius kortársa Lukianosz is feldolgozta a történetet görög nyelvű regényében. A mű szerkezete hasonlít a görög regényekére, amennyiben különböz, de mégis egymásba ágyazódó történetek füzéréből épül fel. A cselekmény kibontakozását, a számrá váló Lucius hányattatásait és végül Ízisz istennő se-gítségével történő visszaváltozásának történetét minduntalan részletező leírások, újabb történetecskék szakítják meg, azonban minden egyes történetnek megvan a maga funkciója. A regénynek, amelyet korábban az Ízisz-kultusz népszerűsítő írásának tartottak, sok egyiptológiai vonatkozása is van.³⁰ A későközépkor és a re-neszánsz embere számára a regény többet jelentett pusztán történetfüzérnél. A mágia, a varázslás élénkén foglalkoztatta a későközépkor emberének képzeletét, továbbá a misztikus, egyiptológiai tárgyú fejtegetések miatt a regényt nagy érdeklődéssel forgatták. A mágia és a misztikum fontosságát jól jelzi, hogy Beroaldo a műhöz írt bevezetőjében a mágia tudományáról írt egy hosszú értekezést, amelyben nem hagyta figyelmen kívül a mű filozófiai háttérét sem. A nagy kommentár végül némi késéssel 1500-ban jelent meg. A késés oka nemcsak Beroaldo Váradinak is említett alapos javításai voltak, hanem az, hogy az 1499-es esztendő súlyos, több hónapos szárazságot hozott. Mivel a papírgyártás és a könyvnyomtatás nagyon vízigényes, az aszályos időszak jelentős késést okozott a könyv megjelenésében. Beroaldónak, aki a nyomdászokkal egész pályája során jó kapcsolatban állt, a ké-sedelem komoly anyagi veszteséget okozott. Különösen érdekes, hogy fennmaradt Beroaldo Faellivel kötött szerződése, amelyben a nyomdász kikötötte, hogy Be-

²⁸ De Pins eredeti szövegében a téves Thomas név szerepel. Úgy tűnik, hogy összekeverte Váradit Bakócz Tamás esztergomi érsekkel.

²⁹ „Ut in Apuleiani asini commentariis nuper quos dum se Petro Colocensi archiepiscopo viro bonarum artium studioso dicare velle scriberet, tale accepisse responsum dicitur, asinum istum, quem tam benevole nobis es pollicitus, si ad nos propere miseris, denuo ad te onustum auro remittam.” (RÉVÉSZ: *Néhány adat...* i. h. 164. 1 l.j.)

³⁰ ADAMIK Tamás: *Római irodalom a későcsászárságkorban*. Bp., Seneca, 1996. 69–79.; ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története*. Ford. TAR Ibolya. Bp., Balassi, 2003–2004. 1171–1183.

roaldo az 1499-es tanévben az egyetemen Apuleius-előadást fog tartani.³¹ Így kívántak gondoskodni a könyv eladásáról. A mű impresszuma szerint végül 1500. augusztus 1-jén jelent meg. Beroaldo különösen hosszú ajánlólevélben köszöntötte Váradi. Mivel a levelet eddig csak történeti szempontból idézték, érdemesnek tartom alaposabban elemezni. A levelet Beroaldo azzal az ókori szokással kezdte, amely szerint a híres embereknek, az olimpiák győzteseinek szobrot állítottak. Azonban az, hogy a szellemnek emléket állítsunk, még fontosabb: „Nagyobb dicsőséget hoz és maradandóbb, ha a szellem, és nem testünk képmását hagyjuk az utókorra.”³² Arra, hogy tehetségünk emléket hátrahagyjuk, legjobban az irodalmi és tudományos művek alkalmasak: „A könyveket, amelyek az emberi lélek élő tükröképei, semmiféle erőszak sem tudja elpusztítani, és az idő múlásával sem merülnek a feledés homályába.”³³ Beroaldót ez az elv, egyfajta írói és tudományos ars poetica vezette, hogy műveit nyilvánosságra hozza. Egy-egy mű, „szellemem kifejezésre jutott hasonmása”³⁴ – írta. A bevezető gondolatsor után összefoglalta az ajánlást: „Lelkem legújabb, szorgalmas munkával kimunkált hasonmását Neked ajánljuk.”³⁵ A rövid bevezető után áttért a címzett, Váradi Péter személyének dicséretére. Váradi, mint azt életrajzírói is megírták, nagy hangsúlyt helyezett főpapi működésére: Odafigyelt hívei lelki életére, szigorúan elszámoltatta alárendelt papjait, sőt püspökeit is. Beroaldo magyar tanítványai révén jól értesülhetett erről, ezért azt hangsúlyozza, hogy Váradi Péterben egyesülnek a tudós és a főpap erényei: „akinek vallásosságához ragyogó tudás párosul, ez a két egymással összekötött erény kétségtelenül az üdvösség előmozdítója... a vallásos érzület ugyanis a bűnök elűzője, a tudomány pedig az erények kifürkészője.”³⁶ A religio és a doctrina, azaz a vallás és a tudomány összekapcsolásának gondolatát tovább folytatta, ha valamelyik nincs meg a kettő közül, akkor maga az emberi élet borul fel. Nem kisebb tekintélyt idézett, mint Püthagorászt, aki szerint: „Istent vallással kell tisztelnünk, a lelket pedig tudománnyal kiművelnünk.”³⁷ Váradi Péter megfelelt ennek az elvárásnak: „Te ennek a püthagoraszsi eszmének oly gondos követője vagy, olyan kiváló vallási tekintetben, hogy nem maradsz le a leghíresebb főpapok egyike mö-

³¹ KRAUTTER: *Philologische Methode...* i. m. 26.

³² „Illud praeclarium est multoque perennius ingeniorum, quam corporum effigies relinquere, animorum quam membrorum.” A továbbiakban az ajánlólevél latin szövegét Veress Endre szövegközléséből idézem. (Lásd a 3. lábjegyzetben). A főszövegben álló magyar fordításokat, ahol azt külön nem jelöltem, magam készítettem.

³³ „volumina vero, quae sunt vera spirantiaque hominum simulacra, nulla vi convellentur, nullo senio obliuerantur...”

³⁴ „ingenii mei similitudo expressa”

³⁵ „Hoc ... novitium animi simulacrum ... cultuque laborosio perpolitum sub tuo nomine publicamus tibi nuncupatum dedimus.”

³⁶ „cuius amplissime religioni luculenta doctrina coniuncta est, quae duae ... connexae procul dubio sunt beatitudinis effectrices, quippe religio vitiorum expultrix, Deo nos conciliat ... Doctrina vero virtutis indagatrix ...”

³⁷ „Deum religione colendum esse, animum disciplinis excolendum.”

gött sem.”³⁸ Beroaldo Váradit a Rómában nevelkedett II. Iubához, Numídia királyához, majd az egyházatya Cyprianushoz hasonlította, akik mind műveltségükkel, mind pedig vallásosságukkal kiemelkedtek. A püspök, illetve a főpapokkal szembeni elvárásokat is felsorolta, aminek kapcsán kitért saját korának egyházára is: „Sokat láthatunk napjainkban az Úr egyházában, akik püspöki méltóságuk miatt kiemelkedőnek kellene lenniük, ám erkölcsaik és tudatlanságuk miatt hitványak.”³⁹ A tisztességükre nem méltó főpapokat Beroaldo még egy jó fél oldalon keresztül ostromozta:

„Az egyházatyák szerint vak állatot áldoznak Istennek, valahányszor tudatlan ember fog szent cselekedetekbe, vagy lesz a hit seregének tagja. Ó Istenek, naponként hány vak barmot áldoznak Istennek.... hány püspök él sötétségben, mint a vakondok, tanulatlanul és műveletlenül.”⁴⁰

Beroaldo tollát kettős cél vezette ebben a hosszú kitérőben, egyrészt a sok alkalmatlan főpappal szembe tudta állítani Váradi Péter erényeit és kiválóságát, másrészt Váradi más főpapokkal szembeni konfliktusaira is utalhatott ezzel. Váradi, mivel fogsága éveiben sok birtokát, javadalmát vesztette el, amelyeket világi és olykor egyházi hatalmaskodók szereztek meg, sokszor fakadt ki keserűen az erkölcstelen, csak a harácsolással törődő főpapok ellen. Angelo da Liciónak, VI. Sándor pápa péterváradi apátsági kormányzójának ezt írta:

„De hát tagadhatatlan, hogy annyira elfajzottunk, hogy morzsányi lelkiismeretet sem találni sem a papi köpönyeg, sem a csuklya, sem a birétum, sem a csuha alatt.”⁴¹ (Boronkai Iván fordítása)

A főpap kötelességeivel foglalkozó gondolatokkal Beroaldo folytatta Váradi Péter dicséretét, aki pater familias módjára gondoskodik egyháztartományáról: „Te jó családfő módjára ügyelsz az egyház minden tagjára.”⁴² Váradi Péter leveleinek, továbbá könyvtára egyik fönmaradt darabjának, egy sajátkezű bejegyzéseivel javított, 1498-as velencei kiadású esztergomi misszálénak a tanúsága szerint az egyháztartomány szertartásrendjére is gondot fordított. (Venezia: de Spira, 1498. ISTC No. im00724000; CIH 2317; OSZK Inc. 181, BH 1027). A misszálé azért fontos, mert Váradi javításai megmutatják a két érseki tartomány, az esztergomi és a bács-

³⁸ „Tu perinde ac pythagorici dogmatis observantissimus cultor, ita religionis praepolles, ut nulli antistitum clarissimorum sis secundus...”

³⁹ „... complusculi hac tempestate in ecclesia Dei visuntur, qui cum episcopali dignitate sint summi, morum et inscitiae dehonestamento sunt infimi.”

⁴⁰ „Conditores ecclesiasticae litteraturae prodiderunt caecum animal Deo offeri quotienscumque illiteratus sacris initiatur, sitque adscriptus militiae religiosae. Dii boni quot caeca animalia quotidie Deo dedicantur. ... Quot episcopi cecutientes sunt et prorsus talpae hoc est inducti incultique.”

⁴¹ „sed profecto ad hoc iam degeneratum est, ut non sub cappis, nec cucullo, nec etiam sub bireto clericali, nec vestitu monachali ullum vestigium conscientiae inveniantur” (*Petri de Warda... Epistolae*. Ed. Carolus WAGNER. Posenii & Cassoviae, J. M. Landerer, 1776. LXVI, 129–130.)

⁴² „Tu instar boni patris familias tota ecclesiae membra circumspicis.”

kalocsai szertartásrendjének különbségeit. Fraknói Vilmos az ősnymotatvány alapján feltételezte, hogy Váradi a konventuális ferencesekhez fűződő kapcsolata miatt, maga vezette be a Szeplőtelen Fogantatás megünneplését a bács-kalocsai érseki tartományban.⁴³ Úgy látszik, hogy ennek a híre Beroaldóhoz is eljutott, aki szerint: „a szent szertartásokat oly bölcsen, oly szentségesen oly ünnepélyesen tartjátok meg, hogy más papok is megváltoztatták a te rendelkezéseid alapján saját szertartásrendjüket.”⁴⁴ A főpappal szembeni elvárásokat Beroaldo később, a kommentár főszövegében, ahogy Julia Haig Gaisser kutatásai bizonyították, alaposan kifejtette.⁴⁵ A következő, főpapi pontosabban keresztényi erény, a hospitalitas, azaz a vendégszeretet. Váradi, legalább is Beroaldo, szerint menedéket nyújtott házában, azaz bácsi székvárában a zarándokoknak és a szűkölködőknek. Érdekes, hogy Beroaldo a Váradi vendégszeretetéről szóló részbe egy plautusi vígjátékból származó mondatot is beleszólt: „Koldusnak enni adni, s inni adni nem helyes, neked kár, s neki nyomorúságra nyújtod meg nyűgös életét.”⁴⁶ (Devecseri Gábor fordítása) Az idézett mondat Plautus, *Trinummus* (Három ezüst) című vígjátékából származik. A közmondás szerű mondatot Philto mondta fiának, aki arra kérte, hogy segítsen koldusbotra jutott barátján, Lüsitzelészen. Első pillantásra furcsának tűnik, hogy itt, ez a szegények támogatását éppen elutasító plautusi részlet szerepel. Beroaldo szándéka viszont éppen ellenkező volt. A *Trinummus* részletével azt fejezte ki, hogy Váradi Péter nem pusztán a szűkölködők testi szükségleteit elégítette ki, hanem lelkükkel is törődött. A levél további részében szintén találunk Plautus-idézeteket. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Beroaldónak Plautus volt az egyik kedvenc auktora. 1500-ban Plautus-kommentár is került ki kezei közül, amelyen nagyjából Apuleius kommentárjával egy időben dolgozhatott. Érdekes, hogy a vendégszeretet után már Váradi Magyarország védelmében tett intézkedései következnek:

„Miféle hírveréssel, mily nagy dicsérettel kell megemlékeznünk arról, hogy a királyi katonákat évente mindenféle gabonával, lábbelivel, fejfödővel és ruházattal bőven ellátod, akiket torlaszként állítottak szembe a törökök, a keresztény hit örök ellenségeinek feltartóztatására.”⁴⁷

A török elleni védekezésben tett erőfeszítések kapcsán Beroaldo kiemelte, hogy a török célja Pannónia legerősebb védőbástyájának, Nándorfehérvárnak az elfoglalása, amelynek védelmében Váradi Péter valóban komoly erőfeszítéseket tett.

⁴³ FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek missaléja 1498-ból.* = MKsz 1888. 1–8.

⁴⁴ „divina misteria ... tam diligenter, tam sancte tam solemniter celebrantur, ... ut sacerdotis alii ex institutis tuis religionis colendae formulam mutuentur.”

⁴⁵ GAISSER, Julia Haig: *Lucius the priest ...* (id. előadás)

⁴⁶ „De mendico male meretur qui ei dat, quod edit aut bibit, : Nam et illud, quod dat, perdit et illi prodit vitam ad miseriam.” (Plaut. *Trinummus*. 339–340.)

⁴⁷ „Quo praeconio, qua laude memorandum, quod militibus regis annonam omnifariam, calceos, pilea vestimenta large suppeditas, qui oppositi sunt veluti obices Turcis coercendis hostes Christianae fidei sempiternos.”

Egyetlen, leveleskönyvén kívül fennmaradt, autográf, Várdai Miklós bodrogi főispánnak szóló, 1490-ben kelt levelében is arról írt, hogy rendkívüli, természetbeni adót szedettet e célból egyháztartományában.⁴⁸ Leveleskönyvének számtalan levele tanúskodik arról, hogy a törökkel szembeni védekezésből alaposan kivette a részét. Úgy látszik Beroaldo Várdai Péterrel kapcsolatos értesülései ebben az esetben is megfeleltek a valóságnak. A levél következő szerkezeti egységében Beroaldo rátért Várdai Mátyás királyhoz fűződő kapcsolatára. Mátyás királyt, noha ő volt az, aki Váradit börtönbe vetette, Nagy Sándorhoz és Hannibálhoz hasonlította. Mátyás Váradit érdemei miatt főpapi méltóságra emelte, és döntéseit, legalább is Beroaldo szerint, Váradival közösen hozta meg. Ám, ismét egy plautusi idézettel bevezetve, bekövetkezett a tragédia, Várdai bebörtönzése: „Ahogy mondja az a plautusi matróna, a gyönyört a bánat örökké kíséri, és a jó időhöz közel van a vihar.”⁴⁹ (Deveseri Gábor fordításának felhasználásával), mondta Alcumena, Amphitruo felesége, miközben hazavárta a harcmezőről férjét. A következőkben Beroaldo, ahogyan maga Várdai Péter is, ellenségei ármánykodásával magyarázta a király Várdai ellen irányuló haragját. Várdai ellenfeleit kemény hangzású alliterációkkal jellemzi a szerző: „*viperæ linguas virulentas vibrant*, (mérges vipera nyelvüket nyújtogatják); *prorsus pestilentia pestilentiores*, (még magánál a pestisnél is dögleteesebbek).” Ám Várdai Péter méltósággal viselte balsorsát, „a veszedelem egyetlen enyhítőjéhez, a tudományos munkához menekülvén.”⁵⁰ Ebben az esetben nem tudjuk megmondani, hogy Beroaldo állítása megállja-e a helyét, hiszen Várdai fogsága elején, Árva várában raboskodott, amely nem a legalkalmasabb hely humanista stúdiumok folytatására. Később, az 1480-as évek végén a pápai kúria nyomására, különösen pedig Angelo Pecchinoli pápai legátus hathatós közreműködésével Visegrádra, jobb körülmények közé került. Itt már valóban tölthette idejét írással, olvasással. Ennek ékes bizonyítéka a leveleskönyvében fennmaradt első, 1490 áprilisában Corvin Jánosnak írt levele, amelyet a leveleskönyv összeállítója az alábbi végjegyzettel látott el: „Kötés, pecsét és az évszám feltüntetése nélkül.”⁵¹ Szerencsére a balsors sem tartott örökké, mert Várdai, Beroaldo szerint megerősödve és dicsőségesen került ki a fogságból:

„Te korábbi pozíciódba visszahelyeztetvén fényesebben és ragyogóbban emelkedtél ki, a nap módjára, amelyet ha be is árnyékolhat egy kis felhő, annak eloszlása után tisztábban, és fényesebben szokott ragyogni.”⁵²

⁴⁸ 1490. december 11. MOL DL 82029

⁴⁹ „Ut inquit Plautina matrona, voluptati maeror comes consequitur, et serenitati tempestas proxima.” (cf. Plaut. Amphitr. 635.)

⁵⁰ „ad unicum calamitatis levamentum studia confugiens”

⁵¹ „Sine ligatura et sigillo et sine numero anni...” (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS II. 393. p. 246)

⁵² „Tu pristino mox fastigio restitutus clarior illustriorque emersisti, instar solis, quem nubecula obumbraverit, qua mox dispulsa purior, nitidior, flagrantior emicare consuevit.”

Beroaldo a levelet az II. Ulászló dicséretével folytatta, akit egyenesen Traianus császárhoz hasonlított:

„aki két királyság, Pannónia és Csehország gyepöljét bölcsen és üdvösen irányítja, aki igencsak rászolgált Traianus másik nevére, az Optimusra (a Legjobb). Szándékomban áll, hogy őt valamikor tisztelettel köszöntsem, de nem írott ajándék nélkül.”⁵³

Váradi Péter nemcsak a királynak kedves, hanem szinte mindenki atyjaként tisztelte – legalább is az *Apuleius-kommentár* bevezetője szerint. Beroaldo ezt Váradi életrajzi leírásával támasztja alá:

„Egyébként, ami a legszebb, hogy te életedben és tanulmányaidban a komolyságot a vidámsággal vegyíted, és egymással ellentétes dolgokból éred el az összhangzást, a szent tudomány szigorú fegyelmét a világi tudomány lágy fűszereivel enyhíted, és miután az üdvözítő mise kalászeit összeválogattad, a retorikai szüret legédesebb szőlőszemeit szakítod le, amelyek jó illata nélkül az összes tudomány szagtalan, íztelen, élvezhetetlen, sőt egyenesen darabos lenne.”⁵⁴

A levél következő részében Beroaldo Váradi udvartartását, háznépét dicsérte. A valószínűleg népes udvartartásból kiemelte Atádi Márton, aki Váradi titkára volt. Ő Verancsics Antal Beriszló életrajzában Mádi Márton néven szerepel.⁵⁵ Úgy tűnik, hogy a humanisták számára egy gondos főpap, vagy jó fejedelem képéhez az udvartartás tagjainak dicsérete is hozzátartozott. Maga Váradi Péter is így tett, egy 1491-es, az aleriai bíborosnak, szóló levelében, amelyben a megdicsérte a bíboros háznagyát, Grazianót és ezen keresztül természetesen magát a bíborost is.⁵⁶ A levél hátralévő részében Beroaldo Váradi pártfogoltjairól és az ő előmenetelükről számolt be a címzettnak. Mondandóját itt is messziről kezdte, először Váradi bácsi udvartartásáról írt, ahol szerinte az érsek Nagy Sándor módjára történetmesélők és költők társaságában költi el ebédjét és vacsoráját. A jól ismert horatiusi fordulattal tér rá Váradi humanista barátaira és tanítványaira:

„Te gyűlölöd a be nem avatott tömeget és a műveletleneket távol tartod. Ahogy Platón mondja, a jó embereknek barátokká kell válniuk... Te, mint ennek a platóni tanításnak a megfogadója az összes jó embert, tudniillik a literátusokat szereted és támogatsz,

⁵³ „qui ... duorum regnorum Pannoniae et Boemiae habenas sapienter et salubriter moderat, cui non secus ac Traianus alteri cognomentum Optimi optime congruit, quem mihi in animo est aliquando reverenter salutare, non sine munere carthario.”

⁵⁴ „Caeterum, cum pulcherrimum sit, ut in vita, quam in studiis severitatem comitemque miscere, et ex dissonis facere concentum, tu austeriorem spiritalis doctrinae disciplinam misces lenioribus secularis sapientiae condimentis, post spicas ex salubriori messe collectas racemos vindemiae oratoriae suavissimos decerpis, sine cuius suaveolentia doctrinae omnes inodora, insuaes, iniucundae sunt et prorsus aspernabiles.”

⁵⁵ UDVARDY: *A kalocsai érsek élete, i. m.*, 384; *Verancsics Antal összes munkái. II.* Közli SZALAY László. Pest, Eggenberger és mások (Akad.), 1857, /*Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály, Írók, II./*, 229.

⁵⁶ *Petri de Warda... Epistolae... i. m. CXVIII*, 226.

... a művelt emberek jóindulatát elvárt ajándékokkal serényed nyered meg. Nincs Itáliában, amely a tudományok és a tudósok szülőhazája, olyan kevésbé ünnepezt szerző, akihez ne fűzne Téged szoros barátság. Éppen ezért, engem, aki nem vagyok éppen utolsó a humanista tudományokban, és nem vagyok a legjelentéktelenebb katedra professzora már ajándékokkal halmoztál el. Te gyakran írsz nekem leveleket, amelyek, az Istenekre, micsoda gyönyörű szavakkal és kifejezésekkel vannak tele, éppen ezért mint igazi szónok, hozzám, mint olyan tanárhoz, akit sem erkölcsi sem pedig tudása miatt nem kell szégyellned, tanítványokat küldesz, hogy a tudományokban csiszolódjanak.”⁵⁷

Beroaldo nem éppen rövidre fogott levele vége táján meg is nevezi két magyar, Várad által támogatott tanítványát: Gibárti Keserű Mihályt és Csulai Móré Fülöpöt, akikről már fentebb szót ejtettem. Érdekes, hogy utánuk még egy, nem magyarországi tanítványáról is megemlékezett Beroaldo, ő a csehországi Johann von Wartenberg, „aki tanítványaim ékessége, az ékesszólás tanulóinak nem hervadó virága.”⁵⁸ Első látásra különösnek tűnik, hogy egy cseh humanista nevét olvassuk egy magyar vonatkozású ajánlólevélben. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor II. Ulászló cseh és magyar király volt egy személyben, és a cseh kancellária is Budán működött. A Celtis Konrád nevével fémjelzett Sodalitas Litteraria Danubiana egyik legfontosabb központja pedig éppen Budán volt, ahol a kancellária cseh és német humanistái fontos szerepet játszottak.⁵⁹ Beroaldo Váradai pártfogoltjairól való megemlékezése után a levél utolsó szerkezeti egységében összefoglalta ajánlását. A kommentárt azért ajánlotta Váradinak, hogy „ennek a köztünk lévő barátságnak, amely a szerencsés kezdetekből kiindulva olyan igazzá, szenté és mélylé vált, a híre a széles körben elterjedjen, és utókor számára is igazolva legyen”.⁶⁰ A szerző azt a reményét is kifejezte, hogy kommentárja méltó helyet fog találni Várad gazdag könyvtárában. Hogy Várad Péternek mekkora könyvgyűjteménye lehetett, sajnos nehéz megbecsülni, de az eddig előkerült kötetek fényében könyv-

⁵⁷ „Tu prophanum vulgus odisti et indoctos eliminās. Bonos omnes inter se, ut inquit Plato oportet amicos esse ... Tu platonici pracepti retinentissimus bonos omnes, hoc est litteratos diligis ac foves, ... tu eruditorum benivolentiam studiose exspectis muneribusque concilias. Nullus in Italia litterarum litteratorumque altrice ac parente est studiorum claritate paulo celebrior, qui non tibi sit plutino amicitiae copulatus. Tu me perinde ac in studiis humanitatis neque postremum, neque imi subselli professorem muneribus es prosequutus. Tu ad me crebras litteras dedisti, quo Dii boni, lepore, qua verborum atque sententiarum amoenitate refertissimas, prorsus, ut profectus orator, tu ad me, veluti ad praeceptorem neque moribus, neque doctrina poenitendum destinasti ... discipulos, ut doctrinis expolirentur...”

⁵⁸ „gemma scholasticorum et illibatus eloquentiae candidatorum flos”

⁵⁹ KLANICZAY TIBOR: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Bp., Balassi, 1993. /Humanizmus és reformáció 20./ 50 skk.

⁶⁰ „haec, quae mihi tecum foelicibus auspiciis exorta est, amicitia tam proba, tam sancta, tam splendida vulgo innotesceret.”

tára – legalább is magyarországi viszonylatban – jelentős volt.⁶¹ A könyvtárát itáliai megrendelésekkel gazdagító kalocsai érseknek ez, a gyűjteményét érintő dicséret is biztosan tetszésére szolgált. Beroaldo azt írta, hogy a kommentárt kétezer példányban nyomtatta ki és tervei között szerepelt, hogy Apuleius többi művét is kommentálja, amelyek szintén igényt tarthattak a humanista olvasók érdeklődésére. A magas példányszámot a Faellivel kötött, már említett szerződés, továbbá a humanisták Apuleius iránti érdeklődése tehetta lehetővé. Az ajánlás zárásaképpen Beroaldo egy szinte kötelező, szerénységi formulával üdvözli Váradit:

„Engem, aki távol vagyok tőled, távolról, ahogy elkezdted, szeress, és, ha súlyos elfoglaltságaid alól felszabadulsz, ne vedd meg olvasni ezt a művet, bármilyen legyen is.”⁶²

A Veress-féle kiadás nem tartalmazza a kommentár szintén Váradi Péternek szóló záró sorait, amelyeket tanulmányom függelékében közlök. A mű végén Beroaldo egy mondatba sűríti Apuleius mondanivalóját, amely szerint az igazi boldogság a tudománnyal összekötött vallásosságban rejlik.

Sajnos, mivel nem ismerjük Váradi válaszlevelét, nem tudjuk, hogy milyen hatással volt rá az *Apuleius-kommentár*. Beroaldo műve minden bizonnyal tetszésére szolgált, mert a mű rendkívül fontos, új tudományos ismereteket közvetített. Beroaldo, mint ahogy a középkori szerzők is, Apuleiust elsősorban filozófusnak tekintették. A filozófiai tartalom mellett a mágia, a boszorkányság szintén élénken foglalkoztatták a kor embereit. Beroaldo idejében Bolognában több boszorkányper is zajlott.⁶³ A kommentár kettős bevezetővel kezdődik, a mágiával foglalkozó irodalmi bevezető után a szerző életrajza következik. Kommentárjaiban, amelyek némelyike kisebb önálló elbeszélésnek is beillik, sokszor kortársairól is megemlékezik, a regény helyszíneit, itáliai városokkal, szokásokkal állítja párhuzamba. Egyik kitérőjében például Bocaccio *Dekameron*jára is felhívja a figyelmet. Magyarországon, illetve Nyugat-Európában a *Dekameron* és a többi nagy olasz nyelvű mű ekkoriban még alig volt ismert. Beroaldo tudatában volt a problémának ezért néhány mű latin fordítását is elkészítette. Beroaldo jegyzetei között az olvasók rengeteg fontos, az antikvitás mindennapjait megvilágító magyarázatot találhattak. (Vallási szokások, magisztrátusok stb.). A kommentár talán legfontosabb része az Ízisz-kultusszal foglalkozó fejezethez írt egyiptológiai tárgyú igényes jegyzetek, amelyek a kor tudományos élvonalába emelték a művet. Ezek a magyarázatok nyilván nagy érdeklődésre tarthattak számot a magyar humanisták körében is. Ha az *Aranyszámár*, illetve Apuleius magyarországi ismertségét nézzük, Beroaldo kommentárja ebben fontos szerepet játszhatott. Nyilván nem a véletlen műve,

⁶¹ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Reste der Bibliothek eines ungarischen Humanisten. Péter Váradi*. = Guttenberg Jahrbuch 1977. 363–368.; BOROSS Klára: *Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány gyűjteményében*. = MKsz (101.) 1985. 278–280.

⁶² „meque, ut coepisti, absentem absens dilige, et cum a seriis occupationibus fueris feriatu, haec qualicumque sunt, translegere ne spreveris.”

⁶³ KRAUTTER: *Philologische Methode... i. m.* 26.

hogy Beroaldo kommentárja előtt egyetlen Magyarországon használt Aranyszámár-kézirat, vagy kódex sem maradt korunkra. Az egyik első dokumentált magyarországi példány éppen az ő kommentárjának 1500-as kiadása volt, amely a Csapodi Csaba által Budai II.-nak nevezett gyűjteményben szerepelt. Minden bizonnyal II. Ulászló kancelláriájának valamelyik humanista tagja szerezte be a királyi udvar számára.⁶⁴

Beroaldo két levele, mint láthattuk, egy igazi humanista barátság bizonyítéka. Beroaldo szemmel láthatóan alaposan ismerte Váradi Pétert és tevékenységét. Két ajánlólevele, más, magyarországi mecénásokhoz írt levelekhez képest szokatlanul személyre szabott. Ha például a Bakócz Tamás bíborosnak szóló ajánlólevéllel hasonlítjuk össze mindkét levél, de különösen az *Apuleius-kommentár* ajánlása kifejezetten személyes hangvételű. A Bakócznak szóló levélben viszont általánosságokat, a főpapi méltóságra vonatkozó, sablonos frázisokat puffogatott Beroaldo. A magyar humanizmus kutatás pótolhatatlan vesztesége, hogy a Váradi és Beroaldót összefűző barátságnak csak ezt a két dokumentumát ismerhetjük. Mindenesetre a levelek szövegének helyet kell kapniuk majd a *Váradi-leveleskönyv* régóta áhított kritikai kiadásában is.

Függelék

I.

1499. december 21. *Filippo Beroaldo levele Váradi Péternek.*

(Kiadás: GARIN, Eugenio: *Note sull'insegnamento di Filippo Beroaldo il vecchio.* = Studi e memorie per la storia dell'università di Bologna, 1956. 357–376.; Uő.: *La cultura filosofica del Rinascimento Italiano. Ricerche e documenti.* Firenze, Sansoni, 1979². 364–387.)

Archiepiscopo Collocensi

Reverendissime ac doctissime domine, salve! Ut brevilloquentiam in epistola scribenda colam, faciunt occupationes multiiugae, omnes tamen litterariae, siquidem lectionibus publicis distringor, quarum quotidiani auditores sunt circiter tercenti; occupatum quoque occupant privatae lectiones, quarum sitientes sunt complusculi principes scholasticorum. Ad haec quotidiana revisitatio recognitioque Apuleianorum Commentariorum horas sibi vendicat, namque antequam impressor formis excudat, singulas paginas syllabatim pensito, ut opus fiat quam emendatissimum sincerissimumque, iamque viginti amplius quaterniones absoluti consumatique sunt sub incude impressoria. Haec omnia acervatim congesta et citra cessationem quot diebus resurgentia efficiunt, ut vix sit interdum respirandi locus, ut cogar etiam in gratis esse brevilocus sed illud imprimis brevilloquentem me facit, quod eloquentiae tuae fulmina et flumina perhorresco, quod tua dapsilis facundia et largus orationis fons me retardant et reprimunt, cum tu in copioso dicendi genere domineris, nos in brevibus potius sicco characterere cohibeamur. Accepi adeo nuper litteras tuas, dii boni, qua ubertate praescatentes, quibus flosculis exultas, quibus eloquii pigmentis coloratas! Habeo in gramatophilatio, sic

⁶⁴ BH 3010.

enim litterarum repositorium appellare consuevi, epistolas multorum clarissimorum virorum reconditas, qui partim noti partim ignoti ad me quotidie litteras missiculant; sed nullae illarum, ita me Deus amet, sunt cum Collocensis mei scriptioe et salo comparandae. Tu succosior, tu nitidior, tu fluentis largioris instar exuberans, pure latineque scribis, adeo, ut in Latio, in Latinitatis meditullio natus, altus, eruditus esse iudicaris. Demiror interdum ipse mecum, hominem Pannonium trans Alpes genitum tam tersum esse, tamque excellentem sermone latiali. Verum profecto est illud, quod dicitur: ingenium ubi intenderis, valet.⁶⁵ Nihil difficile volenti, et apud Scythas penitissimos Anacharsis sapiens natus est, et Hieronymus in Dalmatiae Pannoniaeque confinio progenitus affatim ostendit, non qua regione sed qua ratione vitam vivere quisque instituerit, esse spectandum, neque ubi prognatus, sed uti moratus eruditusque sit inspicendum. In epistolis tuis nulla barbarica verba resonant, nulla eruditio vernacula plebeiaque conspicitur, res verbis quadrant, verba rem sequuntur; misces seria iocosis et quodam quasi condimento austeritatem temperas comitate, quale est illud tuum, quod cupis nepotulos tuos asinos fieri bracteatos, scilicet et aureo asino persimiles; de quibus, et si nihil temere spondendum est propter lubricum aetatis, in qua qui non cadit titubat, tamen id ausim promittere atque recipere illum saltem maiusculum tantum in litteris profecturum quantum tu, quantum parentes vix audeant optare. Potuit itaque iure et merito pueri pater lacrimare pro gaudio, ubi te epistolam meam pro testimonio puerilis indolis recitantem inaudivit. Dat enim quotidie magis specimen futurae virtutis; elucent scintillae, apparent igniculi micantis ingenii; poterit hic aliquando fulgere doctrinae lucidioris apud Pannonios; ego in tempore fovebo sublevoque adminiculis meis atque fulturis puerum scandentem, ut in fastigio consistere possit. Nusquam deero, cum capax fuerit altioris eruditionis, illa enim minutaque ad grammatistam pertinent; sunt infra nostram professionem. Ex intervallo revisam, quam agat, et quam recto tramite progrediatur. Verum hic instar Theopompi non tam calcaribus eget quam freno, cum ille alterum Ephorum representet stimulis egentem. Haec super nepotulis hactenus. Ex litteris tuis oppido litteratis cognovi, quam avidus, quam sitiens sis Pliniana eruditionis, quo circa succisivas horas mihi sumam easque peculiariter ac privatim impendam Plinio castigando annotatiunculisque e latere in transcribendis. Et in hoc meam tibi obstringo fidem: satisfaciam huic tuo desiderio cognosces me re quam verbo ferociorem; sed opus est ut prius ex manibus egrediantur absoluti impressique commentarii, ne pluribus me oneribus reddam sarcinosum. Absolventur, ut ait impressor, intra mensem: crescit opus in dies inter manus, sed procrastinatio haec erit cum lucto, qua fit ut quotidie novis pigmentis farciantur et condimentis non quotidianis condinantur. Ut autem aequiore animo feras hanc nostram lenitudinem, mitto ad te libellum ex officina nostra deproptum. Nostri vetus verbum, Africum semper afferre aliquid novi: itidem Beroaldus tuus semper novi aliquid excudit, ne veterno marcoreque torpescat. Perlege libellum; lactaberis; neque oleum dices neque operam te perdidisse, fateberisque id opusculum non esse ex numero illorum, quae attingere nullum opere pretium sit. Videsne quemadmodum dulcedo tecum fabulandi longius me provexit fecitque pro breviloquo largiloquum, et dum cupio tecum agere laconismo utique spartana brevitate, factus sum, ut est in veteri proverbio, turture loquatur.⁶⁶ Ne autem diutius quaeras, unde adagium hoc ortum sit; libellum perlege et scies, vel, si iam id cognovisti, recognosces. Vale, decus eruditorum atque praesidium, et me ut amas, ama. Data Bononiae, XII. kl. Ianuarias anno Salutis millesimo undequingentesimo.

⁶⁵ Sallust. De con. Cat. 51.

⁶⁶ cf. Erasm. Adag. 1.530

A levél magyar fordítása:

Főtisztelendő és kiváló műveltségű Úr, légy üdvözölve. Sokirányú elfoglaltságaim miatt, jóllehet ezek irodalmi jellegűek, írok röviden, ugyanis állandóan előadásokat vagyok kénytelen tartani, amelynek naponta körülbelül háromszáz hallgatója van; és engem, aki már így is elfoglalt vagyok, lefoglal az a sok magánóra is, amelyekre szinte szomjaznak tanítványaim legjobbjai. Ehhez járul még, hogy naponta hosszú órákat töltök Apuleius-kommentárom olvasásával és javításával, ugyanis mielőtt a nyomdász kiszedné, minden egyes oldalt szavanként ellenőrzök, hogy a mű minél tökéletesebb legyen – már több mint húsz ív fekszik készen nyomdaprés alatt. Mindez együttvéve, továbbá saját lustaságom mellett mindenféle, naponta felbukkanó ügy miatt alig van lélegzetvételenyi időm arra, hogy köszönetet mondjak neked. Különösen szűkszavúvá tesz engem, hogy megriadok ékesszólásod folyamától és villámaintól, mivel gazdag szóhasználatod és stílusod bővíző forrása elnyomnak engem, mivel te a hosszabb, díszesebb kifejezőmódban győzedelmeskedsz, mi arra kényszerülünk, hogy inkább rövidebben, száraz stílusban írjunk. Az istenekre, micsoda levelet kaptam tőled a minap, milyen kifejezés gazdag, micsoda szóvirágokkal és retorikai eszközökkel díszített volt. Gramatophilatiomban (levéltáramban), ugyanis így szoktam nevezni levélgyűjteményemet, sok igen híres, köztük művelt és kevésbé művelt ember levelét őrzöm, akik naponta frogatnak nekem, de Isten engem úgy segítjen, közülük egyiké sem hasonlítható a kalocsai érsek stílusához. Olyan választékosan, olyan tisztán, mintegy bővíző folyó módjára írsz, hogy azt hihetnénk Latiumban, a latinság bölcsőjében születettél és nevelkedtél. Csodálkozom rajta, hogy egy pannon, az Alpokon túl született ember hogy tud ilyen választékosan, ilyen kiváló latinsággal írni. *Ha a szellemi erőidet veted latba, célhoz segítenek.*⁶⁷ Aki elszánt, annak semmire nehéz, a távoli szkíták között született a bölcs Anakharsisz⁶⁸, és a Pannónia és Dalmácia határán született Szent Jeromos⁶⁹ eléggé bizonyítják, hogy nem azt kell nézni, ki hol él, hanem, hogy milyen elvek szerint éli életét, nem az a fontos, hogy hol született, hanem, hogy hol nevelkedett. A te leveleidben egyetlen egy barbár szó sem dörög, nyomát se lehet látni semmiféle vásári közönségességnek, a mondanivaló a szavakhoz, a szavak a mondanivalóhoz igazodnak: a komoly dolgokat tréfákkal vegyíted, a szigort, mint valami fűszerrel, vidámsággal enyhíted. Amilyen vagy tenmagad, olyanná akarod tenni pártfogoltjaidat is, hogy aranyozottá, vagyis az igazi aranyszamárhoz hasonlóvá váljanak.⁷⁰ Felőlük még nem könnyen ígérhetek semmi biztosat, mivel még olyan képlékeny korban vannak, amelyben, ha nem is bukik el valaki, meginog, de azért azt meg merem ígérni, sőt meg is fogadom, hogy az a bizonyos idősebbik annyira előre fog haladni az irodalmi tanulmányokban, amennyire se te, se pedig szülei álmodni se mertétek.⁷¹

⁶⁷ Sallust. De coni. Cat. 51. Kurcz Ágnes fordítása. (A szállóigévé vált mondat Caesar szenátusban elmondott beszédéből származik.)

⁶⁸ Mitikus szkíta herceg, aki a Kr. e. 7. században Görögországba utazott, hogy a görög műveltséget is megismerhesse.

⁶⁹ Kr.e. IV. századi egyházatya, a hagyomány szerint a dalmáciai Stridonban (ma Štrigova, Horvátország) született.

⁷⁰ Az Apuleius-féle *Aranyszámár*ra utal.

⁷¹ Itt Gibárti Keserű Mihályról, Gibárti Keserű István alnádor fiáról van szó.

Méltán hullat majd a fiú atyja örömkönyveket, amikor a fia tehetségéről szóló levelemet föl fogod olvasni neki. Mindennap újabb tanújelét adja ugyanis majdani érényének, és már felcsillannak ragyogó tehetségének szikrái. Majd egyszer ragyogni fog a pannonoknál műveltségének fénye, én pedig a jövőben is segíteni fogom ezt a tehetséges ifjút, hogy a csúcsra kerülhessen. Soha se leszek rest, ha a magasabb tudomány iránt lesz fogékony, ugyanis azok, még ha csökkentett formában is, a grammatikusra tartoznak, így a mi tevékenységi körünkbe is. A közeljövőben felülvizsgálom majd, hogy mit tegyen és milyen ösvényen induljon el. Ő Theopomposz példájára nem a sarkantyúnak, hanem a zabláznak van híjával, így szemlélteti az a filozófus, a másik Ephorosz hibáját, akiben kevés volt az elhivatottság.⁷² De ennyi elég pártfogoltjaidról! Irodalmi leveleidből jól tudom, mennyire kíváncsi vagy már Plinius kiadásomra, amelynek már eddig is sok egymást követő, kellemes és magányos órát szenteltem, mikor a szöveget javítottam és a széljegyzeteket írtam. Ebben az ügyben biztosítalak hűségemről, meglátod, hogy inkább tettel, mint szóval teszek majd eleget óhajodnak. De szükséges, hogy előbb elkészítsem és kinyomtattassam kommentáromat, nehogy többféle kötelességgel málházzam föl magam. A munkálatok a nyomdász szerint egy hónapon belül befejeződnek majd, művem napról napra növekszik kezeim között, de a késlekedéssel együtt gyászom is nő, így a kommentár naponta új színekkel lesz árnyaltabb, és nem éppen hétköznapi fűszerektől ízes. Hogy könnyelműségemet nyugodt szívvel viseld, küldök neked egy műhelyemben készült könyvecskét. Ahogy a mi régi mondásunk tartja, az Africus mindig hoz valami újat, így Beroaldó is mindig valami újat alkot, nehogy az öregségtől és a mozdulatlanságtól elhervadjon. Olvasd végig a művecskét, örömet találod majd benne! Nem fogod azt mondani, rá, hogy kár volt a lámpaolajért és fáradságért, és meg fogod vallani, hogy nem tartozik azon könyvek közé, amelyeket kézbe venni sem érdemes. Láthatod, hogy a veled való beszélgetés édessége milyen messzire ragadott engem és tett röviden szóló helyett szószátyárrá, és noha lakonikus tömörséggel, vagyis spártai szófukarsággal akartam veled értekezni, ahogy a régi igében áll, a gerlénél is beszédesebb lettem.⁷³ Hogy ne keresd tovább honnan ered ez a közhely, olvasd el a könyvet és tudd meg, ha ismerted már, bocsáss meg. Légy üdvözölve te a művelt emberek díszé és támogatója, és úgy szeress, ahogy szeretlek. Kelt Bolognában, az Úr 1499-ik esztendejében, december 21-én.

⁷² Itt Theopomposzról és Ephoroszról, Iszokrátesz tanítványairól van szó. Ezt a fordulatot Beroaldo már felhasználta 1496-ban kelt, Csulai Móré Fülöpnek szóló, Cicero *Tusculumi beszélgetések-kommentárja* elé írt ajánlólevelében. (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1496, H 5323 = 294; CIH 1031, ISTC Nr. ic 0064000; MTAK Inc. 345). „Isocrates ille summus disciplinae rhetoricae professor... super discipulis duobus Theopompo atque Ephoro ita diudicabat: ut alteri frenis, alteri calcaribus opus esse dicitaret.” (Iszokrátesz, az igen híres rétorika professzor így vélekedett két tanítványáról, Ephoroszról és Theopomposzról, hogy az egyiknek zablára, míg a másiknak sarkantyúzásra lenne szüksége.)

⁷³ A közhelyet úgy látszik kedvelték a humanisták, mert Rotterdami Erasmus *Adagiájában* is szerepel. (I.530)

2.

1500. augusztus 13. *Filippo Beroaldo Apuleius-kommentára Váradi Péterhez szóló záró sorai.*

(Kiadása: *Commentarii a Philippo Beroaldo conditi in Asinum Aureum Lucii Apulei.* Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500. HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, [=MTAK], Ráth F 1531.)

Finis Commentariorum

Habes antistes Maxime commentarios Apuleianos Filippea incude formates et succisivis lucubrationibus absolutos, qui si faciunt ad stomachum litteratorum et cumprimis tuum, si tibi probantur, tuisque similibus in caelo sum. nec operae sit iactura, bonasque horas bene collocatos esse gaudibundus exulto. Vale et hoc quicquid est muneris litteratorii ea hilaritate benignus cape, qua lucubrationes id genus nostras capere consuevisti, qui cum maximis ipse studiis polleas, nostra sitienter amplecteris. Lectio Asini Apuleiani nimirum speculum est rerum humanarum, istoque in volucro effecti nostri mores, expressaque imago vitae quotidianae conspicitur. Cuius finis et summa beatitas est religio cultusque divinae maiestatis una cum eruditione copulata connexae. Iam vale decus antistitum et commentarios hosce una cum asino aureo consertos perlege, quo plane opere Lucius noster magiam asserere eaque rerum omnium potentissima ostendere pro virili parte contendit.

A levél magyar fordítása:

A kommentár vége

Vedd hát Filippo üllőjén formált és folytonos virrasztás során készült Apuleius-kommentáromat, amely ha a művelt embereknek, de különösen neked és a hozzád hasonlóaknak kedvére lesznek, az egekben fogom magam érezni, munkám sem lesz hiábavaló, örömmel fogom ünnepelni, hogy a rászánt órákat jól töltöttem el. Légy üdvözölve, és ezt az irodalmi ajándékot, bármilyen legyen is, olyan szívélyesen, jóindulattal fogadd, ahogyan efféle éjszakai virrasztásaim során írt műveimet szoktad, te, aki magad is kitűnsz tanulmányaiddal, és műveimet szinte szomjazva kedveled. Az apuleiusi számár olvasása az emberi tulajdonságok csodálatos tükrét nyújtja, amelynek belsejében erkölcsünk kifejezése és mindennapi életünk képe látható. A mű végkicsengése, azaz a legfőbb boldogság a vallásban rejlik, és az isteni fenség tudománnyal összekapcsolt tiszteletében. Légy hát üdvözölve te főpapok dísze és olvasd el az Aranyszámárhoz fűzött kommentáromat, amelyben a mi Luciusunk ifjonti erejéhez mérten törekszik bemutatni a mágiát és mindenféle csodálatos dolgokat is.

JÁNOS VÉBER

Die Freundschaft zwischen Filippo Beroaldo, dem älteren und Péter Váradi

Die Verbindung zwischen Filippo Beroaldo dem älteren und dem ungarischen Humanisten, Péter Váradi (u. 1450–1501) ist seit vielen Jahren bekannt, weil Beroaldo sein *Apuleius-Kommentar* (Bologna, Benedetto d'Ettore Faelli, 1500, HC 1319, ISTC Nr. ia00938000, CIH 274) mit einem langen und interessanten Brief dem ungarischen Humanisten widmete. In den fünfzig Jahren publizierte Eugenio Garin einige Briefe von Beroaldo aus einem italienischen Kodex. Unter diesen befindet sich ein anderer Brief an Péter Váradi, der für die ungarische Literaturwissenschaft bisher unbekannt bleibt. In diesem Aufsatz werden diese Briefe und die Freundschaft zwischen Beroaldo und Váradi bearbeitet. Der Widmungsbrief zum *Apuleius-Kommentar* ist besonders interessant, weil er viele persönliche Informationen über Péter Váradi enthält. Beroaldo wusste verhältnismäßig viel über Péter und seine humanistische und politische Tätigkeit. Diese Informationen stammten aus den ungarischen Beroaldo-Schülern, die mit Unterstützung von Péter Váradi in Bologna studierten. Leider kennen wir nur diese, vom Beroaldo geschriebene Briefe an Váradi, obwohl Váradi einige Briefe an Beroaldo auch schreiben sollte. Leider in der erhaltenen und bekannten Briefsammlung von Váradi gibt es keinen Brief an Beroaldo. Beroaldo lobte die lateinischen Briefe von Péter Váradi auch, der unter in- und ausländischen Zeitgenossen sehr bekannt und beliebt waren. Am Anhang des Aufsatzes sind der lateinische Text und die ungarische Übersetzung des zweiten, bisher unbekanntes Briefes, sowie der unpublizierten Schlusszeile des *Apuleius-Kommentars*, die auch an Váradi adressiert sind, mitgeteilt.

FEHÉR KATALIN

Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről

A reformkorban a politikai élet megélénkülése, a művelődési igények növekedése nyomán a társadalom szélesebb rétegei váltak rendszeres olvasókká. A felvilágosodás időszakához képest jóval több hírlap, folyóirat, és könyv jelent meg magyar nyelven. Ennek ellenére, ugyanúgy, mint a felvilágosodás korában, még mindig az egyházi beszéd, a prédikáció maradt a nyilvánosság legfőbb fóruma, hiszen az ország lakosságának 79 százalékát kitevő parasztság nagy része analfabéta volt. A prédikáció azokat is bevonta a közügyekről való közös gondolkodásba, akik az egyéb lehetőségekből – éppen írástudatlanságuk miatt – kimaradtak.

A katolikus és a protestáns papság még a reformkor időszakában is igen jelentős, és nagy befolyással bíró értelmiségi rétegnek számított. Olyan értelmiségiekről van szó, akik egyszerre voltak európaiak, és hazájuk sorsáért aggódó patrióták, akik külföldről hozott tudásukat, itthoni tapasztalataikat a reformkor szolgálatába állították. Természetesen nem minden pap volt ilyen, de a fennmaradt prédikációk arról tanúskodnak, hogy sokan voltak köztük, akik egyházi beszédek révén, széles körben terjesztették a reformeszméket. „Kiáltó szó vagyunk a pusztában” fogalmazta meg a papok szerepét a közéletben az egyik reformkori szerző.

Az alkalmi prédikációk, temetési beszédek lehetőséget teremtettek arra, hogy a legkülönbözőbb témákról fejtsék ki nézeteiket. A temetéshez, vagy egy ünnepi eseményhez kapcsolódó prédikáció társadalmi eseményszámba ment ebben az időben. Egy-egy nevezetes ember temetésén például a kiterjedt rokonságon kívül ott volt az elhunyt háza népe, cselédsége, alárendeltjei, egykori tisztviselőtársai, barátai, a közeli iskola diáksága; férfiak és nők, öregek és ifjak többnyire vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Olyan eseteket is ismerünk, amikor a temetési beszéd valóságos színjátékká alakult, egyes részeit énekbetétek vagy versek választották el, amelyeket a diákság adott elő. A nagyszámú közönség előtt elhangzó ünnepi vagy temetési szónoklatokat tehát jól ki lehetett használni egy-egy aktuális, sokakat foglalkoztató gondolat felvetésére és részletes kifejtésére is. A prédikációk témái igen változatosak voltak. E beszédek többsége kéziratos formában maradt ránk, de sok közülük nyomtatásban is megjelent. A szóban elhangzott beszédek természetesen nagymértékben különböztek a cenzúrázott nyomtatott változattól, elhangzásukkor a szónokok nyilvánvalóan sokkal nyersebben mondhatták ki gondolataikat. Ha lehántjuk róluk, még a reformkorban is „kötelező”, gyakorta cikornyás, dagályos fogalmazást, sokszor kerek gazdasági, politikai, művelődési, természettudományi, történelmi értekezést kapunk, mely a korszak nagyonnis aktuális

problémáit elemezte. A távoli vidékeken, kis településeken szolgáló papok közül sokan feladatuknak tekintették a hasznos ismeretek terjesztését, a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra úgy tekintettek, mint a számukra rendelkezésre álló egyetlen közlési lehetőségre, amelyet igyekeztek is kihasználni.

A beszédek témái között gyakran bukkan fel a nevelés. A 19. század 30-as, 40-es éveiben a katolikus és protestáns papoknak nagy szerepük volt abban, hogy a nevelésre vonatkozó reformeszmék eljutottak az emberekhez, köztük az írástudatlanokhoz is. A papság egy, a társadalmi reformok iránt érdeklődő része felismerte, hogy a reformok, így a nevelésügyi reformok szükségességéről is, meg kell győzni a híveket. Számos ilyen jellegű beszéd hangzott el a templomokban különböző jeles események, vagy temetések alkalmával. Ezek többsége kéziratban maradt fenn, de sokat ki is nyomtattak. Az egyházi beszédek értékes adalékokkal szolgálnak a hazai neveléstörténeti kutatások számára arról, hogy a reformkorban milyen jellegű nevelésügyi kérdéseket tartottak annyira fontosnak, hogy széles hallgatóság előtt, nyilvánosan beszéljenek róla. A széles közönséghez szóló templomi és temetési beszédekben a papok próbáltak megmagyarázni a hallgatóságnak olyan nagy horderejű, a reformkorban előtérben álló kérdéseket, mint a nép tudatlanságának megszüntetése, művelésének szükségessége, a népiskolák állításának fontossága, a tanítók megfelelő képzése.

A beszédek hatását nehéz felmérni, hiszen csak feltételezéseink lehetnek a hallgatóság nagyságáról és összetételéről. Azt azonban tudjuk, hogy a templomi és halotti beszédek hallgatósága korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintettel meglehetősen heterogén volt. Férfiak, nők, gyermekek, idősek és fiatalok, írástudók és analfabéták, nemesek, mesteremberek, földművelő parasztok hallgatták ezeket a beszédeket.

Szűkebb közönséghez szóltak azok a beszédek, melyeket iskolákban mondtak el, különféle jeles események, tanévnyitók, vizsgák, ünnepségek, tanári beiktatások alkalmával. A szónok itt az iskola igazgatója vagy valamelyik tanára volt, a hallgatóság pedig az iskola tanáraiból, tanulóiból, szüleikből és városi előkelőségekből állt. A hallgatóság összetétele lehetővé tette a magasabb szintű eszmefuttatást, érvelést és véleménynyilvánítást, hiszen a célközönség, a hallgatóság, a képzetebb városi lakosok közül került ki.

A továbbiakban a hatalmas reformkori anyagból válogatva elemzünk néhány jellemző nevelési tárgyú egyházi és iskolai beszédet, abból a célból, hogy bemutassuk, milyen témák foglalkoztatták a szónokokat, milyen eszmék jutottak el a hallgatóságához.

Prédikációk. Beke Sámuel zilahi református lelkész¹ nyomtatásban megjelent prédikációiban² gyakran nevezte magát néptanítónak. A szószerket közéleti fő-

¹ Beke Sámuel (1803–1836) református lelkész. Tanulmányait a zilahi és a kolozsvári református kollégiumban végezte, majd a Bethlen család udvari papjaként működött Bethlenben. 1828-tól haláláig Zilahon lelkész.

rumnak tekintette, és legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a prédikációt, mint a népnevelés szerinte leghatékonyabb szöcsövét arra használja, hogy a kor haladó gondolatait közvetítse a szélesebb közönségnek, köztük az írástudatlan rétegeknek is.³ Több prédikációjában is találunk nevelési vonatkozású részeket.

1828-ban jelent meg *A tudomány világosság* című beszéde, amelyet az „Evan-gelico Reformátum Nemes Gymnasium Iskolai Esztendeje kezdetének alkalmazhatóságával” mondott el.

Az emberi élet rendeltetése – Beke szerint az –, hogy „értelmesen, azaz: a dolgok természetével megegyezőleg cselekedhessünk”. A tudomány feladata, hogy feltárja az emberek számára a természet és a társadalom felszíni jelenségei mögött rejtőző titkokat. Aki nem tanul, nem is képes világosan látni és gondolkodni. Nézete szerint a tudás, a megismerés, a világosságot teremtő tudomány arra szolgál, hogy az ember méltó tagja lehessen a társadalomnak, hogy „polgári Jussai” világosak legyenek számára. A gondolkodó, tanult ember „méltó jussal kívánja meg a társasági főhatalomtól, hogy ötlet emberi rendeltetéséhez képest testi-lelkiképpen boldogítsa, tökéletesebbítse, világosítsa, hogy a gondolkodást és szólást, ezt a lélek szabad létezését tőle el ne fojtsa, sérelmeit orvosolja”. Aki tudatlan, azt könnyű „vakon vezetni” vagy „erőszakkal hajtani”. „Hol a köznép vak tudatlanságban tartatik,” – állapítja meg Beke, ott nép „az uralkodó kényének játéka, a tisztviselők henye csalárdságának adózója, lelki testi nyomorékja”. A tudás legfőbb haszna tehát az, „hogy a setétség ártalmaitól megszabadít, – ellenben polgári szent jus-sainkkal megismerkedtet”.

„Áldott jótéteményűek a társaságra nézve a világosító és melegítő tudományok, melyek a hazának és nemzetnek kötelelességeiket tisztán esmerő s híven betöltő főket... nevelnek”. Beke Sámuel a tanulás és a polgárosodás között tehát közvetlen összefüggést lát.

1834-ben, a kolozsvári Farkas utcai templomban mondta el „Igazság és tévely-gés” című prédikációját nagyszámú hallgatóság előtt. A beszéd hatalmas sikert aratott, kéziratot másolatokban terjesztették, így maradt fenn.⁴ A viharos erdélyi országgyűlés alatt elhangzott „templomi elmélet” (ahogyan Beke fogalmaz) tartal-mazza mindazokat a gondolatokat, amelyekért a reformellenzék küzdött.⁵

² Nyomatásban megjelent prédikáció: *A közönség keserve három énekben. Pataki Sámuel végső tisztességtételén.* Kolozsvár, 1824.; *A tudomány világosság. Egyházi beszéd.* Kolozsvár, 1828.; *Em-lékbeszédnek néhai id. Zilahi új. Kiss Ferencz és Kiss Ferencz né végtisztességtételekre.* Kolozsvár, 1832.; *Sírjatok a sírókkal. Gyászbeszéd Kiss Katalin felett.* Kolozsvár, 1832.; *Imádságok br. Bánffy Sarolta felett.* Kolozsvár, 1834.; *Vasárnapi beszédei I–II.* Kiadta Nagy Ferenc. 1837–1840.

³ Vö: BENKŐ Samu: *Beke Sámuel élete és halála.* In: Uő: *A helyzetudat változásai.* Bukarest, 1977. 151.

⁴ „Beke Sámuel két elmékedése. Igazság és tévelygés.” ff. 1–9. OSZKK Quart. Hung, 1966. Meg-jelentetésére a kor cenzúráviszonyai közt gondolni sem lehetett.

⁵ Feltételezések szerint Beke korábbi liberális-demokratikus szellemű prédikációi adták az ötletet a reformmozgalom vezetőinek, hogy éppen őt kérik fel az országgyűlés ideje alatt e beszéd meg-tartására.

Mint 1828-as beszédében, Beke itt is abból indul ki, hogy a tanulás, a nevelés mennyire fontos a helyes a gondolkodás kialakításában, mely az értelmes cselekedetek alapja. „Az ember nem születik, hanem lesz, s amivé lesz, jobbára a nevelés által lesz” – szögezi le. Erőteljesen bírálja kor nevelési-oktatási rendszerét. A társadalom szűk rétegei jutnak csak iskolába, és akik részesülnek is az oktatás áldásaiban, azok sem nyernek sokat, hiszen a nevelés során nem fejlesztik egyformán „a testi-lelki tehetségeket”. „Ha a lélek míveltetik is, a test parlagon hever, mintha az ember egyedül szellemi lény, egyedül lélek, nem pedig test is volna”. Haszonlatlan ismeretek tömegét sulykolják az ifjak fejébe, nem törekszenek arra, hogy gondolkodni, helyesen ítélni tanítsák meg a gyermekeket. Olyan tömegeket nevelnek értelmes emberi lényekből, akiket, mivel gondolkodni, és véleményt alkotni nem tudnak, a kormányzat „kénye kedve szerint arra s oda mozgat, hova néki tesszik.” A kormányzat szerint a köznépet tudatlanságban kell tartani, éppen azért, hogy ne is legyen képes helyzetét átlátni. Pedig, ha a társadalmat úgy szemléljük, mint egy épületet, „annak alapját a földművelő osztály teszi, falait a megvetőleg, gúnyral nevezett nép.” Az uralkodó, aki mindent meghatároz, csak az épület tetejére biggyesztett „gomb, csillag, csak cifraság, nélkülek talám ellehetnének” – vallja Beke. Nincs jobb véleménnyel a nemességről sem. Nézete szerint a nemesek ingyenélők. Születési előjogaikra hivatkozva „ingyen hevernek, pazarolnak,” semmi hasznos tevékenységet nem végeznek.

A prédikáció utolsó részében Beke javaslatokat fogalmaz meg. Nevelni, tanítani kell az embereket, meg kell tanítani őket gondolkodni, ítélni, cselekedni saját maguk és a köz érdekében. „Nyissuk fel szemünket, mert azért adá Isten őket, hogy lássunk velök, s ne engedjük magunkat mástól vakíttatni.” – vallja.

Egy másik prédikációjában,⁶ melyet 1835. április 26-án mondott el a zilahi református templomban V. Ferdinánd trónra lépése alkalmából, még tovább ment. A trónra lépő uralkodó feladatairól szólva azt hangsúlyozza, hogy „a fejedelmek csak a polgári társaságnak megbízottjai, kikre azok a közakarat végrehajtását bízzák.” Figyelmezteti a császárt, hogy nem azok a nagyok, akik „sokakon uralkodnak, hanem kik befolyhatásuknál fogva sokakat szolgálnak.”⁷

Beke Sámuelnek az előbbieken ismertetett prédikációiból olyan polgári eszméket ismerhetett meg a zilahi és a kolozsvári templom közönsége, melyek felvetődtek a pozsonyi országgyűlési ifjak társaságában, a kolozsvári kaszinóban, a sajtóban, könyvekben, és mindenütt a reformkori Magyarországon. Olyan emberekhez is eljutottak így ezek az eszmék, olyanokat is gondolkodásra készítettek, akik nem tudtak olvasni.

⁶ „Beke Sámuel két elmékedése. A keresztyén tisztviselők szép hivatása.” OSZKK Quart. Hung. 1966. ff. 9–22.

⁷ E prédikációja miatt Beke Sámuelt perbe fogták, eltiltották a templomi szolgálattól. A hosszú, egy évig tartó egyházi eljárás végén ugyan felmentették, de ezt követően világi bírósági ügy is indult. A tüdőbajjal küzdő Beke azonban ezt már nem érte meg, a sok izgalom siettette halálát.

A Salamon József által szerkesztett *Erdélyi Prédikátori Tárban* jelent meg Herepei Károly református lelkész „Oskola –alapításra buzdító beszéd”⁸ című prédikációja, melyet 1832. május 6-án mondott el a kolozsvári „külső református templomban”.

Herepei Károly⁹ kiváló szónok volt. A kortársak emlékezete megőrizte, hogy egy-egy beszéde alkalmával olyan tömeg gyűlt össze, hogy sokan, akik a templomba nem értek be, az utcán hallgatták szavait.

Beszédében abból indul ki, hogy míg külföldön „a világosodás szép napja magasra hágott” addig hazánkban „a nép között nagy tudatlanság és setétség uralkodik.” Külföldön az ország lakosainak jelentős része tanul, művelődik, nálunk „maroknyi kicsin” csoport részesedik a művelődési javakból. Nálunk a szegény emberek gyermekei „magokra hagyva nőnek mint a mezei burján”, hiszen nem járnak, nem járhatnak iskolába. Nem azért, mintha a szegény szülők „nem kívánák gyermeköket” iskolába járatni. „De van egy nagy ellenség, mely hatalmasabb mindennél, és ez a szükség.” Szülők nagy tömegei alig tudnak gyermekeiknek „egy falat kenyeret nyújtani, nemhogy még lelki művelődésekre ügyelhetnének.” Ezért a legfőbb feladat iskolák állítása „ahol mindkét nemen lévő gyermekek a lehető legjobb móddal ingyen taníttassanak.”

Herepei, mint pap, a „meggyőzés fegyverét” használhatja csak, hogy híveit az iskolák állításának „nagy hasznáról, s boldogító befolyásairól” meggyőzze.

„Az oskolák az emberi művelődésnek mívhelyei, s ezek nélkül társasági együtt-létünk nem egyéb, mint egy gyülevész ember-csoport állati sereglése” – vallja. Történeti példákon bizonyítja, hogy nagy uralkodóink (Szent István, Mátyás király, Bethlen Gábor, Mária Terézia) mind törekedtek arra, hogy az oktatásügy fejlődjön. Most is ezt kell tenni. Ha az uralkodó nem segít, társadalmi összefogásból kell megteremteni a népiskolákat. „Elkerülhetetlenül szükséges, hogy minden faluban és városban apróbb gyermeknevelő-előoskolák legyenek” a szegény nép gyermekei számára. Ezekben az iskolákban fejleszthető ki a nép gyermekeinek értelme, de itt „szelídülnek erkölcei is”, hiszen „amint világosul a fő, úgy melegül a szív” – vallja Herepei. A gyermek lelke „olyan, mint egy tiszta papíros mellyre még semmi sincs írva, de amellyre akármit lehet írni; szíve mint egy lágy anyag a mester kezei között, melyből az tetszése szerint angyalt vagy ördögöt formálhat.” Éppen ezért kellene a jó tanítók és jó iskolák, hogy azokban jó embereket, igaz hazafiakat, hasznos polgárokat neveljenek a hazának.

Egy város, egy közösség is sokat tehet azért, hogy a szegény nép gyermekei tanulhassanak. Közadakozásból fel lehet építeni, és működtetni lehet egy népiskolát. Felszólítja a hallgatóságot, hogy mindenki erejétől függően áldozzon erre a célra.

⁸ HEREPEI Károly: *Oskola-alapításra buzdító beszéd.* = Erdélyi Prédikátori Tárb II. füzet. 1834. 124–152.

⁹ Herepei Károly (1802–1871) református lelkész, tanár, az akadémia levelező tagja. Tanulmányait Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, majd Bécsben és Göttingában végezte. 1825-től Kolozsváron papként, 1834-től a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1835-től a Nagyenyeden működött tanárként. 1841-ben Vízaknára hívták papnak. Itt működött haláláig.

Ha az ország más városaiban és falvaiban is így tennének „eljön az a boldog idő, mikor a magyar haza áldott földjén minden falu kebelében jól elrendezett nemzeti iskolák lesznek, mikor az értelmesség és világosodottság olly közönséges lesz, hogy mindenki legalább írni olvasni tud, mikor a magyar paraszt gazdasági könyvekből tanulja meg, mint kelljen saját földjét jobban művelni, s az innep napokon vagy hosszú téli estéken felesége s értelmes gyermekei közt karikában ülve hazai hírlapokból olvassa előttök a bel-és külföld nevezetesebb történeteit.” „Higyjétek – folytatja a szónok, és hitetek légyen munkás. Építsetek iskolákat a köznép gyermekei számára!”

Talán ez a prédikáció is hozzájárult ahhoz, hogy tíz évvel később felépülhetett a hidelvei népiskola, melynek felszentelése alkalmával, 1843. november 5-én, Herepei Károly öccse, a szintén református lelkész Herepei Gergely prédikált, aki szintén kiváló szónok, a közügyek, köztük a nevelésügy iránt elkötelezett aktív közéleti ember volt.¹⁰

A prédikáció¹¹ elején a lelkész köszönetet mond mindazoknak, akik hozzájárultak a népiskola felállításához, így a református egyháznak, a városnak, és azoknak a magánembereknek, akiknek adományai révén felépülhetett az iskola. Megemlíti, hogy ezelőtt tíz évvel ő házról házra járva apródonként gyűjtötte össze a szükséges összeg egy részét. Mint az iskola egyházi felügyelője, személy szerint fontosnak tartotta, hogy ne csak egy iskolaépület emelkedjen a semmiből, hanem egy olyan intézmény, mely sokféle célt szolgál, nemcsak a tanítást. Felismerve, hogy egy iskola nemcsak a gyermekek oktatását, nevelését, hanem a felnőttek művelését is szolgálhatja, úgy rendelkezett, hogy az új iskolában a minden reggel és este tartott istentiszteleten ne csak a gyermekek, hanem szüleik, és a környék idősebb lakosai is részt vehessenek. Hogy lehetőséget teremtsen „a legszegényebbeknek is azon jótétemény használására, melyet a hasznos könyvek olvasása nyújt” olvasó társaságot alapított, könyveket vásárolt, és egy kis népkönyvtárt alapított, melyet az iskolában helyezett el. Itt minden vasárnap bárki, gyermek és felnőtt helyben olvashat, vagy kikölcsönözheti a könyveket. Áll tehát a népiskola, mindenki hasznára. Kéri ezért a szülőket, „akiknek igen nagy befolyások van a gyermek jövődjére”, hogy küldjék gyermeküket az iskolába, hogy ott „ott szívét nemes érzésekkel, lelkét, értelmét hasznos ismeretekkel gazdagítsák”. Megjegyzi, hogy vannak szülők, „kik e legszentebb kötelességüket elhanyagolják, semmibe veszik”, pedig ez nagy bűn. Hangsúlyozza, hogy a most felépült iskolában ingyenes a tanítás, ezért kéri a legszegényebb szülőket is, hogy ne gátolják gyermekeik iskolába járását.

¹⁰ Herepei Gergely (1807–1859) református lelkész. Tanulmányait Kolozsváron végezte, majd Pesten mérnöki oklevelet szerzett. A családi hagyományokat követve teológiai tanulmányokat folytatott a marburgi és a göttingai egyetemen. Előbb Désen, majd 1835-től haláláig Kolozsváron működött lelkészként.

¹¹ HEREPEI Gergely: *A hidelvei népiskola felszentelése alkalmával mondott beszéd. 1843. nov. 5.* In: HEREPEI Gergely: *Beszédek.* Kolozsvár, 1846. 181–197.

Szól a „statushoz” is. Véleménye szerint „a nép erkölcsi és értelmi alásüllyedésének a nevelés és oktatás hiánya az oka” Nézete szerint az állam kötelessége gondoskodni a népnevelésről. Kárhoztatja azokat, „kik úgy hiszik, hogy a társaság érdekében van az, hogy a nép tudatlan legyen, mert csak szolgákra, kik engedelmeskedni tudnak, s nem emberekre, kik jogaikat ismerik, van szükség.” Rettenetes, vétkes és esztelen az a nézet – fakad ki – mely oly sokáig uralkodott, és mely a nép-oktatást nem fejlesztette éppen azért, hogy a jogait nem ismerő, tudatlanságban tartott népet engedelmességre kényszerítse. Az államnak érdeke, hogy áldozzon a nép művelésére, mert tudatlan, állati sorban élő tömegek nem képesek a kor magas gazdasági igényeinek megfelelni. A népiskolákban az alapvető ismeretek mellett a gyermekek megtanulhatják a korszerű gazdálkodás alapjait is. Erőteljesen hangsúlyozza, hogy milyen sok múlik a falusi tanítókon. Legyen a tanító „a status szolgája”. Az „ángol parlament”-re hivatkozva, ahol nemrégiben kimondták, hogy a tanítói hivatal a legszebb, de egyben az állam szára legszükségesebb hivatal is, követeli, hogy nálunk is az állam képezze és fizesse a tanítókat.

Végül magához az új iskolaházhoz szól: „falaid között békesség lakozzék, légy te a tiszta tudománynak, erkölcsösségnek, és vallásosságnak plántaiskolája. Nevedjenek itt a hazának értelmes, jó és hasznos polgárai.”¹²

Herepei Gergely a továbbiakban is szíven viselte a hidelvei népiskola sorsát. Pár évvel később az iskola „közmegevizsgáztatása” alkalmával tartott prédikációjában a szülőkhöz szólt.¹³ Abból indul ki, hogy a szülői házban kapja a gyermek az első benyomásokat, amit ott lát, az egész életére nézve meghatározó. A szülőknek „kötelességek minden tettekre, sőt szavakra is vigyázni, hogy a gyermek rosszat ne tanuljon”. Sok szülő azért nem küldi gyermekét az iskolába, mert úgy gondolja, a szegény embernek nincs szüksége tudományra. De mi is a tudomány? „A tudomány alatt értenünk kell azoknak a dolgoknak az ismeretét, melyeknek tudása szellemi és anyagi, vagy más szókkal testi és lelki jólétünk előmozdítására, arra, hogy igazán emberi életet élhessünk, múlhatatlanul szükséges.” Ezt a tudományt tanulják meg a gyermekek az iskolában, ahol a „nevelés és tanítás által” észre és erényre tehetnek szert. Hangsúlyozza, hogy az ember „sem eszesnek, sem erényesnek nem születik, hanem nevelés és tanítás által azzá lehet.” Ezért szükséges, hogy a gyermekek iskolába járjanak. Felszólítja a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába. Szól arról, hogy a család szegénysége miatt sokszor a kis gyermekeknek is dolgozniuk kell, vagy kisebb testvéreikre vigyázni, míg a szülők dolgoznak. Néha a távolság, néha a ruházat hiánya gátolja az iskolába járást. Példaként állítja a többi szülő elé azokat a „tiszteletre méltó s jó érzésű szülőket, akik napszámmal keresett kenyereket megvonják a szájuktól, hogy gyermekeiket

¹² Ez a kívánsága teljesült. Még a századfordulón is állt az 1843-ban felavatott iskolaépület, amelynek falai között sok, később Erdély közéletében fontos szerepet játszó magyar tanult. Ma az épület helyén óvoda áll.

¹³ HERPEI Gergely: *A tudatlanság a legnagyobb mótelye egy nép erkölcsi és anyagi jólétének. A hidelvei népiskola közmegevizsgáztatása alkalmából.* In: HERPEI Gergely: *Beszédek.* Kolozsvár, 1846. 199–212.

a tudatlanság baromi állapotjából kiemelik.” Most azonban áll és virágozik a hid-elvei népiskola, „a szegény sorsú szülék könnyítésére”. Ezért a szülők kötelessége, a gyermekeket „az iskolától el nem vonni, el nem tartóztatni, hanem folyamatosan és szorgalmasan járatni.” Felhívja a szülők figyelmét arra, hogy „az iskola csak akkor lehet foganatos a gyermekre nézve, ha maguk a szülék kezét fogják a tanítóval a nevelésben.”

A szülők meggyőzése a gyermekek iskoláztatásáról fontos kérdés volt a reformkorban. A kisebb helységeekben működő lelkészek prédikációi között is találunk olyanokat, melyek a szülők felelősségéről szólnak. Érdekes az az 1834. október 19-én, a szilágysági kis faluban, Kémeren elhangzott beszéd, mely a szülőknek a gyermek jövője alakításában betöltött szerepével foglakozik.¹⁴

A beszéd elé fűzött rövid bevezetésben az *Erdélyi Prédikátori Tár* szerkesztője paptársaihoz fordul, és arról ír, milyen nagy szerepük van a papoknak a nép nevelésében. Azt írja, hogy a papok néptanítók is egyben. Fő feladatuk, hogy a kor követelményeinek megfelelően járuljanak hozzá a nép „értelmesedéséhez” és „nemzetesedéséhez”. Felszólítja társait, hogy minden kedvező alkalmat – „oskolai esztendő kezdete, examenek, tanítók béállítása, temetések, oskolaház építése” – használjanak fel arra, hogy „a tanulás nélkül maradott szüléket” meggyőzzék a „gyermekeik jó nevelésének hasznos voltáról”, és arról, hogy ne tartsák otthon a már mezei, vagy ház körüli munkára fogható gyermekeket, hanem küldjék őket iskolába. Hangsúlyozza, hogy a helybéli pap nagy tekintély a nép szemében, szavára hallgatnak, tehát ha a pap minden alkalmat felhasznál a szülők meggyőzésére a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról, akkor sikert érhet el. Ezért közli a folyóirat a kémeri papnak¹⁵ a szülők felelősségéről szóló prédikációját, mintaként.

A beszéd felépítése logikus, stílusa egyszerű, látszik, hogy a falusi lelkész tekintettel volt hallgatóságának igényeire. Abból indul ki, hogy a neveléstől függ a gyermek jövője, de emellett „a jövő kor jólléte és a hazának boldogsága” is. A szülőknek kötelessége a gyermekek jövőjéről gondoskodni, nevelését, oktatását biztosítani, és ha ezt teszi, hozzájárul a haza jövőjének szerencsés alakulásához is. Az „Anyaszentegyház vagy a Status” által felállított iskolákban „fejlődik a gyermek értelme, s gazdagíttatik egész életekre hasznos esméretekkel”. Ahhoz, hogy a gyermek boldogulni tudjon az életben, szükséges az iskola, hiszen „a tökéletesedő mesterségek fejlődött ész, s írni, olvasni, s számítani tudókat kívánnak”. De a csak földművelésből élő ember sem nélkülözheti a tudást. „Az eke szarva mellett is hasznos és gyönyörűsége az olvasás, kikerülhetetlen a számítás. Az adás-vevés, másokkal tett egyezések, mind feljegyzést kívánnak”, ezért meg kell tanulni írni. Az írás, olvasás, számolás mellett egyéb hasznos ismereteket is szerezhetnek a gyermekek az iskolában, és e tudás birtokában „szebb lesz előttük a természet, kedvesebb a munka, könnyebb akármely mesterség”. Az iskola azonban nem pusztán ismereteket nyújt, hanem „virtuosos érzésekre is fejti a szívet”, az iskolázott ember tehát nem csak okosabb, de jobb is lesz. „adjátok tehát oskolába gyerme-

¹⁴ *Nevelést tárgyazó beszédek.* = Erdélyi Prédikátori Tár IV. füzet 1835. 121–151.

¹⁵ Nevét nem sikerült kideríteni

keiteket jó szülék” – fejezi be prédikációját a kémeri pap, „s járassátok is oda őket szorgalmatosan, hol az ő értelmök hasznos esméretekkel gazdagíttatik, szívük pedig vallásos érzéssel, s jó erkölcsökkel míveltetik.”

Egy másik prédikációjában a szülői nevelés hibáiról szól. Mivel az iskolai nevelés alapjait a szülői házban kell megvetni, ezért nagyon fontos, hogyan nevelik otthon a szülők a gyermekeket. Hiba „a szülék rossz példa adása”, „a szülék közötti villongás”, „a szüléknek szerfeletti szeretete gyermekeik iránt”, vagyis a túlzott engedékenység. Ugyanakkor súlyos károkat okoz a „kemény bánás”, a testi fenyítés, mely a gyermekeket „nem jobbítja, csak tetsző jókká teszi.” Az állandó verés félénkké, emberkerülővé teszi a gyermekeket, ők is durvává, kegyetlenné válnak a gyengékkel, kisebb testvéreikkel s az állatokkal szemben. A verés nem tartja vissza a gyermeket a helytelen cselekedettől, csak éppen titokban, akkor teszi a tiltott dolgot, mikor éppen nem figyelnek rá. „Ravaszok, nyakasok, tartózkodók” lesznek azok, akikkel szüleik durván bántak. Előfordulhat, hogy az „oktalan verés, vigyázatlan plágázás, szerencsétlen pofonütés”, süketekké, akadozó beszédűekké, sőt esetleg nyomorékká teszi a gyermeket.

A prédikáció végén így szól a pap a szülőkhöz: „Szülék! Okos és szeretettel teljes fenyíték által remélhetitek, hogy gyermekeitekből önként engedelmes, szelíd emberszerető, s jóra törekvő emberek váljanak. Nem a durva büntetés, hanem a rossz társaságnak kikerülése és a jó példaadás vihetik véghez, hogy testben és lélekben ép gyermekek nevedjenek fel kezeitek alatt”.

A katolikus templomokban is számos gyermekneveléssel kapcsolatos prédikáció hangzott el a reformkorban. Ezek közül érdemes kiemelni Szepesy Ignác¹⁶ pécsi püspök egyik beszédét, mely a szülőkhöz szól.¹⁷ A püspök már beszéde elején azt hangsúlyozza, „nem elegendő, hogy az embernek teste, egyedül, mint a baromé megerősödjék; enni, inni tudjon, hanem okos ésszel megáldott lelke lévén, tudományra is nagyon szüksége.” A gyermek a számára szükséges ismereteket előbb a szülői házban, majd az iskolában szerzi meg. Megtanulja az „Isten, önmaga, és embertársai iránti kötelességeit”, az erkölcsös élet alapjait. A szülőknek az az elsődendő feladata, hogy megtanítsák még egészen kicsi gyermekeiket arra, „hogy indulatjait zaboláznia tartozik, nehogy másoknak testi lelki javát akadályozza, veszélyeztesse.” Figyelmezteti a szülőket, hogy mindkettőjük felelőssége a gyermek felnevelése, bár „első esztendeiben leginkább az anyja fáradságos és álmatlan ápolására” van szüksége. A későbbi években azonban nem nélkülözheti a gyermek az apa példamutatását, vezetését sem. A püspök hangsúlyozza, hogy „hány apák anyák vannak... kik a gyermekek nevelésre legszükségesebb tudományokban is egészen járatlanok”. A fiatalokhoz, a leendő szülőkhöz szól, mikor azt mondja: „Kik valaha házigazdák, gazdasszonyok, apák és anyák akartok lenni, tanuljátok

¹⁶ Szepesy Ignác (1780–1838) püspök. Tanulmányait Egerben, Pesten és Bécsben végezte, ahol teológiai doktorátust szerzett 1803-ban. Előbb Egerben, 1828-tól Pécsen működött. Pécsi püspökként egyházmegyéje falvaiban magyar német és horvát nyelven prédikálva tanította a népet. Pécsen tanítóképző intézetet, líceumot, könyvtárat, nyomdát alapított.

¹⁷ SZEPESY Ignác: *Egyházi beszédek*. IV. Pécs, 1840. 38–54.

meg a keresztény tudományt, ... írást, olvasást, számvetést, mert ezek nélkül sem leendő gyermekeiteket helyesen nevelni, sem házatokat hasznosan kormányozni képesek nem lehetnek.” Az ifjaknak azt javasolja, tanuljanak „valamely hasznos hajtó mesterséget”, a leányoknak az „az asszonyi nem foglalatosságaihoz tartozó munkák” elsajátítását ajánlja. Felhívja a figyelmüket az egészséges életmódra, hiszen „nincs becsesebb jószág, mint az ép egészség”, a mértékletes, takarékos életre. Úgy gondolja, hogy a gyermekkor „világba lépésünktől számítva, mintegy tizen-négy esztendeig tart”. Eddig az életkorig a szülők irányítják életünket, az ő nevelésük, példájuk döntően befolyásolja későbbi életünket. Tizennégy éves kor után a fiatal már maga kormányozza életét. Az ifjúkor „nem csupán a „vígságnak, mulatságnak, enyelgésnek” ideje. Amit ekkor elmulasztunk, nehezen pótolható. „Nagy nyereség a hasznosan eltöltött ifjúság” – vallja a püspök, a gyermekkortól a házasságig eltelt éveket tudatosan kell felhasználni az önnevelésre, a jövő építésére.

Az *Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára* első füzetében jelent meg Péterfi József református lelkésznek¹⁸ egy beszéde,¹⁹ mely szintén a szülők felelősségével foglalkozik. A beszéd elején abból indul ki, hogy bár minden szülőben megvan a szeretet és a felelősség gyermekei iránt, mégis sokszor előfordul, „hogy a szülők mértéktelen élete, vigyázatlansága indulatos kitörése” megfosztja a gyermeket „az épség s egészség drága kincsétől.” Sok szegény szülő kényszeríti munkára kicsi gyermekeit. Bár a gyermekkorban végzett könnyű ház körüli munka, elősegíti a gyermek fejlődését, „a terhes és huzamos munkára időelőtti kényszerítés nem enged rendes kifejlődést”. Ugyanígy a szülők gondatlansága is sok esetben árt a gyermeknek, „testi épsége lerontását” eredményezi. A magukra hagyott kicsikre ezer veszély leselkedik, melyek nyomán életre szóló sérüléseket szenvedhet. A gyermeki vétkeket sok szülő „dühöngő indulatossággal” kezeli, és ez is sokszor „soha-helyre nem hozható sérelmeket” okoz.

A gondatlanság és durvaság tehát rossz nevelő eszköz, de hasonló károkat okoz „a puha kényeztető nevelés” is, mely „fészket rak a testben a nyavalyáknak.” A „bőséget, gondtalan költést és fényűzést” megszokott gyermekek sem testben, sem lélekben nem egészségesek. Azok a szülők, akik „gyermekeik czifra öltözetére ... költeni nem sajnálnak” de ha a taníttatásukra kell pénzt áldozni, azt „zúgolódva teszik”, kárt okoznak. „Átok a tudatlanság” –vallja a szónok, ez az oka a babonák, az erkölcstelenség terjedésének. „A tudatlanul, babonás eszmékkel felnövő” gyermek nem lesz képes a saját sorsát megfelelően irányítani, boldogtalan élete lesz. Az iskolázásra áldozott összeg „nem porba hányt pénz”, hanem a gyermek jövőjébe történő befektetés. Egy „barom- pásztornak egy marha őrzéséért” jóval többet kell fizetni, mint „a tanítónak a gyermek tanításáért”. Mégis sok

¹⁸ Péterfi József, (1796–1873) református lelkész. Tanulmányait Marosvásárhelyen és Bécsben végezte, majd 54 évig marosvásárhelyi lelkészként működött.

¹⁹ PÉTERFI JÓZSEF: *Nem csak magunkat, de maradékainkat is elvesztjük vétkeink miatt.* = Erdélyi Protestáns Egyházi Beszédek Tára. Kolozsvár, 1847. 33–46.

tehetős szülő sajnálja ezt a pénzt, „és ajkai gúnymosolyra vonulnak az eszelős álom hallatán, mikor iskolák rendezésiről, jobb karba helyezésiről van szó.”

Hibás az az „álladalom” mely „szegény sorsú jobbágyainak hazát, polgári jogot, emberi létezést nem akar engedni”, nem támogatja az iskolák állítását, nem biztosítja a tanítók tisztességes fizetését. Az ilyen állam „átkot von magára” és „átkot készít utódainak is.” „Halljátok meg ezt szülők! Halljátok kisebb s nagyobb társulatok főnökei, atyjai! S oh bár hallanátok ti is, nemzetek, országok kormányzói, s akként cselekednétek!” –fejezi be beszédét a szónok.

A reformkorban, nők temetésén elhangzott beszédek között sok olyat találunk, melyek az asszonyok, feleségek és anyák gyermeknevelésben betöltött szerepével foglalkoznak. A számtalan ilyen beszéd közül egyet mutatunk most be. A beszéd Incze Sára temetésén hangzott el 1836. március 13-án, Kolozsváron.²⁰ E halotti beszéd azért érdemli meg figyelmünket, mert összefoglalja és tükrözi mindazokat a nőkről és a nőnevelésről megfogalmazódott gondolatokat, melyek a reformkorban állandóan napirenden voltak és sokakat foglalkoztattak.

Incze Sára Méhes György református kollégiumi tanár és lapszerkesztő özvegye volt. A család köztiszteletnek örvendett a városban, házuk valódi polgárház volt, amelyben a reformkor polgári eszméi szerint éltek, és nevelték a gyermekeket. A temetés nagy társadalmi esemény volt. Az *Erdélyi Híradó* tudósítása szerint az egész város apraja-nagyja ott volt a templomban, ahol a beszéd elhangzott, és százak kísérték ki az elhunytat a temetőbe.²¹

„Egy házhoz vezetlek én titeket atyámfiain” – kezdi beszédét a szónok. „Az a ház, melyhez én vezetlek, egy polgári ház”, hangsúlyozza. Ebben a házban egy olyan polgárasszony élt, akinek egész élete mintául szolgálhat Kolozsvár város polgárai számára. Milyen tehát ez a ház? Milyen a ház asszonya? A ház egyszerűen berendezett, tiszta, rendes. Minden a helyén. „E házba belépve fortepiánót, csinos zsebkönyvgyűjteményt nem találtok”. Bár a zongorázás és az olvasás hasznos eszközök „a lélek művelésére”, ismeri el a szónok, de csak mértékkel. Az az asszony, aki kizárólag szórakoztató olvasmányokkal és zenéléssel tölti napjait, nem képes megfelelni sem feleségi, sem anyai hivatásának. „Az asszony munkásságának mezeje a ház” – vallja a szónok, „de ez koránt sem azt teszi, hogy az asszony csak egy házi állat, kinek a külvilágban sem helye, sem befolyása nem lenne.” Az igazi polgárasszony ugyan házában, és családjá körében él, ez az a hely, „ahol virtusait gyakorolja”, de tevékenységének hatása túlmutat a házán, túl az utcán, a városon, az országon. Ő mint gazdasszony, házát kormányozza, de a jó és okos családi gazdálkodás, melynek ismervei a rend, a pontosság, a takarékoság és a bölcsesség, „nagy befolyást gyakorol a társasági jólétre és a nemzet erősödésére is.” Így tehát az egyszerű polgárasszony részt vesz a nemzet építésében, de nemcsak a jó gazdálkodás, hanem gyermekei helyes nevelése által is. „Az anya a serdülő emberiségnek hazája, oskolája, világa s mindene”. Nem lehet

²⁰ HERPEI Gergely: *A maga házát jól elrendelő keresztyén asszony*. Kolozsvár, 1836.

²¹ Erdélyi Híradó 1836. március 15. 117.

anyának nevezni azt az asszonyt, aki „pénzen fogadott dajkákra bízva gyermekei formálását, nevelését.” Ezzel a mondattal a szerző azokra az a főúri nőkre utal, akik nem maguk táplálják, nevelik gyermekeiket, akik azt hiszik, az anyaság feladata a gyermek világra hozatalával véget ér. A hallgatóság soraiban bizonyára szép számmal voltak ilyenek is. Milyen tehát a jó anya? „egy anyának mindenképp felett okosnak kell lennie”, jelenti ki a szónok. A műveletlen, képzetlen anya nem képes értelmes gyermekeket nevelni. „Egy anyának nem elég csak eszméretekkel bírni”, hanem feladata „a szívet nemesíteni, a léleknek jó irányt adni.” Ezt a feladatot is csak az az anya képes ellátni, aki korábban jó nevelésben részesült. Itt tér ki a szónok a korabeli leánynevelés legfőbb hibáira. Hangsúlyozza, hogy a leányokat nem a valódi nemes feladataikra készítik fel nevelésük során, hanem olyan „házi állatokat, egy férfi időtöltésére teremtett szép bábokat” formálnak, akik aztán képtelenek feleségként, anyaként, gazdasszonyként helytállni. Másként kell tehát nevelni a leányokat. Olyan leánynevelő intézetek kellenek, melyekben értelmüket formálják, ahol becsületes, hazájukat szerető emberré és polgárrá nevelik őket, ahol megtanítják nekik gazdasszonyi, feleségi és anyai kötelességeiket, és azt, hogy felelősek gyermekeik neveléséért, és így közvetve a haza jövőjéért is.

Külön csoportját képezik a reformkori nevelési tárgyú egyházi beszédeknek a tanárok temetésén mondott halotti prédikációk. Ezek alkalmat adtak a szónokoknak arra, hogy nevelésügy reformjának szükségességét bizonyítsák, a jó tanár tulajdonságait ecseteljék, a korszerű tanítás elveit összefoglalják.

A kortársak véleménye szerint id. Szilágyi Ferenc,²² a Kolozsvári Református Kollégium tudós történelem tanára kiváló pedagógus volt. A történelmet magyarul adta elő, generációkat nevelt a tudomány és a tudás tiszteletére. A felette tartott egyik halotti beszéd,²³ amelyet paptársá, Csiszár Sámuel mondott el, éppen a tudás fontosságáról szól. A szónok történelmi példákon keresztül jut el addig a megállapításig, hogy „a mint terjed a nemzetben a józan értelmesedés,... úgy emelkedik a nemzet felsőbb lépcsőkre minden tekintetben.” Minél több felvilágosodott ember él egy országban, annál magasabb az erkölcsi színvonal, ritkább a bűnözés, erősebb a gazdaság, nagyobb a jólét. „Mert az igaz Tudomány, az igaz világosság semmi országban rosszat nem szült.” De nemcsak a polgároknak kell művelteknek lenniük. „Végzetlenül sokat jelent akármely Státusban, ha annak kormánya mellett, mentől míveltebb emberek állnak.” Ha egy ország vezetői nem az értelemre, hanem csupán „vaspáltájokra támaszkodva” vezetik a nemzetet, azt hiszik, hogy alattvalóik rabok, akiket félelemben tarthatnak. Ha egy ország kormányzatának „a nép tudatlanságban tartása” a legfőbb törekvése, ott a „megelégedetlenség, a belső zivatar uralkodik”. Sok európai nemzet felismerte már, hogy a tudás csak áldás egy nemzetnek, tehát a nép nevelése, oktatása nagyon fontos és szükséges a haladáshoz. Amíg ez nálunk nem válik általánossá, addig a tanítóknak

²² Szilágyi Ferenc (1762–1828) tanár. Tanulmányait Kolozsváron, majd Leydenben és Göttingenben végezte. 1794-től Kolozsváron lelkész, 1797-től haláláig a Kolozsvári Református Kollégium történelem és teológia tanára.

²³ CSISZÁR SÁMUEL: *Halotti beszéd Szilágyi Ferentz úr vég tisztelete megadásakor*. Kolozsvár, 1829.

kell hivatásuk magaslatán állniuk. A jó tanár minden tanítványára egyformán figyel. Nem részesíti előnyben a gazdagokat a szegény tanulókkal szemben, „mert soha nem lehet meghatározni, kiből mi lesz a jövőben.”

A jó tanár alaposan ismeri „azt a mezőt, melyen tanítványainak lelkeket legel-teti”, tehát mély szaktudással rendelkezik. De mindez nem elég. „Jó móddal és igaz buzgósággal” kell tanítani. Fontos, hogy „amit tanítunk, azt úgy tudjuk által adni, hogy tanítványaink, mint mi értjük, úgy megértsék.” A „jó móddal tanítani tudás ritka ajándék” –állapítja meg a szónok. A legfontosabb az, hogy fejlesszük tanítványaink „ítélő tehetségét”, mert az életben „több szükség vagydon a dolgokról való helyes ítélet tételre, mint a sok szók rakására.”

De egy tanárnak nem csak tanítani, nevelni is kell, és nevelni leginkább példaadással lehet. Az a jó tanár, akit tudásáért és emberségéért tisztelnek, és példaképnek tekintenek tanítványai. Ilyen tanár volt Szilágyi Ferenc, szögezi le a szónok.

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a tanári hivatásról Szoboszlai Pap István Ercsei Dániel,²⁴ és Könyves Tóth Mihály²⁵ Dobrossy János temetésén.²⁶

Tanári beköszöntő beszédek. Nemcsak diplomokban, hanem iskolákban is hangzottak el a nevelés témakörével foglalkozó beszédek a reformkorban, jeles események, tanévnyitók, vizsgák, ünnepek, tanári beiktatások alkalmával. Ezek a beszédek azért fontosak számunkra, mert a szónok, az iskola igazgatója vagy tanára, többnyire úgy választotta meg témáját, hogy az érdekes legyen a hallgatóság, a képzetebb városi polgárok, szülők, előjárók, tanártársak, sőt a diákok számára. Ezekben a beszédekben olyan nevelésügyi témákat vetettek fel, melyek a korszakban az érdeklődés homlokterében álltak, mellyel foglalkozott a sajtó és a közbeszéd is.

Szász Károly²⁷ a reformkor kiváló erdélyi jogtudósa volt, aki politikai tevékenységével, tudományos munkásságával és tanári működésével egyaránt jelentős sze-

²⁴ SZOBOSZLAI PAP ISTVÁN: *Halotti elmélkedés Ercsei Dániel felett.* Debrecen, 1836.

²⁵ Könyves Tóth Mihály (1809–1895) református lelkész. Tanulmányait Debrecenben és Kassán végezte. 1836-tól lelkész Debrecenben. A szabadságharc alatti szónoklatai miatt 1849-ben elfogták, halálra ítélték, majd az ítéletet 20 évi várfogságra módosították. 1856-ban szabadult, de lelkészi vagy tanári állást ekkor nem vállalhatott. Az egyházközség számvevőjeként később a püspöki iroda vezetőjeként működött Debrecenben. 1863-tól karcagi, 1871-től ismét debreceni lelkész.

²⁶ KÖNYVES TÓTH MIHÁLY: *A közönséges tanító erkölcsi szempontból tekintve világi életében s tanítványai közt. Halotti elmélkedés Dobrossy János úr utolsó tisztességére.* Debrecen, 1839.

²⁷ Szász Károly (1798–1853) jogász, tanár. Tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban végezte, majd Kolozsváron jogot hallgatott. A marosvásárhelyi királyi táblánál volt jurátus. 1817. megszerezte az ügyvédi oklevelet, majd Zeyk János és Teleki Elek gróf nevelőjeként, Bécsben természettudományokat hallgatott az egyetemen. 1820-ban tért vissza Erdélybe. Nagyenyeden tanított jogot. Erdély politikai életében és reformküzdelmeiben jelentékeny szerepet volt A Magyar Tudós Társaság 1834-ben levelező tagjává választotta. Az 1835-ös erdélyi országgyűlésen mint Vízakna követe vett részt a reformellenzék soraiban. Az országgyűlés feloszlata után jogtanári székéből elmozdították, ezt követően a matematikai-fizikai tanszéken működött 1848-ban Eötvös a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárnak nevezte ki. A szabadságharc bukása után börtönbe került. 1851-ben a marosvásárhelyi református kollégiumban oktatott, itt működött haláláig.

repet játszott a 19. század első felében, Erdély közéletében. Külföldi tanulmányainak végeztével 1820-ban tért vissza Erdélybe, amikor a nagyenyedi Bethlen Kollégium helyettes jogtanárnak hívta meg. Elődjének halála után őt lett a jogi tanszék rendes tanára. A kor szokása szerint a frissen kinevezett, mindössze 24 éves professzor tanári beköszöntő beszéde²⁸ tartott a tanulóifjúság, tanártársai és a városi előkelőségek jelenlétében, 1822 őszén. A beszéd stílusa ugyan kicsit nehézkes a mai olvasó számára, ám pedagógiai szempontból igen érdekes gondolatokat tartalmaz. Olyan gondolatok ezek, melyek azokban az években a közgondolkodás előterében álltak.

A fiatal tanár a legfontosabbnak a magyar tanítási nyelv bevezetésének kérdését tartja, a fejlődés fő akadályát a latin nyelv iskolai egyeduralmában látja. Már ekkor megkezdte a magyar nyelv jogaiért való küzdelmét, amelyet azután következetesen folytatott egész pályáján. Szász Károly beszédében hangsúlyozza: a magyar nemzet polgárosodása, fejlődése szempontjából a legfontosabb az anyanyelvű tudomány, irodalom és kultúra kialakulása. Ennek legfőbb gátja az iskolai latin nyelvű oktatás. Nincs lehetősége a fiatalnak magyarul tanulni a tudományokat, ezért kilépvé az iskolából nem is képes anyanyelvén jelentős tudományos és irodalmi alkotásokat létrehozni. Ha az iskolában az elemi foktól az egyetemekig magyarul folyna a tanítás, a magyar nyelv és kultúra gyors fejlődésnek indulna, ugyanúgy, mint a fejlett európai nemzeteknél.

Olyan modern pedagógiai elveket is felsorakoztat beköszöntő beszédében, amelyek csak jóval később váltak általánossá az iskolai gyakorlatban. Úgy gondolja, káros, ha túl sok tananyag megtanulására kényszerítjük a tanulókat. A professzor „tanítson mentől kevesebbet” hangoztatja, de fontos, hogy a lényegyet válassza ki, és azt alaposan sajátíttassa el mindenkivel.

Fontosnak tartja, hogy az ifjú „a dolgok értelmét” keresse, ne szajkózza értelem nélkül a tananyagot.

A nevelés kérdéseivel foglalkozva kitér a jutalmazás és büntetés problémakörére. Nézete szerint „a jutalom csak addig érdemi meg ezt a nevet, míg magát szorososan az érdemhez szabja, s egészen el vétette a czéllját, mikor az kapja el a ki leg jobban tud a porba tsuszni.” Szász Károly tehát megveti a szolgálalkú, a jutalomért mindenre kész embereket. Arra inti tanítványait, a jutalmat soha ne tekintsék szorgalmuk, jó magaviseletük bérének. „Az érdem melyet meg lehetne fizetni, nem érdemi meg a fizetést”. Ne a jutalomért tanuljanak, hanem önbecsülésből.

Az iskolai törvények szigorú, következetes betartását kívánja, de úgy véli, nem helyes tanári magatartás az, ha „egy gondolatlan szót, egy pajkosságot, egy ifjú vér hevével felforrott indulat kibuzdulását” aránytalanul súlyos büntetés követ. Az iskolákban szokásos sorozatos megalázó büntetések „egy nagyra termett Cati-

²⁸ *A Juris-Professor. Székfoglaló beszéd a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban. 1822. Kézirat. = Nagyenyedi Dokumentációs Könyvtár. Kézirattár. K 186. Részleteket közöl belőle: SZELÉNYI Ödön: A öreg Szász Károly tanári székfoglalója. = Magyar Paedagógia 1913. 591–597. A beszédet teljes egészében közli a következő kötet: Szász Károly. [Bev. vál és jegyz. KISS Géza–TURNOWSKY Károly]. Bukarest 1955. 265–293.*

linából egy hazaáruolt, a hazának jövő tudásából egy tébolyodottat, egy nagy hadi vezérből hegyi tolvajt” formálnak.

Ezt a gondolatsort folytatva tér át szélesebb társadalmi kérdések tárgyalására. Úgy gondolja, a törvények betartása minden polgári társadalom alapja, de a törvények mindenkire, szegényre, gazdagra, parasztra és nemesre egyaránt vonatkoznak. Ő, mint jogtanár arra neveli majd tanítványait, hogy jogászként az életbe kilépve a törvényt mindenkivel tartassák be.

Szász Károly beszédében felvázolja azt is milyen a jó tanár. Úgy véli, a tanár legyen atyja tanítványainak, aki neveli, formálja őket, főként „példával és társalkodással.” A tanár személyisége, az általa mutatott példa nagy hatással van az ifjakra, hiszen a tanár erkölcsi elveket, életeszmenyt is nyújt. Ezt azonban ne csak a tanórán, a tananyag közvetítésével tegye. Fontos, hogy közvetlen kapcsolatot alakítson ki az ifjakkal, beszélgetések során, olvasmányokkal is formálja őket. Barátsággal és szerttel oktasson és neveljen, csak így érheti el célját.

A beszéd bizonyára nagy hatást keltett a hallgatóságban, éppen azért, mert Szász Károly olyan pedagógiai eszméket és elveket hangoztatott, melyek az 1820-as évek elején még újak, szokatlanok voltak. A hallgatóság soraiban ott voltak a tanítványok, a szülők, de ott voltak az egyházi és városi vezetők, és a tanártársak is. Talán már ez a beszéd is hozzájárult ahhoz, hogy egyes kollégák gyanakvással kezdték szemlélni a fiatal jogtanár tevékenységét,²⁹ hiszen Szász Károly nemcsak hirdette az elveket, azok szerint élt is. Több mint három évtizedes tanári működése alatt mindenkor szem előtt tartotta az általa beköszöntő beszédében megfogalmazott nevelési elveket, és igyekezett azokat a gyakorlatban alkalmazni. Egyik volt tanítványa, Kemény Zsigmond író, publicista Szász fölött tartott emlékbeszédében így ír:

„Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt. Előadása oly érdekes volt, hogy tündérgyorsasággal repült el az óra. s tanítványai áthatott arccal távoztak a teremből, még sokat vitakozván afölött, amit hallottak, s ami mélyen nyomult emlékezetükbe... Gondolkodásra szoktatta tanítványait és fennkölt érzésekre. Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen halmaza által nyomja el és erőtlenségre el az elmét, ellenkezőleg, biztos tájékozási pontokat tűzött ki a tudomány széles mezején, hogy az önálló munkásság e jelzésekre figyelve, vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.”³⁰

Volt tanártársa, Vajda Dániel ezeket írja róla feljegyzéseiben:

„Tanítási előadása oly vonzó volt, hogy tanítványai nem mulasztottak el egy órát is. Bánásmódja tanítványaival rendkívül hatékony volt. Az ifjúnak becsületérzését tudta

²⁹ A Szász Károly elleni vádaskodások sorozata 1832-ben indult meg. Feljelentések érkeztek ellene az egyházi főtanácshoz azzal a váddal, hogy a tanulókat tanártársai ellen ingerli. Péterfi Albert tanár azzal is vádolta, hogy lázítja a diákokat, hogy ateista tanokat hirdet, és hogy túlzottan közel engedni magához a diákokat, amely a fegyelmet veszélyezteti. Vö: TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*. Bp. 1957.

³⁰ KEMÉNY Zsigmond: *Emlékbeszéd Szász károly fölött*. = Magyar Sajtó 1859. 257–259. sz.

ő nagyon ügyesen felébreszteni, nevelni és az illető javára kitűnő jó foganattal fölhasználni. Tanítványaival s más tanuló ifjakkal is komoly, de szíves hangon szóllott és úgy, hogy az ifjú nem találta magát lenézetve ami önbecsülést és önbizalmat ébresztett.” „Szász tanítványai két, három hét alatt már komolyabbakká, de szelídebbekké is lettek – és az önbecsülés nemes érzelme szerénységgel volt párosulva bennök.” „Ha a négy szemközti intés nem használt, tanuló társai előtt szólította meg az ilyent és ezt már tőle büntetésnek vették.”³¹

1825. november 13-án mondta el beköszöntő beszédét³² Debrecenben, Zákány József,³³ a nevelés első „tanító székére”, a pedagógiai tudományok önálló katedrájára kinevezett első professzor. A nyomtatásban is megjelent székfoglaló azért különösen érdekes számunkra, mert sűrítve tartalmazza a szerzőnek mindazokat a pedagógia elméletére vonatkozó nézeteit, rendszerbe foglalva, melyeket 26 évben át tanítványainak közvetített.

„Milyennek kell a nevelésnek lenni... mire kell annak törekedni?” – teszi fel a kérdést a leendő professzor. A nevelés az ember természetes törekvése. „Nincsen is természetesebb indulat és hajlandóság az emberben, mint a nevelésre való hajlandóság” – mondja Zákány. „A legszűkebb rendű, legszegényebb ember is úgy kívánja gyermekeit nevelni, mint a legfőbb rangú, legpallérozottabb, és leggazdagabb.” Nevelni, iskoláztatni a gyermekeket a szülők kötelessége. Nem elég a gyermekek „külső életbeli szükségleteit” kielégíteni, „belőlök polgárokat kell formálni”, mégpedig a haza számára hasznos polgárokat. Ugyanakkor a nevelés feladata „az emberi természet nemesítése” is. Hogyan lehet ezt a kettős célt megvalósítani? Az ember testi és lelki részből áll. A „testi alkotórész” fejlesztése éppúgy hozzátartozik a neveléshez, mint a lélek művelése. Az ember rendelkezik értelemmel, mellyel „az esméreteket felfogja”, van ítélőereje, amelynek segítségével „helyes ítéleteket hoz”, okoskodó tehetségével, a dolgokról „következtetéseket húz”, emlékezőtehetsége, a „dolgok sorainak” tárháza, képzelőereje, „által magának mintegy új dolgokat teremthet”, szívbeli érzései segítik abban, hogy „embertársait szeretet által felölelje”. Fontos tulajdonsága az embernek a „szépségérzés”, az erkölcsi érzés, ami erény s bűn között „örökös határt húz”, és nem utolsó sorban a vallásos érzés, mely mindent áthat. Zákány véleménye szerint csak akkor nevelünk helyesen, „ha mid ezekre a különböző, de egy egészet tévő tehetségekre figyelmezzünk,

³¹ Idézi SZELÉNYI Ödön: *i. h.* 597.

³² ZÁKÁNY József: *Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmosságával hivatalába való beiktatásakor tartott.* Debrecen, 1825. A beköszöntő beszédet röviden elemzi PUKÁNSZKY Béla: *Egy feledésbe merült magyar pedagógus – Zákány József (1785–1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megteremtésére.* = Pedagógiai Szemle 1984. 11. sz. 1099–1105.

³³ Zákány József (1785–1857) tanár. Tanulmányait a Debrecenben végezte. Kisújszálláson, később Nagyváradon tanított. 1825–1851-ig a neveléstan tanáraként működött a Debreceni református Kollégiumban.

és a nevelést úgy intézzük, hogy ezek közül formálatlan egy se maradjon, de egyik a másikat el ne nyomja.”³⁴

A gyermekek formálásának két fontos területe van, a nevelés és az oktatás. A nevelés körébe tartozik a lelki tehetségek kifejlesztése, erkölcs, vallásosság, a helyes magaviselet kialakítása élő példa segítségével. Az oktatás feladata az „értelmi megvilágítás”, a növendék ismereteinek gyarapítása és a tanultak gyakorlati alkalmazása révén. A két területet csak egymással kölcsönhatásban lehet fejleszteni, hiszen „rossz nevelés az, amely nem tanít, és rossz tanítás az, amely nem nevel”.

A beszéd további részében azokkal a személyekkel foglalkozik, akik a nevelés feladatát végzik. Az első és legfontosabb az anya. Az anyai nevelés meghatározó a gyermek életében, éppen ezért szomorú, hogy hazánkban „az Asszonyi nemnek nevelése szánakozásra méltó állapotban van.” Nem végezhetik a gyermeknevelés magasztos feladatát jól azok a nők, akik „tudományos ismeretekkel” egyáltalán nem rendelkeznek, akik rendszeres képzésben nem részesülnek, csak „iminnen-amonnan összekapkodott nyelvbeli, muzsikai, asszonyi munkai kevés esmérteket” kapnak. Zákány felhívja hallgatói figyelmét a nőnevelés reformjának szükségességére. Az anya és az apa mellett a tanító személye szintén kiemelkedő fontosságú a gyermek életében. A tanító feladata az „értelmi megvilágosítás”, de nem mindegy, hogy milyen eszközöket használ a tanítás során. A jó tanító példát mutat, „komoly” de egyben „nyájas” viselkedésével vonzóvá teszi az iskolát tanítványai számára. Zákány hangsúlyozza, „Nem nevelő és tanító az, aki addig hozzá se fog a neveléshez és tanításhoz, míg jobb és bal keze felől kínzó eszközöket nem állít”. Elítéli tehát a testi fenyítést, de ugyanúgy a túlzott engedékenységet sem tartja helyesnek. Szorgalmazza a szülők és az iskolai tanítók szoros együttműködését, hiszen ezek „együtt tesznek egy nevelői testületet (corpust)”.

Az oktatásról szólva a leendő pedagógia professzor hangsúlyozza, hogy a gyermekek fejlettségét figyelembe kell venni. „Az esméret tárgyai, az előadás módja, a nevendék korához, lelki s testi kifejlődéséhez, személyességéhez grádicsos menettel légyenek mérve.” – vallja. Ha szem előtt tartjuk a fokozatosság elvét, akkor elérhetjük, hogy a növendékek által elsajátított tudományos ismeret „úgy harapódzik maga körül, mint a gerjesztett tűz”. A tanulói aktivitásra is építeni kell az ismeretek átadása során. Zákány József szavaival: „Legfőbb dolog légyen a Tanításban a nevendékek fojtába való foglalatoskodtatása ... Nem mindent előtte mond el a tanító, hanem alkalmas kérdések, a dolog sürgetése, forgatása által magával találta ki a keresett igazat, jót és szépet. Ez ébreszti fel a gyermekben a lelki munkásságot.” Fontosnak tartja a rendszerességet, helyteleníti a túl sok tantárgy és túl nagy mennyiségű ismeretanyag iskolai oktatását.

Beszéde végén a hallgatóságához szól. Először a szülőkhöz. Felszólítja őket, hogy éljenek „a nevelésnek minden alkalmosságaival” ne sajnálják a pénzt és a munkát, melyet gyermekeik nevelésre fordítanak. A szülői ház legyen „az erköltsnek és szelídségnek lakhelye”, „az erköltsi, vallásos teselekvőleg való nevelésnek

³⁴ Zákány elméletén felfedezhető a Christian Wolff-féle képességlélektan hatása éppúgy, mint August Herman Niemayer neveléstana.

Fő Műhelye.” Ne higgyék a szülők, hogy „a nevelési kötelességnek eleget tesznek, ha gyermekeiket hat-hét esztendő korokban az Oskolába betsapják”. Az iskola és a szülői ház együtt képes csak megfelelni a jó nevelés követelményének.

Szól tanártársaihoz, akiket arra kér, segítsék jövőbeni munkáját jó tanácsokkal, szól az iskola előljáróihoz, megköszönve nekik, hogy felismerték, milyen fontos a nevelés, és hogy külön pedagógiai katedrát állítottak fel a kollégiumban, ezzel is segítve a falusi iskolákba kimenő leendő tanítók sikeresebb munkáját. Szól azokhoz a nagydiákokhoz, akik a pedagógia tudományát fogják tanulni, és nemsokára befejezve tanulmányaikat, tanítani fognak. „Örvendjetez gyönyörűséges pályátoknak” kéri őket Zákány „ne tartsátok hivatalotokat igának, mert tsak akkor lehet az iga, ha nem értetek hozzá.” Végül a „Tanuló Nemes Ifjúság” figyelmét hívja fel arra, hogy itt a kollégiumban lehetőségük nyílt a tanulásra, tehát éljenek az alkalommal, használják ki mindazokat az előnyöket, melyeket a kollégium nyújt. Tartsák be az iskola törvényeit, segítsék egymást.

1833. november 2-án mondta el beköszöntő beszédét Nagykőrösön Warga János,³⁵ a kollégium frissen kinevezett 29 éves „Phisica és Mathesis” professzora, aki akkor tért vissza a berlini egyetemről. A beiktatását és beköszöntő beszédét nagy várakozás előzte meg. Zsúfolásig megtelt a kollégium nagyterme, ott voltak az iskola tanárai, diákjai, a szülők, a város előljárói, sokan akarták hallani a külföldet járt ifjú professzort. Az általános várakozással ellentétben Warga János beszédét nem szaktárgyai valamelyikének tárgyköréből választotta, mint ahogyan az akkoriban szokás volt, hanem egy sokkal átfogóbb filozófiai témát választott. A beszéd címe: *Mi a valódi Míveltség? És lehet-e attól tartani?*³⁶ A kortársak visszaemlékezése szerint³⁷ a beszéd lehangoltságot és csalódást okozott a hallgatóság körében. „A régihez szokott közönség tetszésével egyáltalán nem találkozott” – írja visszaemlékezésben Galgóczy Károly, Warga egykori tanítványa. „Bár a külsőleg deli termetű, ritka szép alakú és igen ildomos míveltségű ifjú tudós egyébként általános kedvességet nyert, de fellépő beszédével sok rokonszenvet visszazsörtött magától.”

Érdeemes megvizsgálni, mi volt az oka annak, hogy a beköszöntő beszéd a hallgatóság nagy részének nem tetszett? A szem és fültanú, az egykori tanítvány szerint nem is a beszéd tartalma keltett visszatetszést, hanem „a nyelvezet, melyen az előadva volt.” „Az új tanár a rohamos nyelvújítók buzgó tagjául mutatta magát.” Valóban sok szokatlan új szót tartalmaz a beszéd, a hosszú mondatok nehezen követhetők.

A szónok úgy gondolja, hogy az iskolának valódi műveltséget kell adnia a tanulóknak. A „valódi míveltséget kell a nevelés céljául tenni, hiszen ez teszi az

³⁵ Warga János, (1804–1875) tanár, az akadémia levelező tagja. Tanulmányait Sárospatakon, és Berlinben végezte. 1833-tól haláláig a nagykőrösi református kollégium tanáraként, igazgatójaként működött. 1840-ben kisdédóvót állított fel, számos tankönyvet írt.

³⁶ WARGA János: *Mi a valódi míveltség? És lehet-e attól tartani?* Pest, 1833.

³⁷ GALGÓCZY Károly: *Emlékbeszéd Szigethy Warga János felett.* Bp. 1875. 6. Galgóczy a beszéd elhangzásának idején a gimnázium harmadik osztályos tanulója volt, és hallotta a beszédet.

embert, emberré”. De mi a valódi műveltség? Az eszes, okos ember még nem nevezhető műveltnek. Nem az ismeretek tömege jelenti a műveltséget, mert az önmagában nem elég. „Hány eszes, de szívtelen ember csalja meg embertársát, hányszor vet cselt az elmés, de embertelen embertársának?” A professzor véleménye szerint tehát az iskolában nem csak az elmét kell fejleszteni, hanem az „emberi szívet szépre, nagyra, nemesre, becsületesre” kell nevelni. Tehát az iskolában nem pusztán tanítani, hanem nevelni is kell. Az elmebeli tehetségek fejlesztése és a szív képzése együtt jelenti a „valódi műveltséget.” Ez „lehel erőt a társasági életbe”, ez viszi előre annak fejlődését.

Mintha csak ezeket a gondolatokat folytatódná 1839. november 12-én, a debreceni kollégium „imádságházában” elmondott beköszöntő beszédében³⁸ Csécsi Imre³⁹ „a fűvészet, kövészet, mű- és vegytan” leendő tanára. Ő is úgy gondolja, mint nagykőrösi professzortársa, hogy a műveltség a társadalmi fejlődés mozgatórugója. Az iskolák azok a helyek, ahol meg lehet szerezni a valódi műveltség alapjait. Korábban csak a humán műveltség volt a fontos, de a 19. században eljött az a korszak, mikor a természettudományok is elfoglalhatják méltó helyüket az iskolák tananyagában. A valóban művelt ember tehát az, aki nemcsak a humán, hanem természettudományi ismeretekkel is rendelkezik. „A nevelők semmit okosabban nem tehetnek, mint a növendékeiket mindenek előtt a természeti dolgok ösmertére vezérlik” Már a kisgyermek is figyelni a környezetét. Akkor jár a nevelés helyes úton, ha előbb a valóság tárgyaival ismerkedik meg a gyermek, olyan dolgokat tanul, melyek szemmel láthatóak, kézbe vehetőek. „A gyermeknek nem szabad kétségének lenni, hogy mikor tanul, neki mind értenie kell azt, amit lát, amit hall, azaz csak olyan dolgokat kell látnia s hallania, amelyeket érthet. Az így szoktatott növendékek megszokják idejekorán a gondos figyelmeztést, a szoros vizsgálódást, felületes tudással nem érik be.” A természetre vonatkozó ismeretek tanulása kifejleszti a gyermekben a valóság megismerésének képességét, megtanulhatja a módszereket, mellyel ezeket az ismereteket megszerezheti. Ez később abból a szempontból is hasznos lehet, hogy a gyermek a természettudományok tanulása során megismert módszereket felhasználhatja az elvont humán tudományok tanulásakor is. „nem a mineralógiát, nem a botanicat viszik ők által más tudományokba, hanem a módot, mellyen ásványokat, növényeket, s chemicus processusokat tanultak ösmerni.” Az iskolában megtanult természettudományos ismereteknek nagy hasznát veszi a gyermek a későbbi életében, hiszen „a gazdaság, mesterségek, kereskedés” terén is szükség van erre a tudásra. Ezért a leendő professzor célja az, hogy a tanulók „úgy vezettessenek be a természeti tudományokba, hogy azoknak fontosságáról és hasznáról meggyőződjenek, mindenik osztályban a főbb ideákkal megösmerkedjenek, vezérfonalat szerezzenek, s az oskolában vetett alapokra tovább

³⁸ CSÉCSI Imre: *A természet ösmertének jötevő befolyása a tudományos műveltségre általában*. Debrecen. 1839.

³⁹ Csécsi Imre (1804–1847) orvos, tanár. Tanulmányait Debrecenben, Pesten és Bécsben végezte. 1837-ben szerzett orvosi diplomát. Debrecenben folytatott orvosi gyakorlatot. 1839-ben a kollégium ásvány-, növény- és vegytan tanára lett.

építhessenek.” A tanulóifjúsághoz szólva hangsúlyozza, hogy csakis az olyan tanulásnak van értelme, melynek hasznát a diák is megérti.

Csécsei Imrét 1848-ban Török József⁴⁰ követte a Debreceni Református Kollégium természettudományi katedráján. 1848. január 11-én mondta el beköszöntő beszédét,⁴¹ mely az iskolai természettudományi oktatást szélesebb kontextusba helyezve vizsgálja. Abból indul ki, hogy korábban szinte kizárólagosan a vallás-tan, a bölcsészeti és jogi tanulmányok képezték az oktatás tárgyait az iskolában. Azonban „megkonduult már honunk határain belül is a felébredés órája, és belátta nemzetünk jobb része, hogy a természettudományokat többé elhanyagolni nem lehet.” Ezekre az ismeretekre „az iparosnak, és földművelőnek, a népoktató lelkésznek és a törvényhozónak”, vagyis minden polgárnak szüksége van. Létrejött a Magyar Természettudományi Társulat, az Iparegyesület, a József Ipartanoda, melyek mind a természettudományok fejlesztését és népszerűsítését szolgálják. A hazai iskolákban is egyre inkább törekednek a természettudományok különböző ágai-
nak oktatására. Nagy szükség van erre, mert ennek műveléséből és oktatásából számtalan haszon származik. „Szellemi haszon az elme az ítélet élesítése, az érzés nemesítése, az előítéletek és babonák eloszlatása.” De nem hanyagolható el a természettudományok műveléséből származó anyagi haszon sem. A mostani diákokra vár a feladat, hogy az iskolában szerzett természettudományos ismereteikre alapozva később a gyógyászat, az ipar és a földművelés területén kamatoztassák tudásukat.

A gyógyászatban nagy jelentősége van a gyógyvizeknek. Sajnálatos, hogy Magyarország nem képes kihasználni a gyógyvizeiben rejlő hatalmas lehetőségeket. „Minden évben seregenként zarándokolunk a külföldi gyógyvizekhez, melyek a honiaknál jóval silányabbak.” Ezzel a hazai gazdaság sokat veszít, hiszen ha kihasználnánk a gyógyvizeink adta lehetőségeket, a külföldiek jönnének hozzánk. Hasonló a helyzet a gyógyszerekkel is. „A nálunk úton-útfélen termő” gyógynövényeket nem hasznosítjuk, nem készülnek belőlük gyógyszerek, ezek „külföldről szállítatnak hazánkba gyógyszerkereskedőink által.” Török József szerint „ha népoktatóink kissé avatottabbak volnának a természettudományokban, mily könnyen megismertethetnék a köznéppel a határainkon nagy bőséggel termő s kereskedelmi kelendőségű növényeket? Hány nyomorék vagy elaggott és súlyosabb munkát nem bíró egyénnek nyújthatnának ekként kereset módot és élelmet?”

A természettudományok oktatásának hiánya az oka annak is, hogy hazánkban az ipar alig fejlődik. Nincs elég képzett ember a szénbányák feltáráshoz, az „ásványország legfontosabb termékének, a vasnak” a kitermeléséhez. Példaként említi

⁴⁰ Török József (1813–1894) orvos, tanár, az Akadémia rendes tagja. Tanulmányait Selmecbányán és Debrecenben végezte. Pesten orvosi tanulmányokat folytatott, 1842-ben orvosdoktorrá avatták, ahol gyakorló orvosként működött. 1847-től késő öregkoráig a Debreceni Református Kollégiumban tanított, és a városban orvosi gyakorlatot is folytatott.

⁴¹ *Beszédek, mellyek a helv. Hitvallásúak debreczeni főiskolájában a vegytan és természetrajz tanára Török József úrnak tanári hivatalába történt ünnepélyes beiktatása alkalmával mondattak.* Debrecen, 1848.

a „magyar középponti vaspályát” és a Lánchidat, melynek létrehozásához külföldről szállítjuk a vasat, holott itthon is kitermelhetnénk, ha lennélek képzett szakembereink.

Mezőgazdaságunk sem éri el az Európai államok fejlettségi szintjét. Ennek is az az oka, hogy iskoláinkban nem tanítjuk megfelelő súllyal a természettudományokat. A vegytan az alapja a korszerű talajművelésnek, a trágyázásnak, de mind ezekről csak külföldön tanulhatnak az érdeklődő ifjak.

Beszédének végén a szónok a tanulóifjúsághoz szól, összefoglalva beszéde lényegét. „A természettudományok művelése által föltételeztetik hazánknak, nemzetünknek anyagi tekintetbeni fölvirágzása, azok elhanyagolásából kár, szegény gyalázat háramlik fejünkre.” Komoly természettudományos alapokat kell szerezni az iskolában ahhoz, hogy arra az egyes szaktudományi ismeretek ráépülhessenek. „Én minden igyekezetemet arra fordítom, hogy a természettudományoknak minél több apostolai váljanak közületek”

A tanári beköszöntő beszédek sajátos csoportját jelentik az iskolai beszédeknek. Ezek célja, hogy a tanár tantárgyai fontosságát, hasznát bizonyítsa, a tanulás, művelődés jelentőségét megvilágítsa, oktatási nevelési elveit ismertesse a hallgatósággal, az iskola és a város elöljáróival, a szülőkkel, a tanártársakkal és a tanulókkal. A legtöbb reformkori tanári beköszöntő beszéd olyan társadalmi-pedagógiai kérdéseket vet fel, melyek a korszakban sokakat érdekeltek, foglalkoztattak, melyek aktuálisak voltak az adott időszakban.

Ünnepi szónoklatok. A tanári beköszöntő beszédek mellett egy másik csoportját képezik az iskolai beszédeknek azok az ünnepi szónoklatok, melyek évfordulók, tanévnyitók, vizsgák alkalmával hangzottak el az iskolákban.

1836. tavaszán, a nagyenyedi Bethlen Kollégium, alapítójára, Bethlen Gáborra emlékezett. Az ünnepségen, melyen a város lakosai, az iskola elöljárói, tanárok, diákok szülők nagy számban vettek részt, egyik köztanító, Pogány Károly is beszédet mondott.⁴² A viharos 1834/35-ös erdélyi országgyűlés utáni tanév a kollégium életében is bővelkedett fordulatokban. „A Bethlen Kollégium az ellenzék előretolt állása” volt. A kollégiumban zajló eseményekről, a konzervatívok és az ellenzék harcáról, a feljelentésekről, a tanárok és diákok ellen indított vizsgálatokról Trócsányi Zsolt részletesen ír.⁴³ E viharos időszakban hangzott el Pogány Károly beszéde, mely két évvel később barátai segítségével jelenhetett meg nyomtatásban.

A fiatal köztanító Bethlen Gábor iskolaalapításából kiindulva fejti ki véleményét kora közállapotairól, a szabadságjogokról, a tanulás jelentőségéről, a népoktatás problémáiról. „Tett, nem szó kell a haza oltárára” – vallja a szónok, nem beszélni kell, hanem cselekedni. A cselekedetek nyomán jönnek létre azok a szervezetek, intézmények, melyek a „társaság” vagyis a társadalom fejlődését előmoz-

⁴² POGÁNY Károly: *A tett embere egy beszédben előadva, mellyel a nagyenyedi iskola alapító fejedeleme Bethlen Gábor emlékét Pogány Károly felső tanulói osztály köztanítója az ifjúság és számos hallgatók jelenlétében, üdvözelve megújítja. 1836. tavaszutó 8.* Nagyenyed, 1838.

⁴³ TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez.* Bp. 1957.

dítják. „A társasági tagok boldogsága a társaság jóllététől, a társaság jólléte pedig az egyesek kellő műveltségétől függ.” „Csak a műveltség nyugalmas és biztos terjedése” eredményez folyamatos fejlődést, és csakis ennek nyomán jöhet létre olyan állam, „melyben mindenkinek elég módja és alkalmja van testi ereje s lelki tehetségeinek kimívelésére.” A testi-lelki tehetségeket leginkább az iskola képes kifejleszteni az emberben. Ezért fontos a népnevelés, a népiskolák állítása, a tanítóképzés reformja. A nép tudatlan, képzetlen, „honja érdekét nem érti,” mert a falusi gyermekek nagy százaléka nem jár iskolába. Ez ellen tenni kell. „Minden kornak megvan a maga tenni valója” – mondja a fiatal tanító. Szükség van a haza érdekében arra, hogy a kollégium diákjai, kikérülve falusi tanítónak, „az értelmesítés, jobbítás nevelés” terén tegyenek meg mindent, mint népnevelők. Terjesszék „a lélek, szív és tapasztalás kincseit” és ezáltal biztosítsák „a népben lévő erőknél és tehetségeknél harmoniás kifejtését.” A haza szabadsága is csak akkor valósulhat meg, ha hazánk lakóinak jelentős része az iskolában megismerkedik polgári jogaival és kötelességeivel. Az értelmes, gondolkodó tömegeket nem lehet „kábítani”, ők előbb-utóbb legyőzik „az akadályozó környúlállásokat”, kiharcolják a szabadságot.

Kevésbé radikális hangú, de hasonló tartalmú beszéd hangzott el az esztergomi katolikus érseki tanítóképző,⁴⁴ vagy korabeli elnevezése szerint „mesterképző”, 1842. november 3-án történt megnyitó ünnepségén.

Majer István⁴⁵ tanár beszéde⁴⁶ a korszak jellemzésével kezdődik. „Jeles időszakot élünk” –vallja a szerző, „melynek főföladása, haladni.” A haladás egyik első talpköve a nevelésügy reformja. Mindenki egyetért abban, hogy a népet nevelni kell, hiszen ez a „közboldogság fő rugója.” „A népnevelés hazánkban a legkorszerűbb és legközösb óhajítás”. Nem elég azonban a népiskolák számának növelése, nem elég „az értelmesség terjesztésével boldogítani a nemzetet alkotó legnagyobb néposztályt.” A szó szoros értelmében nevelni kell a népet, nemcsak a gyermekeket, a felnőtteket is, érzelmi, erkölcsi, vallási tekintetben. A célszerű népneveléshez, jól képzett tanítók is kellenek. Ezt a célt szolgálja a most megnyitott mesterképző, melyből a jövőben olyan tanítók és népnevelők kerülnek majd ki a katolikus népiskolákba, akik képesek lesznek a nép értelmi, érzelmi, erkölcsi és vallásos nevelésére. Milyen a jó népnevelő? – teszi fel a kérdést a szónok.

⁴⁴ Az intézetet Kopácsy József hercegprímás alapította, igazgatóvá Jaros Vince kanonokot nevezték ki. Három tanár oktatta a növendékeket, Majer István és Rende József paptanárok, valamint Éliás Márton világi zenemester.

⁴⁵ Majer István (1813–1893) teológiai doktor, püspök Esztergomban, Nagyszombatban tanult. 1836-ban szentelték pappá. 1842-től az esztergomi érseki mesterképző-intézet tanáraként működött. 1849-ben a pesti egyetemen a felsőbb pedagógia helyettes tanárává, 1850-ben pedig Pest város nyilvános elemi és magániskoláinak igazgatója választották. Egyik tervezője és létrehozója volt az első pesti bölcsődének. Sokat publikált – főként népnevelési kérdésekről – a korabeli lapokban. Több mint ötven önálló kötete jelent meg. Az ifjúság számára írt munkái rendkívül népszerűek voltak.

⁴⁶ MAJER István: *Szózat az esztergomi mesterképző intézetnek 1842. november 3-i ünnepélyes megnyitásakor*. Pest, 1842.

„A népnevelőknél nem szorgalmazunk rousseau-i nevelést, sem kanti filozófiát, hanem keresztény műveltséget, hogy e szerint a művelt, erkölcsös, keresztény népnevelő egyszerű, de jó falusi nevelést adhasson együgyű népünknek, mely őket istenfélő, engedelmes, becsülettudó, értelmes, szorgalmatos, s mi legfőbb, megelégedett honfiakká alakítja.”

A szónok szerint a katolikus tanító célja tehát nem az, hogy a nép korszerű oktatást, nevelést nyerve gondolkodjon és cselekedjen, hanem hogy engedelmesen és megelégedetten fogadja sorsát.

A leendő katolikus tanítóknak, sokféle tárgyat kell majd az intézetben tanulniuk. Tanulnak majd neveléstant, tanítástudományt, számolást, földrajzot, természettant, történelmet, gazdaságtant, hangászatot, éneklést és rajzot. A szónok reméli, hogy az intézetből kikerülő tanítók nevelőmunkájuk révén „édes hazánk virágoztatásához”, az „ország gyarapításához” hozzájárulhatnak.

1845. nyarán, a miskolci református líceum végzős diákjainak búcsúztatása alkalmával elhangzott beszédekben is számos olyan neveléssel kapcsolatos gondolatot találunk, melyek aktuálisak és érdekesek voltak a hallgatóság számára.

Papp János igazgató⁴⁷ beszédében „neveléstani tárgygyal” foglalkozik, mégpedig azokkal a problémákkal, „melyekkel a közintézetekbeni nevelés és tanítás folyvást küzdeni kénytelen.”

A „növendékek külviszonyai” nagymértékben befolyásolják az iskolai nevelőmunka sikerét. A nevelés a szülői házban kezdődik, az iskola csak erre építhet. A szülők felelőssége óriási. A példa, amit a szülői házban lát a gyermek, egész életre meghatározó. A szegény, de becsületes szülők sokszor jobban nevelik gyermekeiket, mint a tehetősek. A szegény családban felnövekvő gyermek hamar megtanulja a rendszeres munka értékét. A „vagyonnal, s világi rangos állással” rendelkező gazdag szülők gyermeke sokszor rossz példát lát. Ahol vagyonból élnek, a munka nem érték. Az ilyen családokban a szülők „üres idejüket mindenütt örömeztessék, mint gyermekeik közt töltik” nincs idejük, kedvük gyermekeikkel foglalkozni, „így a nevelés egészen elhanyagolva marad”. A szülői példaadás és nevelést nem pótolhatja semmi, az iskolai nevelés csakis erre épülhet.

Az iskolába sokféle gyermek jár. Mindegyik más családi háttérrel, más képességekkel rendelkezik. Azonban „az iskolában minden tanítói előadás a középszerű szelleművel bíró növendékekhez mért”. Így a „sebes eszű” hasztalanul tölti idejét, unatkozik, a gyöngye „örökre kedvét veszti,” mert nem tudja követni a tananyagot. A tanítókat nem készítik fel az átlagostól eltérő tanulók oktatására, mint ahogy sokan közülük hiányos pedagógiai és szakismeretekkel tanítanak. Iskoláinkban sok „a hivatását nem ismerő tanító” – szögezi le a szónok. Ennek oka a megfelelő képzés hiánya. De bármilyen kiváló is a tanító, néhány taneszköze, tankönyvekre, térképekre szüksége van, de az iskolák többségéből hiányoznak „a taneszközök”.

⁴⁷ Papp János (1806–1850) tanár, igazgató. Tanulmányait Hódmezővásárhelyen végezte. Előbb Máramaroszigeten tanított, majd 1842-től haláláig a miskolci református gimnázium igazgatójaként működött.

Bár hoztak az illetékesek az utóbbi időkben „nevelés- és tanításügyi bölcs intézkedéseket”, de sok még a tennivaló az iskolaügyi területén.

A tanulók nevében Lévy József, a későbbi neves költő⁴⁸ búcsúzott egy rövid beszédben az iskolától, a tanároktól és a tanulótársaktól. Az igazgató beszédéhez kapcsolódva arról beszélt, hogy az életbe most kilépő fiatalok a szülői házban és az iskolában kapták meg mindazt a tudományos és erkölcsi alapot, melyre felnőtt életükben építhetnek, tehát „bátran nézhetnek a jövő életbe”. A kor, amelyben élnek különös helytállást kíván mindenkitől. „Minden egészséges vérű honfi, s az egész nemzet” a haza felvirágoztatásán dolgozik. Az iskola falait most elhagyó ifjaknak lesz elég feladatuk.

*

A pedagógiai kérdésekkel foglalkozó reformkori prédikációk, temetési beszédek, az iskolai ünnepségeken elhangzott szónoklatok hatalmas mennyiségben maradtak ránk, mind kéziratos, mind nyomtatott formában. A hazai neveléstörténeti kutatás nem foglalkozott velük, pedig ezek a széleskörű nyilvánossághoz szóló beszédek jelzik, melyek voltak a korszakban azok a sokakat érdeklő és érintő kérdések, melyek a nevelésügyi területén megoldásra vártak.

KATALIN FEHÉR

Discours et sermons à propos de l'éducation à l'époque des Réformes

L'auteur s'occupe dans son étude des discours et sermons scolaires, moyen de communication publique important de l'époque des Réformes. C'était le moyen qui avait pu intégrer dans une réflexion commune tous ceux qui – à cause de leur alphabétisme – en auraient été exclu. Une partie du clergé avait reconnu, qu'il est indispensable de convaincre les fidèles de la nécessité de l'éducation. Beaucoup de sermons de tels contenu ont été dits à l'occasion d'enterrement oubien à l'église, la majorité nous est restée en manuscrit, mais souvent ils sont été également publiés. Les discours scolaires, dits aux occasions importantes, rentrée des classes, examens, fêtes, inauguration des professeurs, s'adressaient à un public plus restreint. L'orateur à cette occasion a été généralement le directeur de l'école ou un professeur, le public se composait des enseignants, des étudiants, des parents et des notabilités de la localité. Comme les auditeurs étaient plus instruits, l'argumentation de ces discours pouvait monter à un niveau plus élevé.

Les discours, s'occupant le plus souvent des problèmes de l'instruction publique, de l'inauguration de la langue hongroise comme langue d'enseignement, nous servent de données de grandes valeurs pour les recherches de l'histoire de civilisation.

⁴⁸ Lévy József (1825–1918) költő, tanár. Az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. Tanulmányait Miskolcon végezte, majd Késmárkon jogot tanult. 1848-ban a kormány hivatalos lapját, a *Közlönyt* szerkesztette. A szabadságharc bukása után *Pesti Napló* újságírójaként, 1852-től a miskolci református gimnázium tanáraként működött. 1865-től Borsod megye főjegyzői hivatalában dolgozott 1895-ben történt nyugalmomba vonulásáig.

LENGYEL ANDRÁS
Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II.*

A „tárca” mint olvasmányszolgáltató rovat

A lap „irodalmi színezetét” már a kortársak, így pl. a már idézett egykori belső munkatárs, Lengyel Géza is érzékelték. Ez, a tulajdonos ismeretében, természetes fejleménynek látszik, s az a tény, hogy Hatvany csakugyan írókkal vette körül magát, csak erősíti ezt a vélekedést. Mégis, hiba lenne csupán személyi ambíciókra visszavezetni az „irodalmi színezetet” – az olvasók ugyanis valóban igényelték az „olvasnivalót”, a kor sajtójához még hozzátartozott a rendszeresen jelentkező „vonal alatti” olvasmány, a „tárca” A *Pesti Napló* irodalmi színezete, persze, nem csupán a tárcák rendszeres közléséből fakadt, a szerkesztőség író-tagjainak jelenléte s az általuk művelt műfajok egyike-másika irodalmi szempontból is jelentőséggel bírt. Olyan rovatok, mint Karinthy „A függöny előtt”, „A feleségem beszél” vagy a másokkal, pl. Harsányi Zsolttal fölváltva írott „Tarka krónika”, Kosztolányi „Őszintén szólva” című rovata, Szini Gyula szinte valamennyi jegyzett írása, vagy Nádas Sándor „Pesti kövezet”-e irodalmilag is érdekes, olykor jelentős. A prózaíró Kosztolányi, akit ma többre becsülnék, mint a költőt, aligha születhetett volna meg az olyan típusú „jegyzetek” folyamatos publikálása nélkül, mint az „Őszintén szólva” cikkei. Karinthynál pedig ez az összefüggés még nyilvánvalóbb – amit ide névvel jegyezve írt, az csaknem kivétel nélkül írói életművének is szerves része. A tárcarovat mégis különleges helyet foglal el a lap profiljában, s nemcsak azért, mert ez az egyike a par excellence irodalmi rovatoknak. Azért is, s azért mindenekelőtt, mert ez egyszerre mutatja a laptulajdonos ambícióját s az olvasóközönség olvasmányigényét. A lap irodalmi anyagának időrendi áttekintése kétségtelenné teszi, hogy Hatvany ambicionálta volna a magas színvonalú versek közlését is. Amikor átvette a lapot, az addigi gyöngé, jó esetben középszerű versanyag ugrásszerűen följavult, s a *Napló*ban gyakorlatilag a *Nyugat* vezető költői jelentkeztek verseikkel. Később, a papírhányból fakadó terjedelmi megszorítások növekedésével, a versekre – mint a legkevésbé újságszerű közleményekre – már nem jutott hely, csak olykor-olykor jelent meg egy-egy darab.²⁷ Ady versének közlését is Ady irodalomközéleti súlya indokolhatta, Tóth Árpád alkalmi versköz-

* A tanulmány I. része megjelent: MKSz 2006. 3. sz. 338–359.

²⁷ L. pl. ADY: *Szegény jó fiaim* (1917. aug. 12.), *Volt egy Jézus* (1918. márc. 31.). TÓTH ÁRPÁD: *September* (1917. szept. 16.), *Spleen* (1917. szept. 23.).

leményei pedig alighanem a „báró” mecénatúrájának része volt – így is támogatta az „élhetetlen”, betegeskedő költőt. S amikor újra lehetőség nyílt versek közlésére, a versközlés újra gyakorlattá vált. Ám a tárca és a regény, e két jellegzetes prózai olvasmánytípus mindvégig megmaradt. De ameddig a tárgyalt periódusban a hosszú, folytatásokban közölt regényekből mindössze csak néhány jelenhetett meg (pl. Szép Ernő *Lila ákácá* vagy Gábor Andor *Doktor Senkije*), addig a tárcarovat a napi megjelenés révén egy egész írógárda *Napló*-béli jelenlétét biztosította. A sokféle szerző révén változatosságot jelentett, s alkalmat adott a szerkesztői „irodalompolitika” érvényesítésére is. Minden jel szerint ez a rovat volt az, amely a leginkább magán viselte a laptulajdonos keze nyomát. Ám – s ez hangsúlyozandó – ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy a tárcarovat Hatvany személyes irodalmi ízlését tükrözi. Mecénási támogatottjának, az egyszerre hálás és sértődött Tóth Árpádnak a „báró” környezetéről adott roszmájú jellemzése megmutatják, hogy Hatvany részben irodalmi vonzalmait élte ki, részben azonban az irodalomközéleti presztízsből is megmutatkozó „üzleti” szempontokat érvényesítette választásaiban. 1918. január 30-án, Nagy Zoltánnak írott levelében Tóth Árpád így epéskedett: „Csak egy baj van a báróval. Az irodalmi nézetei túlságosan opportunusok. Neki Szép Ernő meg Várnai Zseni egyformán jeles költők. De ugye, ez a kisebb baj, mintha senki sem keltené fel az érdeklődését, s a nagy pénzeivel inkább kártyázna.”²⁸ Hatvany persze Tóth Árpád szerint is az irodalom megigéztette volt:

„Valóban rendkívüli, ahogy ez a báró az írást becsüli a legtöbbre. Mióta főszerkesztői címe van, ő tölti a legtöbb időt a szerkesztőségben, éjjel is bent van. Az persze csak rokonszenvesebbé teszi éjjeli munkását, hogy néha pezsgős mulatságokat is tart a redakcióban, sajnos azonban, hogy az ilyesmikre csekélységgem nem hivatalos, ellenben annál hivatalosabbak Szép Ernő meg Szomor, meg Sándor bá [azaz: Bródy Sándor]. Szóval itt is megtartódik a rangsor.”²⁹

S ez a jellemzés nem írható a pillanatnyi sértettség számlájára, Tóth Árpád korábban is, pl. 1918. január 9-i levelében, a „bárónak” ezt az oldalát hangsúlyozza. Egy, a későbbiekben tárgyalt *Pesti Napló*-vállalkozás, az *Esztendő* című folyóirat tervezetéseiről beszámolva ilyeneket ír Hatvanyról: „A báró [...] seggre esik a beérkezett tekintélyek előtt.”³⁰ Vagy: „Hatvany főzve van a Harsányi Zsoltok, Farkas Imrék meg Lakatos Lászlók által, akik majd szépen teleszarják a revüt.”³¹ S hogy miért van ez így? – ez is kiderül:

„a báró kereken kijelentette, hogy az én nevem nem szerepelhet nagy betűkkel a címlapon [ti. az *Esztendő* címlapján], mint a Karinthyé meg a Kosztolányié, mert még nem elég jó név. Azt mondta, ne haragudjak, ő nagyon szeret és becsül engem, tán

²⁸ Tóth Árpád összes művei. V. Levelek. Sajtó alá rend. KOCZTUR Gizella közreműködésével KARDOS László. Bp. 1973. Az idézet: 176.

²⁹ TÓTH: i. m. 176.

³⁰ TÓTH: i. m. 170–171.

³¹ TÓTH: i. m. 171.

jobban is, mint a fenti urakat, *de az üzlet az más*: elégedjem meg azzal, hogy a lapnál félig-meddig *sine-curá*-t adott nekem.”³²

S hogy Hatvanyt valóban az üzleti szempont is befolyásolta „irodalompolitikájában”, támogatótja fölháborodása mutatja a legtisztábban:

„Szörnyű, hogy miket csinál »üzleti« alapon az irodalommal; nekem például azt is mondta, hogy legszívesebben Szomaházyval szerkesztené az Esztendőt, ha nem félné, hogy ez mégiscsak kompromittáló lenne némileg.”³³

Az irodalomérzékeny esztéta-léleknek s az üzletembernek ez a szimbiózisa, amelyet Hatvany személyiségében Tóth Árpád észrevett, a *Napló* tárcarovatában is kimutatható. Ha áttekintjük e rovatot, amelynek rendszerességét egyébként a Hatvany-érában alakították ki, ez a „változatosság” formájában jelentkező kevertség szembeötlő. 1917 márciusában, áprilisában és májusában pl. ilyen szerzői voltak a tárcarovatnak: Szini Gyula (3), Lakatos László (5), Moly Tamás (2), Karinthy Frigyes (3), Csathó Kálmán (2), Hatvany Lajos (5), Kosztolányi Dezső (5), Schöpflin Aladár (3), Sándor Imre (2, ő Hatvany fölfedezettje!), Lendvai István, Kaffka Margit (2), Harsányi Zsolt, Szemere György (3), Ego, Marczali Henrik, Tormay Cecile, Ivánfi Jenő, Tömörkény István, Zilahy Lajos (2), Liptai Imre, Salgó Ernő, Krúdy Gyula (2), Homok (Cserzy Mihály), Pető Sándor, Laczkó Géza, Hevesi Sándor, Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc. 1917 októberében és novemberében ilyen összetétel bontakozik ki: Moly Tamás, Harsányi Zsolt (2), Barta Lajos, Szini Gyula (2), Hevesi Sándor (3), Kaffka Margit (2), Földi Mihály, Ritoók Emma, Hatvany Lajos (10), Siklóssy László, Gábor Andor (2), Kosztolányi Dezső (2), Zilahy Lajos, Fodor László, Szép Ernő, Szomaházy István (3), Tóth Árpád, Schöpflin Aladár, Vészi Margit, Kacsóh Pongrác, Lengyel Géza, Nádas Sándor, Strindberg, Sándor Imre, Móricz Zsigmond, Gilárty Zoltán. 1918. januárban, februárban és márciusban pedig a következő gárda képviseltette magát a tárca-rovatban: Kortsák Jenő, Bársony István, Szomaházy István (5), Hatvany Lajos (9), Révész Béla, Kosztolányi Dezső (3), Schöpflin Aladár (2), Babits Mihály (2), Erdős Renée (3), Karinthy Frigyes (2), Zilahy Lajos, Sándor Imre (2), Lakatos László (3), Krúdy Gyula, Szerdkényi Anna, Farkas Imre (3), Csathó Kálmán (2), Feleky Géza (2), Ferenczy Valér, Csizmadia Sándor (2), Szini Gyula (2), Laczkó Géza, Nádas Sándor, Kaffka Margit, Jobbágy Jenő, Losonczy Zoltán, Szabó Ervin, Barta Lajos, Siklóssy László, Harsányi Zsolt, Liptai Imre, Havas Gyula, Gróf Teleki Sándorné (Szikra), Moltke, Lányi Viktor, Földi Mihály, Móricz Zsigmond, Lengyel Menyhért.

A tárcarovat szerzőgárdájának ez a három metszetben való felsorolása több következtetés levonására is alkalmat ad. Az első mindenképpen az, hogy Hatvany saját magának is fórumot „vett”, amikor átvette a *Napló*-t: e három metszetben a legtöbb írással ő szerepel (Ez, persze, részben abból is adódott, hogy az ő tárcái – akárcsak Szomaházyé – valójában nem „szóló” írások voltak, hanem egy nagyobb

³² TÓTH: *i. m.* 170.

³³ TÓTH: *i. m.* 172.

mű folytatásokban közölt részletei. Maga a szöveg is „közöltette” tehát magát.) Az is föltűnő (s egyben természetes), hogy a szerkesztőség írótagjai itt is közlési lehetőséghez jutottak, ez, mondhatnánk, számukra szerkesztőségi előjog volt, függetlenül a kvalitáskülönbségektől. Hatvany valóságos irodalmi vonzalmaira, „nyugatos”, modernista preferenciáira vall, hogy a nagy nyugatosok, Karinthy, Kosztolányi, Babits, Móricz, Kaffka, Schöpflin vagy Szini rendre fölbukkannak a szerzők között. (Talán mondani sem kell, hogy e gárda adja a tárca-rovat irodalomtörténeti rangját, jelentőségét.) Az „üzleti” érzék jele viszont, hogy a szerzők közt jelentős számban s jelentős gyakorisággal vannak jelen a konzervatívabb habitus, félig-meddig már kommerciális színezetű képviselői, Szomaházy Istvántól Erdős Renéig, Farkas Imrétől Csathó Kálmánig. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy – nyilván választékbővítésként is – még a *Népszava* köréből is fölbukkan egy-két név, pl. Révész Béláé és Csizmadia Sándoré. A szereplés joga, jól érzékelhetően, többnyire csakugyan valamiféle „beérkeztség” volt, ahogy erre Tóth Árpád föl is figyelt, s a fiatalok csak jóval véletlenszerűbben kerültek be e körbe. A korán elhunyt nagy tehetség, Havas Gyula pl. valószínűleg barátjának, Tóth Árpádnak a protezsálására válogatódott be. Sándor Imre pedig Hatvany személyes fölfedezettje volt, róla a „báró” még cikket³⁴ is írt. A tárcarovatnak ez a kevertsége sajtótörténeti szempontból azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert – minden jel szerint – éppen ebben a kevertségben mutatkozik meg a *Napló* előfizetőinek, általában olvasóinak valóságos ízléstérképe. Természetesen az utókor irodalmi kánonja és a kortárs-olvasók hajdani vonzalmi és preferenciái szükségképpen eltérnek egymástól. A valóságos közönségtörténeti, olvasástörténeti állapotot nem a mai kánon, hanem éppen az ilyen tekintélyelvű, „üzleti” szelekció fejezi ki hívebben. Hatvany ugyanis, ha már egyszer úgyis „opportunos” volt, aligha ment lapja olvasóinak ízlésével szemben: azt adta, amit – sejtése szerint – vártak tőle. Ez természetesen nemcsak azt mutatja, hogy irodalmi dolgokban az olvasóközönség tradicionális beidegzettsége „még” meglehetősen erős volt, de arról is árulkodik, hogy ekkor, 1917/18-ban a nyugatosok már kijöttek a *Nyugat* szűkös (kis példányszámú) gettójából, s műveik már az olvasóközönség ízlésének egyik, de jelentékeny alkotóelemét adták. Maguk is „bevett” szerzőkké váltak, sőt még egy napilapban is húzóemberekként lehetett velük számolni. (Karinthy és Kosztolányi egész *Napló*-béli elhelyezkedését, kiemelt pozícióját éppen ez a tény magyarázza, s csak másodsorban a „báró” egyéni szimpátiája vagy ízlése.)

A lapot erősítő „melléküzemágak”

A laptestben realizálódott újságírói munka mellett a *Pesti Napló*hoz hozzátartozott egy sor járulékos, de egyáltalán nem lényegtelen teljesítmény. Ezek, bár magában a lapban történt meg népszerűsítésük (jórészt ezért is tudunk róluk), a lapon kívül, ám szorosan az alapfunkciókhoz tartozva, azokat erősítve épültek

³⁴ HATVANY cikke Sándor Imréről: *Egy új író*. = Pesti Napló 1918. márc. 8. 9.

ki. A „hagyományos” újság „természetes” kiegészítésének és megerősítésének tekinthetjük őket, de létrejöttük mégis kiadói innováció eredménye volt: a hatókör kiszélesítése, a hatás fokozása. S bár utólag már-már kézenfekvőnek látszik mindaz, amire a lap vezetése e téren vállalkozott, bizonyos, hogy csak megfelelő tökére-erővel lehetett realizálni a terveket.

A Napló-kirakat

Az egyik, még szorosan a hagyományos újságfunkciókhoz kötődő terv megvalósítását a Rákóczi úti modern épületbe való átköltözés tette lehetővé. A lap már 1917. szeptember 30-án, „A Pesti Napló előfizetőihez” intézett fölhívásában regisztrálta a kirakatok célirányos fölhasználását. Az átköltözés, írták,

„szimbolikus jelentőségű a Pesti Naplóra nézve. A főváros legforgalmasabb útvo-nalán, hatalmas, modern palotában, tágas, szellős helyiségek fogadják be az egész szer-kesztőséget és a kiadóhivatalt. *Estéknént kigyulladnak a villamos lámpák s a hullámzó tömeg megáll az óriási üvegablakok előtt, melyek a legfrissebb hírek, harctéri jelentések plakátjaival vannak tele, aktuális fotográfiákkal, ízléses és művészi becsű képekkel.*”

Az épület kirakatainak ilyen hasznosítása hatásos, ugyanakkor teljességgel kézen-fekvő ötlet volt. Így ugyanis nyilvánosságra lehetett hozni a két lapszám megje-lenése közötti időszak friss eseményeit regisztráló gyorshíreket, s lehetett építeni a vizualitás adta előnyökre is. A riportfotó, s általában a kép egy olyan korszakban, amely nem ismeri a tévét s a mozgófilm is még „csupán” némafilm, elterjedtsége pedig erősen körülhatárolt, az írott szöveghez képest fölértékelődik: látni lehet azt, ami történt, s ami közvetlenül egyébként nem szemlélhető, mert tőlünk távol törté-nik. A fény, a csillogás, amelyet a *Napló* jó érzékkel hangsúlyoz, a hatást nyilván még fokozta is.

Jellemző e téren, hogy 1917 decemberében, amikor megszületett a forradalmi Oroszország békeajánlata, s Budapestre is megérkezett „a teljes hivatalos bizo-nyosság: Lenin és Trockij szikratáviratának szövege”, a fejleményekről a pestiek először a „kirakatból” értesülhettek. Ahogy a „Béke! Béke!” című hírben (1917. dec. 3.) olvashatjuk:

„A villamos áram, melyet a Carszkojeszelő távirása küldött szét, a főváros kö-zönségében is érzékeny felfogó készülékre talált. Egyszerre megremegett a nagyváros s a békehír hullámainak nagy közönségében adták-vették az emberek a hír részleteit kézzől-kézre, szívből szívébe. Nem fáradt még ki a sok keserves vonaglásban a közön-ség – legalább a békeszenzációk számára nem – ezt meghatott érzéssel láttuk, amikor az esti órákban a Pesti Napló házában kirakatában megjelent az első pozitívum: a ber-lini távirat, amely Hertling kancellárnak az orosz békeajánlatról szóló bejelentését tartalmazta. Percek alatt mekkora [!] tömeg gyülekezett össze, amely azután új embe-rekből felváltva késő estig kitartott az öröm-plakát előtt.”

E hír nemcsak egy kivételes esemény hírének terjedéséről tudósít, de megmu-tatja, hogy a nyomtatott sajtó, amely a közlő és a befogadó személytelen viszo-

nyára, távolságára épül, még a modern korban sem a kizárólagos hírforrás. A kirakatba kitett híryanag, mint a „közeli közönség”³⁵ elérésének eszköze, akár meglepően hatékony is lehet.

Ezt alighanem a *Pesti Napló* vezetői is fölismerték, mert ezt követően, időről-időre hírt adtak arról, mi is látható a kirakatban. Az 1917. december 22-i „A Pesti Napló kirakatai” című önreflexióból megtudhatjuk, hogy: „A belső kirakat három nagy ablakát kitűnő harctéri fényképek töltik meg s két kis kollektív kiállítás is van: Lázár Oszkár festőművész zászlós értékes harctéri rajzaiból, meg Győri Aranka ötletes, vidám pesti figuráiból.” A kirakat további ablakait karácsonyi újdonságok „tarkították”, köztük Kosztolányi *Káin* című új novelláskönyve, Szép Ernő *Emlék* című verskötete, Kaffka Margit meséskönyve, a *Kis emberek, barátocskáim* s (korjellemző mozzanatként) Sikabonyi Antal „Alkotó lélek és a háború” című tanulmánya. Ez utóbbi anyag kirakatba helyezése arra vall, fölismerték a „kirakat” reklámértékét is. Egy másik, 1918. április 16-i hírből (A „Pesti Napló” kirakata) az is kiderül, hogy még háborús tematikájú valódi kiállítást is berendeztek a kirakatban. Ahogy e hír mondja:

„Rendkívül érdekes új kiállítás teszi változatossá a Pesti Napló belső kirakatait: a háború emlékeit mutatjuk be sokféle tárgy, kép és szobor tarkaságában. A többi közt van itt egy orosz gépfegyver, amelyet a budapesti 32-esek zsákmányoltak, két új fajtajú repülő-bomba, harminc és feles mozsárlöveg rézhüvelye s a 39-es honvéddhadosztály fertőtlenítője miniatűrben.”

Ezt az anyagot háborús tematikájú képzőművészeti alkotások, festmények, rajzok, szobrok egészítették ki. „A kiállítás anyagát a május elsején megnyíló nagy hadikiállítás parancsnoksága engedte át a Pesti Naplónak előzetes bemutató céljára.” A hír csak mintegy mellékesen, zárásként említi meg, hogy: „Egész csomó új fényképet kaptunk a nyugati harctérről, valamint az olasz frontról is.”

Az ilyesféle önreflexív hírekből kiderül, állandósuló információközlési forma lett a kirakat. Az 1918. március 2-i „A „Pesti Napló” kirakata” című hírből megtudható például, hogy akkor az orosz frontról mutattak be érdekességeket (cirill betűs karszalagokat, „furcsa bankókat”, bélyegalakú 10, 15 és 20 kopejkás bankjegyeket stb.). Március 7-én, ugyane – lassan sorozatcímmé váló címmel – adták hírül, hogy „mától” új anyag látható a „kirakati képtárban”. Így megtudjuk azt is, hogy ezúttal: „A frontokról származó több eredeti fényképet kaptunk, amelyek közt egy csomó derűs dokumentuma akad az orosz–magyar barátkozásnak. Külön nagy képsorozat számol be a béketárgyalások minden fontos momentumáról, valamennyi szereplőjéről is.” A kirakat ez alkalommal a politikum mellett egyéb, könnyedebb anyagokkal is szolgált: „Változatossá teszi a képtárat számos fotográfia a tátrai téli életről, valamint a színházi világból, nívós új széria ezzel a címmel: »Magyar művésznők legkiválóbb szerepeikben«,” sőt emellett bemutattak még hatvan (!) fölvételt a Szépművészeti Múzeum „remekeiről” is. Március 30-án a szokásos hír megint a politikum, a háború elsődlegességéről árulkodik:

³⁵ A terminust Thienemann Tivadar nyomán használom.

„Óriási, harmadfél méteres térkép mutatja pár nap óta a Pesti Napló kirakatában a nyugati offenzíva útját. Minden elfoglalt város, minden új térnyerés plasztikusan látszik a színes monstre-térképen, amelyet tömegesen néz a közönség reggeltől estig.”

A kirakat anyaga aznap új „színházi és harctéri képekkel is” szaporodott, s a kirakat ezúttal magát a lapot is reklámozza: „Sokszínű pillangós plakát jelenti végül Gábor Andor új regényének a Pesti Napló vasárnapi számában kezdődő közlését.” (A regény, amelyet így is beharangoztak, a *Hét pillangó* volt, innen a „pillangós plakát” ötlete.) Április 12-én a szokásos harctéri és színházi felvételek (az utóbbiak Buttkayné Kosáry Emmyt mutatták be) mellett a hír egy hajókatasztrófa képi bemutatását is dokumentálta:

„Tíz nagyméretű fotográfia tűnik föl tegnap óta lapunk kirakatában, csupa kiváló fölvételek a *Drina* katasztrófájáról, a halálhajóról, a főbűnösről, a holtest kiemeléséről, a parton gyöttrődő családtagokról, a koporsókról, mindarról, ami reprodukálható a borzasztó eseményről. A Pesti Napló számára *Révész* és *Biró*, a fényképezés mesterei készítették az aktuális fotográfiákat.”

Június 30-án, az obligát „A Pesti Napló kirakata” című újabb hír arról szól, hogy:

„Az olasz frontról tizenhat rendkívül érdekes új fotográfiát kaptunk, amelyek a nagy küzdelem legfontosabb fázisait éles hűséggel mutatják be. Aki ezeket a fényképeket látja, sokkal tisztábban meg tudja ítélni a *Piave körül történt események leírását*, sőt hosszú cikkeknél jóval többet árul el néhány hiteles fotográfia. Értesítést kaptunk róla, hogy a legközelebbi időben még egy csomó fényképet küldenek a Pesti Napló kirakata számára. Ugyancsak most érkezett a nyugati frontról egy csomó felvétel, amely a *magyar csapatok* életét vetíti elénk. Száznál több különböző értékes fotográfia egészíti ki a Pesti Napló kirakati képtárát.”

E hír, nem kétséges, magas fokú vizuális tudatosságról árulkodik; megfogalmazója fölismeri, sőt kimondja a kép elsőbbségét a szöveghez képest. Paradox mód, ez arra is utal, hogy a lapnak nyilván nem voltak meg a nyomdai lehetőségei ahhoz, hogy a vizualitás iránti nyitottságát, fényképek közlésével, magában a lapban is bizonyítsa. A fogékonyság azonban adott volt.

A Napló-kirakat újdonsága azonban egy idő után alighanem megfakult, megszottá vált, mert a lap erről szóló híradásai megrikkultak. Különösen fontos események „kirakatos” bemutatása kellett hozzá, hogy újra hír legyen egy-egy új kirakat. Ez szépen kiderül abból, hogy az újabb ilyen témájú híradásra csak 1919. március 2-án került sor – akkor, amikor valóban fontos események következtek be. „A Pesti Napló kirakata” című hír ezúttal ugyanis arról számolhatott be, hogy: „Az első magyar földosztásról, az érdekes kálkápohnai jelenetekről számos fölvételt készített a Pesti Napló kiküldött fotográfusa. A Népszínház-utcai zavargás áldozatainak temetéséről is több fényképfelvétel készült a Pesti Napló kirakata számára.” A „történelmi jelentőségű kiáltványok”, az új angol, francia és olasz fölvételek, a színházi rajzok, fotók és karikatúrák, amelyek a kirakat szokásos anyagát adták, önmagukban a lapban már aligha kaptak volna külön figyelmet: megszokottá váltak. Maga a „kirakat” azonban, az események függvényében, mégis „történelem-

csináló” médium lett. A Tanácsköztársaság kikiáltásáról is beszámoló 1919. március 22-i, „A Pesti Napló hírosztálya” című és kezdetű közleménye ezt frappánsan bizonyítja:

„A Pesti Napló hírosztálya, amely két napon át négy hatalmas utcai tábláján jelentette az új eseményeket, reggeltől késő estig középpontja volt a budapesti közönség érdeklődésének. Különösen ma délután a Pesti Napló kirakata volt az egyetlen, amelyből a főváros képe az egymást rendkívül gyorsan követő eseményekről értesült. Amikor a kormány váratlan lemondásának híre megjelent a Pesti Napló tábláján, óriási tömeg gyűlt össze körülötte. Időről-időre, amint a hírosztály megtudta és gyorsan kiírta az entente üzenetét, a kormány válaszát, a kommunistákkal történt megegyezést, a magyar szovjet-köztársaság valóban szenzációs első híret, új meg új csoportosulás támadt a Pesti Napló háza előtt. A proletárok természetesen ujjongva olvasták a jelentést s csakhamar tüntetéstől harsogott a Rákóczi-út, ahonnan lassankint az egész városba szétvitték a történet híret. Állandóan többé-kevésbé esett és jó ideig szakadt is az eső, de azért a csoportosulás késő estig nem szűnt meg és még akkor is messzi városrészekből elzarándokolt[ak] a Pesti Napló kirakatához, amikor már a lámpák kialudtak. A karhatalmi osztagok, amelyek autón vonultak ki az egyes utcákon észlelt nyugtalanság elfojtására, a Pesti Napló háza előtt elvonulva, a vörös betűs, messziről olvasható »Proletár-diktatúra« fölírást viharzó tüntetéssel üdvözölték.”

Bármily meglepő tehát, ezt a hatást nem maga a kinyomtatott lap, nem egy modern médium, hanem annak csak egy ősbib, hagyományosabb technikát mobilizáló járuléka érte el.

A „könyvosztály”, azaz könyvkereskedés

A lap, üzleti megfontolásból is, Hatvany irodalmi vonzalmait kiszolgálva is, „könyvosztályt”, azaz saját könyvkereskedést is létrehozott. 1917. december 14-én, „A „Pesti Napló” könyvosztálya” címmel adták hírül, hogy mire készülnek: „Tökéletes magyar könyvesbolt: tömören ez az, amit a Pesti Napló új osztálya ambicionál.” Első lépésként ehhez „a Pesti Napló külső és belső kirakatait” használták föl, „művészi rajzok és szenzációs fényképek” között „színes címlapok”-at is kiállítva. Ekkor a kiállítottak közt két „jó és érdekes magyar könyvet” említenek meg: Kaffka Margit meséskönyvét (*Kis emberek, barátocskáim*) és Szabó Ervin *Imperializmus és tartós béke* című munkáját. „Ezeket – jegyzik meg – a Pesti Napló tárcaíróinak egész sereg műve követi rövid időn belül. Versek ad Szép Ernő *Emlék* című kötetében, novellákat Kosztolányi Dezső *Káin* című könyvében és nagyszerű esemény lesz Szomory Dezső műve: *Levelek a nyugati harctérről*.” Ez a beharangozás nemcsak a szorosán vett üzleti szempontok érvényesüléséről árulkodik, hanem arról is: a saját írókör népszerűsítése, kolportálása zajlik itt, összekapcsolva kereskedelmi és irodalmi szempontokat. A hír zárásaként leszögezik: „A Pesti Napló könyvosztálya legközelebb *olvasóterem* berendezésével is igyekszik majd kielégíteni a közönség érdeklődését.” A másnapi, december 15-i, „Milyen könyvet vegyünk karácsonyi ajándékkul?” című önreklám, hír formában arról szólt, hogy: „A Pesti Napló könyvkereskedése szívesen segít olvasóin és meg-

könnyíti a vásárlást. Küld jegyzéket ifjúsági iratokról, vagy ajándékkönyvekről, vagy egyszerűbben: ha megírják, ki számára szükséges a könyv és milyen drága lehet az ajándék s könyvkereskedésünk a legmegfelelőbbet küldi el.” E hír több szempontból is figyelemre méltó. Dokumentálja, hogy a könyvkereskedés valamilyen formában ekkor már létezett. S az is kiderül, hogy magas fokú marketinges tudatossággal saját olvasóit veszi célba – könyvvásárlóként is. Lap és olvasója között tehát egy újabb szál létesül.

Ugyanez a szándék derül ki a december 18-i, „Hírek a Pesti Napló könyvkereskedéséből” című szövegből is. A beérkező könyvrendelésekre reagálva úgy vélik,

„hogy a könyv után való nagy vágyakozás vezeti kezét majd valamennyi könyvrendelőnknek, de azt látjuk, hogy a könyvek tartalmát a rendelők nem mindig ismerik, ezért kérjük vevőinket, kiknek nagyobb része olvasóink gárdájából való, hogy a legnagyobb bizalommal forduljanak minden egyes esetben hozzánk, még a megválasztást illetően is. Minden esetben szívesen állunk tanácsal, útbaigazítással rendelkezésükre, forduljanak csak kérdéseikkel és kívánságaikkal könyvkereskedésünk vezetőségéhez.”

Hogy kiből állott ez a „vezetőség”, nem tudjuk, de a direkt marketing használata, a vásárlást előmozdító aktivitás jól érzékelhető. Ennek jele az is, hogy december 20-án, tehát a karácsonyi vásárlások finisében, a hirdetések között három álcázott önreklámot is közreadtak. „Új könyvek” címmel adtak egy listát azokról a könyvekről, amelyek könyvkereskedésükben megvásárolhatók voltak; a „Nyíltér” rovatban, „Mit olvassunk?” címmel adtak egy célzott könyvajánlást, amelyben Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő, Szász Zoltán, Szabó Ervin és Sikabonyi Antal könyvét reklámozták – megjegyezve, hogy: „Minden magyar könyvet szállít a Pesti Napló könyvosztálya, Budapest, VII., Rákóczi-út 18.” S külön hirdették Gábor Andor *Doktor Senki* című regényét, „amely a Pesti Naplóban jelent meg”, s amely 10 korona 60 fillérért „a Pesti Napló könyvosztályánál” megrendelhető. Egy másik, 1917. decemberi híradás (Hírek a Pesti Napló könyvkereskedéséből) is ugyanennek az aktivitásnak a bizonyítéka, de ez már, jó érzékkel, a katonákra is figyel, pontosabban: él a háborús légkör adta lehetőségekkel.

„A béketárgyalások alatt a keleti fronton a legjobb társaság a könyv és az újság. Könyvkereskedésünk új könyvjegyzékét már úgy állította össze, hogy katonáinknak szórakoztató könyveken kívül békére, polgári munkára előkészítő könyveket gyűjtött egybe. Mindenki, akinek katonája van a fronton, közölje velünk címét, mi új jegyzékünket beküldjük.”

Egy 1918. áprilisi önreklámból, amely „Tessék eljönni a Pesti Napló könyvkereskedésébe” címmel, kiemelt szedéssel jelent meg, tudjuk, hogy a már korábban beharangozott olvasóterem legkésőbb ekkor megvalósult. Ebben a szövegben olvashatjuk:

„Rákóczi-út 18. szám alatt a Pesti Napló épületében találja meg [az olvasó] a főváros egyik legkedvesebb könyvesboltját, a Pesti Napló könyvkereskedését. Intim és kellemes könyvolvasó hely ez, pompásan felszerelve és kényelmes előkelőséggel berendezve.”

S mi vár itt a vásárlóra?

„Jöjjön el és válogassa ki a könyvpiac legérdekesebb új könyveit. Jöjjön el s válassza ki azokat a könyveket, amik hasznára lehetnek munkájában, hivatásában. Jöjjön el, lapozgatni, olvasgatni, megismerkedni az irodalom igazán értékes termékeivel.”

Ugyanitt, „Feltűnő könyvújdonságok” címmel ajánló listát is közzétettek, fölso-rolva azokat a könyveket, amelyekről „országszerte beszélnek”. Ugyancsak 1918 áprilisában, 17-én „Új könyvek a Pesti Napló könyvkereskedésében” címmel is közöltek egy listát. Ennek jelentőségét az adja, hogy kiderül belőle, nemcsak irodalmat forgalmaztak, gyakorlatias dolgokat is árusítottak, így pl. a *Villamosság a gyakorlatban* című három kötetes művet is. Ez arra vall, a könyvkereskedés – bármennyire is a saját produkció terjesztésére szerveződött – menet közben valódi üzleti vállalkozássá alakult, amely élt azzal, hogy – „saját” lapja lévén – megspórolhatta a hirdetési költségeket. Azaz, a cég egyik vállalkozása támogatta másikat, s viszont. Ez a hagyományos könyvkereskedésekhez képest határozott előnyt jelentett számukra.

A vállalkozás üzleti oldaláról árulkodik, hogy egy 1918. május 26-i önreklám, amely „Fővárosi előfizetőink könyvbeszerzése” címmel jelent meg, azt dokumentálja: a könyvkereskedés igyekezett elébe menni a vásárlóknak. Önjellemzésük, persze, magán viseli az önreklámozás színeit, de így is tanulságos:

„Mióta a Pesti Napló könyvkereskedését megnyitottuk, olvasóink és előfizetőink érdeklődése karolta fel ezt a friss szellemű, élénk intézményt, amely a Rákóczi-út legforgalmasabb pontján, változatos kirakatokkal, ízléses belső felszereléssel s gazdag könyvválasztékával méltóan reprezentálja a magyar könyvpiac lüktető elevenségét.”

Ám, s ezt el kell ismerni, nem ültek rá babérjaikra, s újítottak.

„Lapunk budapesti előfizetői ugyanis a Pesti Napló kihordói útján minden magyar könyvet fáradtság nélkül megszerezhetnek, ha a kihordónak előtte való napon megbízást adnak a választott könyv másnapi elhozatalára. Ez az újítás annál jelentősebb, mert a Pesti Napló könyvkereskedése a kihordók útján kiválasztásra is készséggel küld könyveket s így minden előfizetőnk az otthoni kényelemben, nyugodtan ismerkedhetik meg a könyvújdonságokkal s válogathat belőlük.”

Úgy vélem, az ilyesféle szolgáltatások, túl az üzleten, növelték s erősítették a lap jó hírét, kulturális nimbuszát.

A „saját” folyóirat, az *Eszendő*

Figyelemre méltó újítás az is, hogy a lap, Hatvany személyes ambícióját is érvényesítendő, saját külön havi folyóiratot is indított. Az ötlet tulajdonképpen Bródy Sándortól származott, aki amikor 1917 elején gratulált Hatvanyinak a *Pesti Napló* megvásárlásához, egy alkalmi, „futó” ötletet is megpendített. Levele utóirata ugyanis ez: „A *Fehér könyv* [ez Bródy könyvalakú folyóirata volt] most már rendelkezésére áll, nem tudom többet csinálni. Mellékletnek adhatná a P. N.-hoz. Könnyű ki- és

összekombinálni, variálni, a P. N.-t erősítve vele és viszont.”³⁶ Hatványban, a jelek szerint, megfogalmazott ez az ötlet. A *Fehér könyvet* ugyan nem folytatta, de *Esz-tendő* címmel egy saját „revüt” indított, ugyancsak a szokásos folyóirat-formátumnál kisebb, könyvszerű formátumban. Az *Esz-tendő* segédszerkesztője Hatvány mecénáltja, Tóth Árpád lett, s az ő, a lap körüli dolgokról rendre beszámoló leveleiből a genézis jól nyomon követhető. Az *Esz-tendőre* egyébként már az irodalom-történet-írás is rég fölfigyelt, Ilia Mihály remek, máig érvényes elemzést írt róla.³⁷ A folyóirat részletes jellemzésére itt tehát nincs szükség. Annyit kell csak itt is rögzítenünk, hogy a tervezgetés 1917 novemberében öltött gyakorlatias alakot, s akkor már eldőlt, hogy a főszerkesztő maga Hatvány Lajos lesz, a szerkesztők pedig Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső; s Tóth Árpád mellettük kap szerepet. A megjelenés a címhez (*Esz-tendő*) igazodva, a naptári év indulásához kapcsolódott, maga a lap havilap lett, s eredetileg az új év első napján, 1918. január elsején jelent volna meg. Az első szám megjelenése ugyan elcsúszott egy kicsit, de a szervezkedés sikerrel járt. Az új „revüt” a *Pesti Napló* 1917. december 25-i száma harangozta be. Ezt érdemes itt is idéznünk, mert jól jellemzi az elképzeléseket és szándékokat, s olyan előzetes összképet ad az *Esz-tendő*ről, amelyet az később lényegében realizált is. A folyóirat címét címként használó előzetes így szól:

„Január tizedikén a Pesti Napló kiadásában új szépirodalmi és politikai folyóirat jelenik meg, *Esz-tendő* címen, mely hónapról-hónapra érdekes, értékes és friss olvasmányokat ad az olvasónak. Ez a folyóirat maga köré csoportosítja a legelső magyar írókat. Maga a formája is feltűnést keltő: egy vastag könyv, melyben az olvasó megtalálja mindazt, ami érdekli, regényeket, hosszabb és rövidebb elbeszéléseket, a politikai eseményeknek, a jelen forrongó és izgalmas történelmének újszerű és pártatlan beállítását. Semmiféle érdek nem köti, sem politikai pártokhoz, sem irodalmi irányzatokhoz. A jó és értékes irodalmat s a közönséget egy táborban óhajtja egyesíteni. Minden műfajt jogosnak ismer el, egyet kivéve, az unalmast. Az *Esz-tendő*, melynek főszerkesztője Hatvány Lajos, szerkesztői Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes, már január tizedikén kapható lesz a Pesti Napló könyvosztályában s a budapesti és vidéki könyvkereskedésekben. A vastag, kötetnyi számnak, mely külsejére is tetszetős és a legelső magyar írók írásait tartalmazza, ára mindössze három korona lesz. De a Pesti Napló előfizetői az *Esz-tendőt* úgyszólván ajándékkul kapják, mert 3 korona helyett csak 1 koronát fizetnek kötetenként. Azok tehát, akik már január elsejével a Pesti Napló-ra előfizetnek, ezzel egyúttal ezt a kedvezményt is biztosították maguknak.”

A *Pesti Napló* és az *Esz-tendő* ilyen összekapcsolása tudatos megfontolás eredménye volt: ez a „revüt” is az alaplap pozíciójának erősítését s ugyanakkor profiljának bővítését szolgálta.

Az *Esz-tendő*, ahogy Ilia Mihály állítja, Hatvány Lajos és mecénási támogatóitjai folyóirata volt, valamiféle ellen-Nyugat. Bázisát, persze, a *Pesti Napló* jelentette; munkatársai is e körből verbuválódtak elsősorban. Hatvány saját kezében tartotta az *Esz-tendő* irányítását, Ilia joggal aposztrofálja e vállalkozást „Hatvány

³⁶ *Levelek, i. m.* 220.

³⁷ ILIA Mihály: *Hatvány Lajos folyóirata: az Esz-tendő*. = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum V. Szeged, 1965. 17–33. Klny is: /Irodalomtörténeti Dolgozatok 39./

Lajos folyóiratá"-nak: minden szempontból az volt. De tudjuk, mellette Kosztolányinak is szabad keze volt, ő saját maga is betehetett írást a folyóiratba, Hatvany külön engedélye nélkül. A főnti, *Pesti Napló*ban megjelent előzetes hírverést is alighanem ő írta: az *Esztendő* nemcsak Hatvanynak, neki is személyes ambíciója volt. Maga a folyóirat, a tervek szerint, havonta jelent meg, az 1918. évfolyam teljes, 1919-ben azonban már csak az első két szám jelent meg. A bekövetkező „történelmi fordulat” lehetetlenné (s talán értelmetlenné is) tette a folytatást; a márciusi szám már nem készült el.

Annyi bizonyos: a *Pesti Napló* e korszaka az *Esztendő*vel együtt kerek egész; nemcsak tulajdonjogilag és pénzügyileg, de tartalmilag is együvé tartoznak. Ugyanaz az ambíció táplálta mindkettőt, nagyjából ugyanazok írták s a napilap és a „revü” kiegészítették, erősítették egymást. A *Pesti Napló* mindvégig referált az *Esztendő*ről, ismertetve, népszerűsítve egy-egy új szám anyagát, s az olvasók tudatában e két vállalkozás összekapcsolódott, teljes joggal.

A „bujtatott” saját könyvkiadó, a Pallas

Ugyanennek a történetnek a része, ugyanezt a sajátos, gyümölcsöző összekapcsolódást mutatja Hatvanynak egy másik, egyelőre sajnos igen kevésbé ismert vállalkozása is. Hatvany ugyanis, máig tisztázatlan körülmények között, valamikor 1917 második felében, már a *Pesti Napló* tulajdonjogát bírva, megvásárolta a Pallas könyvkiadót³⁸ is. Ez régi kiadó volt, Hatvany azonban átalakította, fölfrissítette és saját ambíciója szolgálatába állította. Az új Pallas formailag nem kapcsolódott a *Pesti Napló*hoz, az olvasóközönség még a perszonálunió létét sem igen érzékelhette, a valóságban azonban a kiadó is a lap kiegészítője, funkcióbővülése volt. S az a kevés, amit innen-onnan, főleg magából a *Pesti Napló*ból a Pallasról megtudunk, egyértelművé teszi az összefüggést. A *Pesti Napló* 1918. március 22-i számának „Pallas könyvek” című anyaga a következőket mondja a Pallasról:

„Régi kiadói márka, amelynek azonban ma új csengése van, amely kiadványaival egyszerre meg tudta ragadni az érdeklődést. A Pallas-könyvek ma a ritka szerencsével kiválasztott, értékes és nemes veretű modern magyar irodalmat jelentik. A Pesti Napló könyvkereskedése a jó könyvek minden barátjának ajánlja a Pallas könyveit.”

Ennek az írásnak a zárlata leplezetlen önreklám:

„Látta már a Pesti Napló könyvesboltját? A főváros kellemes és barátságos helye ez. Szívesen látjuk, bármikor néz el hozzánk. A Pesti Napló könyvkereskedése Budapest, VII., Rákóczi-út 18. szám alatt van.”

A Pallas könyveinek és a könyvkereskedésnek ez az egybefonódó reklámja önmagában is árulkodik a két vállalkozás összetartozásáról. Az igazi bizonyosságot

³⁸ A vásárlás tényéről csak elszórt utalások tudósítanak (vö. *Hatvany Lajos levelei, i. m. 15., 191.*), de fontos, hogy maga Hatvany is beszélt róla.

azonban a Pallas könyveinek felsorolása (és jellemzése) adja. Az új Pallas ugyanis a következő kínálattal szerepel itt: Szomorj Dezső: *Harry Russel-Dorsan levelei a francia hadszíntérről*, Kosztolányi Dezső: *Káin*, Sándor Imre: *Boldogság*, Lengyel Menyhért: *Charlotte kisasszony*, Szép Ernő: *Emlék*, Lázár Béla: *Írók és művészek közt (Száz vidám história képekkel)*, Szász Zoltán: *A szerelem* (2. kiadás). Ezek a szerzők Hatvany emberei, a névsor egyszerre mutatja a báró sznobizmusát és fölfedezőkedvét (ez utóbbira adalék Sándor Imre könyvének kiadása), ám kétségtelen: valóban értékes könyvek kiadására vállalkozott. (A lap, a könyvkereskedés és a kiadó üzleti összefonódását jól mutatja, hogy e könyvek a lapban olyan reklámot kaptak, amely mindhárom vállalkozás érdekét szolgálta.)

Mi jelent meg még a Pallasnál a Hatvany-érában? – egyelőre föltáratlan. Csak annyi bizonyos, hogy ez a kis kiadó is megérne egy alaposabb föltárá- és elemző munkát.

Beszédes tény, hogy a Pallast Hatvany 1919 őszén, már emigrációban, a *Pesti Naplóval* egyidőben adta el.³⁹

A Pesti Napló hír-filmjei

Az igazi truváj, bárkitől is származott az ötlet, mégiscsak a „hírszolgálati technika” egy merőben új formájának kialakítása volt. 1918 nyarán ugyanis a lap vezetése elhatározta, hogy saját filmriportokat készítet, s ezeknek a fővárosi, majd vidéki mozikban való vetítésével egy új, *Pesti Naplós* hírszolgálati formát teremt. Június 24-én jelent meg az első hír e tervről (A „Pesti Napló” hír-filmjei), s ebben röviden fölvázolták elképzeléseiket.

„A Pesti Napló tökéletes hírszolgálat maga helyett beszél, érdekes híreinek millió nyomtatott betűje villámgyorsan ott terem az ország minden pontján. Most a nyomda technikája mellé az olvasó, vagy inkább a néző kényelmére a modern filmtechnikát is odaállítjuk. A riporter a modern hírlapírás korában minden eszközzel fel van szerelve, most még a mozi felvevőgép is rendelkezésére fog állani. A Pesti Napló filmriporterei, mihelyt valahol érdekes esemény történik, a háborús utazás minden nehézségét legyőzve, azonnal ott teremnek a hely színén és az újságíró munkája mellé sorakoztatják a magukét: olvasóink számára filmet csináltatnak az ország, sőt az elérhető külföld minden eseményéről, gazdag készülségű filmintézetünk pedig úgy fog dolgozni, hogy az események mozgó fotográfiáját huszonnégy óra alatt mindenüvé eljuttatjuk az ország mozgósínházaiba. Ennek a merőben új tervnek számtalan háborús nehézség áll az útjában. De nincs nehézség, amit a haladott újságtechnika ereje le ne tudna győzni. Reméljük, hogy már a közel jövőben a riport-filmjeink egész özöne fogja az ország mozijaiban még plasztikusabbá és gazdagabbá tenni azt a bőséges hírszolgálatot, amely a Pesti Naplót már a nyomtatott betű segítségével is a magyar olvasóközönség legkedveltebb lapjává tette.”

Alig egy hét múlva, június 30-án, „A Pesti Napló filmriportjai” címmel újabb előzetes jelent meg. Ebből kiderül, hogy: „Az a széleskörű munka, amelyet a film-

³⁹ *Hatvany Lajos levelei, i. m. 191.*

riport megszervezése Budapesten és az országban, sőt a külföld egy részében is követel, teljes mértékben folyik már és augusztus tizenötödikén a nyilvánosság elé kerül produktumainak első sorozata.” Az előkészületeket Fodor Aladár (1878–1918) és Fröhlich János (1873–1926), „a kinoriport ismert nevű megalapítói” végezték;⁴⁰ nekik „már újságírói működésük során elég alkalmuk nyílt rá, hogy az érdekes aktualitások iránt való érzékenységükről bizonyosságot tegyenek”. A két „filmriporter” közül Fodor Aladárról tudunk többet. Ő negyvenedik évében jár, újságíróból filmessé lett filmes „úttörő” volt. Hosszabb ideig a *Pesti Napló* munkatársaként dolgozott, majd – mint nekrológiájából kiderül – 1912 körül váltott. Ahogy nekrológja mondja:

„Fodor Aladár volt az első újságíró, aki megérezte a fotóipar nagy jelentőségét és hat esztendővel ezelőtt [azaz: 1912-ben] búcsút mondott pályájának, hogy minden idejét és tehetségét a filmgyártásnak és a fotóriportázsának szentelje. A háború során, mint a bécsi Kriegsarchivhoz beosztott filmriporter, hadapród őrmesteri rangban bejárta az összes harctereket és a harctéri eseményeket az újságíró éleslátásával, a filmriporter szakértelmével rögzítette meg az utókor számára.”⁴¹

Mint volt Napló-munkatárs, valószínűleg ő kezdeményezte a *Pesti Napló* filmriportjainak megszervezését is. Tudjuk, még pár nappal váratlan halála előtt is a szerkesztőségben tárgyalt, július 1-jén – nyilván az előkészületek intézésére – onnan utazott ki Bécsbe, ahol július 3-án, gyors lefolyású tüdőgyulladásban meghalt. Június végén még úgy tervezték, hogy „[m]ire a nagy őszi mozi-évad megkezdődik, valamennyi jobbfajta magyar mozgósínház »slágerképei« lesznek a Pesti Napló filmtudósításai” (A Pesti Napló filmriportjai. 1918. jún. 30.8.). Az augusztus közepi indulást azonban Fodor halála megakasztotta, s valahogy helyettesítését is meg kellett oldani. Nincs rá adat, de valószínűleg társa, Fröhlich János a továbbiakban egyedül vitte az ügyeket: ő – mint Nemeskürty István könyvéből⁴² tudható – szintén újságíróként, rendőri riporterként szerezte meg riporter rutinját, s szintén gyakorló filmkészítő volt. Az indulás azonban így is két hetet csúszott. Az elindulásról a lap szeptember 4-én, „A Pesti Napló filmriportja” címmel adott hírt:

„Rendkívül érdeklődéssel fogadta a közönség a Pesti Napló hírszolgálatának újítását, a filmriportot, amelyet a budapesti mozgókép-színházak közül immár hét vett fel műsorára: az *Uránia* és a *Mozgóképek Otthon* után a *Nap*, az *Est*, az *Orient*, *Eldorádó* és *Simplon* mozgó.”

Ugyanebből a hírből tudható meg az is, hogy miről szólt az első, *Pesti Napló* gyártású filmriport:

⁴⁰ Vö. NEMESKÜRTY István: *A képpé varázsolt idő. A magyar filmtörténete és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére*. Bp. 1983. 117; 120; 130.

⁴¹ Vö. *Fodor Aladár halála*. = Pesti Napló 1918. júl. 4. 11., 1. még: *Fodor Aladár vitézségi érme*. = Pesti Napló 1918. szept. 10. 11.

⁴² NEMESKÜRTY István: *i. m.* 117., 130., 568., vö. még: *Fröhlich János temetése*. = Pesti Napló 1926. szept. 2. 11.

„Az első filmriport, amely a *csempészrazziát* mutatja be, csupa mozgalmas látványosság, amely a háborús életnek rejtelmes érdekességét tárja fel a filmtechnika és az újságcsinálás minden eszközével.”

A szeptember 8-i számnak „A Pesti Napló első filmriportja” című anyaga kicsit részletesebben is megadja a témát. A film eszerint

„[n]agyszabású *csempészrazziát* mutat be a Budapest-bécsi vonalon, a dunai hajókon és végig az országhatáron. A *csempészek* izgató üldözése, rendkívül érdekes leleplezése, valamint egy éjszakai hajtóvadászat is látható a hivatalos apparátussal készült filmen. Mulatságos jelenetek egészítik ki a valóban szenzációs filmet.”

Hogy a filmriportok megszervezésével is két különböző, de egymást erősítő tevékenységi forma összjátéka valósult meg, azt jelzi a filmnek a lapban való föltalálása. A lap ugyanis reklámot csinált a filmnek, nagybetűs szedéssel adva meg a pontos címeket, ahol a film akkor megtekinthető volt:

Mozgókép-Otthon Teréz-körút 28, *Nap* Fehérvári-út 30 *Est* Irányi-utca 21, *Uránia* Rákóczi-út 21, *Orient* Izabella-utca 66, *Eldorádó* Népszínház-utca 31, *Simplon* Fehérvári-út 37.

A film pedig már pusztán létevel is a lapnak csinált viszontreklámot, a *Pesti Napló* nevét forgalmazva.

Milyen hosszú volt ez a filmriport, nem tudjuk, nincs rá adatunk. Ami bizonyosan állítható: fekete-fehér némafilm volt ez is, a hiányzó hangot még a föliratozás pótolta. Valószínűleg, akkori szokás szerint, a vetítést zene: zongorajáték kísérte.

A *Pesti Napló* filmriportjai természetesen nem napi gyakorisággal készültek, mint ma a tévéhíradók, hanem csak hosszabb időközönként, a jelek szerint: hetenként. A legközelebbi híradás ugyanis szeptember 10-éről való; ekkor „A Pesti Napló új filmriportja” című és kezdetű önreklám számolt be arról, hogy elkészült az új film.

„A Pesti Napló új filmriportja érdekes képek sorozatában mutatja be azt, hogy kik, hogyan és honnan táplálják Budapestet. A hatalmas nagyvárosi üzemek intimitásait és gigászi méretű szakadatlan munkáját megdöbbentő hűséggel mutatja be az új filmriport, melynek címe: *Budapest gyomra*. Ennek a nagy filmriportnak első része már ma este látható a vasárnapi [azaz: 8-i] margitszigeti Tűzérnapról készült fölvétellel együtt”.

Az új filmet ugyanazok a mozik vetítették ezúttal is, mint az elsőt, de a korábbi riport vetítése immár vidéken folytatódott.

„A *Csempészrazzia* filmriportja ezen a héten a többi közt Aradon, Kolozsvárt, Szabadkán, Királyhídan és Magyaróváron látható a mozgóképszínházakban.”

A következő, harmadik heti film, amennyire megítélhető, a második riport folytatása, második része volt. Az erről tudósító szeptember 17-i hír (A Pesti Napló új filmriportja) arról is árulkodik, hogy ez a filmes hírszolgáltatás azért mai szemmel nem volt igazán friss és élénk.

„A Pesti Napló e heti filmriportja is azzal az intencióval készült, hogy ha igazán nagyszabású és az egész ország közönségét érdeklő napi szenzáció nem történik, akkor az egész filmriport egyetlen, valóban jelentős és állandó aktualitású témát vigyen minél részletesebben a publikum elé. Az új filmriport a fővárosi élelmezés széleskörű érdekességeit és meglepő intimitásait mutatja be és mátol kezdve minden nívósabb budapesti mozgókép-színházban látható.”

A vidéki terjesztés ekkorra megerősödött, hiszen „a múlt heti és az első filmriport” e hír szerint immár „Szeged, Debrecen, Nagyvárad, Pozsony, Kolozsvár, Fiume, Zágráb, valamint Dalmácia nagyobb mozgókép-színházaiban kerül sorra.”

A következő heti, negyedik filmriportról a szeptember 24-i szám adott hírt (A „Pesti Napló” új filmriportja). Ebből kiderül, hogy az „e heti” film,

„amely már ma este látható a mozgófényképszínházakban, az eddigieknek példájára szintén egyetlen, de jelentős témának feldolgozása: a magyar rokkant katonák életét igyekszik híven és érdekesen bemutatni. Ebből a célból filmoperatőrjeink elutaztak Besztercebányára, ahol a nagyszabású hadigondozó-telepen egész hadsereg él, üdül, szórakozik és dolgozik.”

Érdekes, s alighanem korjellemező mozzanat, hogy az egyébként erősen békepartí (tehát háború-ellenes) lap filmriportja a rokkant katonák bemutatásával nem sokolni akart, sőt e témát már-már életképszerűvé stilizálta: „Ami ebben az életben tragikus és örökké fájó, azt – olvashatjuk az önkomentárban – egyáltalában nem helyezük éles világításba, inkább a vigasztaló és derűs momentumokat próbáltuk kikeresni.” Ennek a megközelítésnek valószínűleg kettős oka volt: a haditudósítói „hagyomány” s a háborús cenzúra-viszonyok – ám maga a téma így is „ütős” volt. Így, bár a filmben súly helyeződik a valódi vagy „csinált” vidámságra, pl. „a rokkant hadsereg saját külön bohócai”-ra, az önmagukat „produkálókra”, a telep élete mégiscsak meglevenedett a filmszalagon: „Az óriási telep egész területének bemutatása után a beteg és rokkant, vagy gyógyuló katonák életének minden lefényképezhető fázisát sorra vetítjük a közönség elé.” Még egy – állítólag: „véletlen” – kis tüzet is filmre vettek, amely a „rituális konyha” épületében támadt. A terjesztés egyébként ekkorra némileg összeszűkült (vagy csak a beszámoló nagyolja el a fölsorolást). Az új riportot ugyanis eszerint az *Uránia*, a *Mozgókép-Otthon*, a *Kultúra*, a *Vígmozgó* és az *Orient* vetítette, az előző heti film pedig az *Edison*ba, a *Fortunába* s „több környékbeli mozgófénykép-színházba” került át. A vidéki városok közül csak Szeged, Szabadka, Zágráb „és más városok” mozijai lettek játszó-helyekként fölsorolva.

A következő filmriport, amely október 1-jétől volt látható, „a budapesti színházak életéből” adott ízelítőt a nézőknek (A „Pesti Napló” filmriportja. 1918. okt. 1.10.).

„A közönségnek – mondja a beszámoló – eddig nem volt alkalmja látni hasonló intimitásokat, a fotografáló gép hűséges közvetítésével, legfeljebb nagyon váltakozó értékű leírásokat olvashatott »a kulisszák mögül«. A filmoperatőr most tiszta napfényű, délelőtti világításban, meg nem vesztegethető hűséggel hozza elénk a pesti színészeket, komoly és jókedvű munka, az esti előadásokra való készülés közben és ennek a kedves, gondtalan szüneteiben. Kevés olyan népszerű és kiváló magyar színész akad, aki a Pesti Napló új filmriportján ne szerepelne.”

Közülük a beszámoló név szerint Gyenes Lászlót, Rátkai Mártont és B. Kosáry Emmit említi meg. „Ezúttal nem »alakít« egyik sem és pongyolában – de azért mindig ízléses mértéktartással – mutatják meg egymás közt való életük bizalmas epizódjait.” E filmriport címe, mint a beszámolóból kiderül, „Bohémiában” volt.

Az eddig megtudottak alapján nem kétséges, a *Pesti Napló*nak ezek a filmjei inkább életképszerű, „színes” anyagok voltak, semmint valóságos „hír-filmek” (aminek szánták őket). Jelentőségük mégis nagy, hiszen a vizualitás, ami e filmeknek is sajátja, mindenképpen többlet volt az írott szövegekhez képest, s ugyanakkor valóban olyan világot mutattak meg, amelyet a közönség egésze a maga közvetlenségében nem ismerhetett. Azaz valóban kitágult közvetítésükkel a világ. Sajnos, a külső körülmények nem kedveztek e filmriportok készítésének – 1918 októbere már az „őszirózsás” forradalom hónapja volt. Valószínűleg ez adja magyarázatát a filmriportok lapból való eltűnésének: vagy a filmek készítése is abbamaradt, vagy a reklámozásukra nem jutott immár hely, idő, figyelem. Annyi bizonyos, az eddig ismertettekén túl már csak egyetlen filmriportról van adatunk. Ez azonban, mint az 1918. november 1-jei híradásból kiderül, annál fontosabb film lett: ez nem kisebb súlyú eseményt, mint az őszirózsás forradalom pesti fejleményeit örököltette meg. „A forradalom minden jelentős eseményéről hűséges beszámolóval szolgál a Pesti Napló új filmriportja” – olvashatjuk a beszámolóban.

„A Rákóczi-út és a Kossuth Lajos-utca sarkán, a forradalmi hotel körül épp úgy megörökített minden érdekes jelenetet, mint az Országház-téren az első nagy demonstráció alkalmával, majd az utcai felvonulások, a gépfegyveres autók, a zsúfolt pályaudvarok, a katonai fölesketések és a többi fontos aktus történelmi epizódjait. Külön teljes rész a vasárnapi ünnepségé, amelynek valamennyi részletét művészi szépségű fölvételek mutatják. A köztársaság kikiáltása, Károlyi Mihály, Hock János. Bokányi Dezső és Garami Ernő – amint a néphez beszélnek – egyformán kitűnő mozgófotográfiaikon vonulnak el a történelmi pillanatokban.”

Azzal, hogy e filmriport már november 1-jén látható volt a pesti mozikban, valószínűleg maga a film is „történelemcsinálóvá” lett, hiszen a radikalizáló hatású események bemutatásával nyilván olyanokat is elért, olyanokra is hatott, akik addig nem vettek részt az „eseményekben”, akik mellett a „történelem” csak megtörtént.

A kísérlet vége

Hatvány Lajos kísérletét a *Pesti Napló* megújítására a háborúvégi, forradalmas-kaotikus viszonyok szorították korlátok közé, majd zárták le. 1918. október végétől már nemcsak az országban, a szerkesztőségben is különleges körülmények uralkodtak. A lap november 5-én jelentette be, hogy: „Háborús rovatunkat megszüntetjük”. A „háborús rovat kimúlásának” bejelentése látszólag a háborútól való megcsömörlés eredménye volt: „Elég volt a lidércnyomásból, amellyel ébrednünk és elaludnunk kellett. Ne emlékeztessen még a háborús rovat formája se minket a rossz álomra, amelyből ötödfél évig nem volt felébredés.” Ám, bár utaltak „a mai

eseménydús és papírhiányos világra” is, amelyben megjelenniük kellett, a döntés mélyén lényegében egy mély – s mint utóbb kiderült – alaptalan illúzió húzódott meg.

„Magyarország – írták – kilépett a hadviselő államok közül, minden nemzetet és népet édes testvérenek tekint, és csak irtózáttal és szánalommal tud elfordulni Európának ama még mindig lángoló helyeitől, hol a háború véres örülete még szedi bőven az áldozatait. Minden részvétünk a még szenvedő embereké – legyenek azok, bár franciák, angolok, olaszok, németek vagy mások – mi, magyarok leráztuk magunkról azokat, akik a véres igát újból és újból a nyakunkba akarták kényszeríteni és mint Európa legújabb felszabadult nemzete, örömről mámorával üdvözöljük a béke és emberi testvériség kelő napját.”

A szerkesztőségnek ez az indokolatlanul optimista álláspontja az ország szétesésének küszöbén, sok mindent elárul. Jelzi mindenekelőtt az elkövetkező események természetének föl nem ismerését, a fejleményekre való fölkészületlenséget – s mindenekelőtt az illúziókat, az új, jobb világba vetett naiv hitet. Ez adja meg magyarázatát annak, hogy a „báró”, aki maga is belevetette magát az aktív politikálásba, immár elszakadóban volt lapjától. November 6-án, a „Napi hírek” közt pár soros kis közlemény tudatta az olvasókkal:

„Hatvany Lajos, a Pesti Napló főszerkesztője néhány napig távol lesz szerkesztőséginktől, mert amint más helyen is közöljük, ma éjszaka, a kormány megbízásából, mint a Nemzeti Tanács választmányi tagja, a magyar bizottsággal a déli frontra utazott azzal a küldöttséggel, amelynek feladata Franchet d'Esperay tábornokkal együtt megformulálni a balkáni fegyverszünet végleges feltételeit.”

S ez az újságcsinálástól a közvetlen politikába való elmozdulás érzékelhető abban a tényben is, hogy 1919 januárjában a hetven esztendő *Pesti Napló* jubileumát a lap csak néhány, a „Napi hírek” közé tördelt sorral intézte el (A Pesti Napló hetven esztendő. 1919. jan. 1.), jóllehet ez az önreklámra kiválóan alkalmas esemény máskor kolumnás nagy cikkeket, látványos (ön)ünneplést vont volna maga után. Az ideiglenesen szünetelő tárcarovat ugyan 1919 január elején újraindult, s az e tényt beharangozó január 4-i hír (Tárcáink) az inga visszabilenését igyekezett sugallni – a lap története már kétségkívül a politikai történések függvénye volt. A lap tulajdonlás eredeti célja megvalósíthatatlanná vált. Nem is meglepő tehát, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását követően Hatvany lemondott főszerkesztői posztjáról. 1919. március 23-án, a „Napi hírek” rovatban, az időjárás-prognózis és a Statárium bejelentése után, harmadik hírként ez olvasható a lapban: „A Pesti Napló főszerkesztője, Hatvany Lajos ma lemondott főszerkesztői állásáról.”

Ezzel egy sajtótörténeti fejezet gyakorlatilag lezárult. A lap tulajdonosa ugyan továbbra is Hatvany maradt, a Tanácsköztársaság időszakában azonban, mint annyi más lap, a *Pesti Napló* sem jelent meg. Hatvany Lajos pedig – ahogy Lengyel Géza írja – „Bécsbe emigrált, a munkatársak egyelőre szétszéledtek”. A lap csak 1919. szeptember 28-án jelent meg újra, ez volt a 70. évfolyam 114. száma. Ez a lap azonban nem volt már a „rég”, a tulajdonos távollétében csak vegetált. A végkifejletet Lengyel Géza emlékezéséből ismerjük. Eszerint a Bécsben élő Hat-

vanyt fölkereste a *Pesti Napló* akkori felelős szerkesztője, Mester Sándor és közgazdasági rovatvezetője, Szegő Elemér.

„Ők azzal az ajánlattal kopogtattak Hatvanynál, hogy átveszik a lapot; nyilvánvalóan kellett, hogy valami hátvéddel, fedezettel rendelkezzenek. A következmények hamarosan megmutatták, hogy ez a hátvéd nem lehetett más, mint Miklós Andor.”
 „A tárgyalások vége az volt, hogy Mester Sándor és Szegő Elemér megkapták a lapot Hatvany Lajostól mindenféle ellenérték nélkül, magyarul szólva ingyen, ők pedig laptulajdonosi tisztüket hamarosan továbbadták Miklós Andornak”, Az Est tulajdonosának.⁴³

A *Pesti Napló* ezzel hamarosan egy nagy lapkonszern részévé vált, s *Az Est*-ből, a *Magyarországból* és a *Pesti Naplóból* összeállt az *Est-lapok* néven ismeretes sajtóbirodalom. Hatvany Lajos kísérlete pedig a magyar sajtótörténet egyik, hamar elfelejtett epizódjává szürkült. Méltatlanul.

Mérleg

A lap történetét áttekintve válaszra vár a kérdés: hogyan vonható meg a *Pesti Napló* mérlege ebben a periódusban? Röviden azt mondhatjuk, nagyigényű vállalkozás volt ez, sok eredménnyel, de megterhelve politikai illúziókkal. Az illúziókért Hatvany Lajos keményen megfizetett, pályája megtörése, emigrációba kényszerülése, majd hazatérte utáni „takaréklángon” tartása, mindenekelőtt pedig nagy irodalmi és politikai szerepeiről való végleges lemondása jól mutatják ezt. De lapvezéri tevékenysége mindent összevetve a magyar sajtótörténetnek egy eredményekben és értékekben bővelkedő fejezete volt. Pályája egyik csúcspontjának (a *Nyugathoz* s *Adyhoz* kapcsolódó másik, korábbi magaslati pont mellett) kétségkívül ez az alig több mint két év tekinthető. Amit vezetésével a *Pesti Napló* ez időben végzett, az mind sajtó-, mind irodalom-, mind politikátörténeti relevanciával bír, kihagyhatatlan a 20. századi magyar történelemből.

S az eredményeknek a Hatvany-Deutsch cég pénze csak szükséges, de nem elégséges föltétele volt.

⁴³ LENGYEL Géza: *i. m.* 91.

ANDRÁS LENGYEL

Pesti Napló de Lajos Hatvany (1917–1919). I–II.

L'étude s'occupe d'une époque courte mais importante de l'histoire du quotidien légendaire *Pesti Napló* (Journal de Pest). Le propriétaire du journal, plus tard à la fois son rédacteur en chef, le baron Lajos Hatvany (1880–1961), un des anciens prominent de la fameuse revue littéraire *Nyugat* (Ouest), qui avait réalisé ses ambitions de chef de journal, grâce à son immense fortune privée, par l'achat de journal, et l'augmentation importante de son niveau et de sa modernisation. L'étude présente les changements structurels, infrastructurels et personnels, que Hatvany avait poursuivis. Le résultat était impressionnant: *Pesti Napló* est renouvelé, renforcé de collègues littéraires importants (Dezső Kosztolányi, Frigyes Karinthy), son service de presse a été agrandi, son infrastructure restructurée. Il a fait publié une magazine littéraire (*Eszteendő* – Année), a mis en marche une firme d'édition (Pallas), avait son propre librairie, de plus – pour le renforcement de son service de presse, avait fait tourner des journaux filmés, projetés dans les cinémas. Politiquement le journal était pacifiste, sollicitait la démocratisation du pays (comme l'étendu de la vote). Le rédacteur en chef propriétaire, lui-même, s'est engagé dans la révolution de l'automne de 1918. Cette période de *Pesti Napló* s'est achevée par l'émigration de Lajos Hatvany (1919), où il a été contraint de vendre son journal et la maison d'édition également. (*Pesti Napló* est devenu plus tard partie du consortium *Az Est*, dirigé par Andor Miklós.)

KÖZLEMÉNYEK

A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában. Laskai Osvát két beszédet állított össze Szent István királyról;¹ mindkettőben olvasható egy-egy rövid honfoglalás-történet, amelyek tartalmilag csak részben egyeznek meg egymással. Íme a szent királyról írt első sermo szóban forgó részlete:

„Ea siquidem tempestate, qua gens Hunorum ecclesiam Dei depopulabatur, erat in ea gente princeps quidam quartus ab illo, qui ingressionis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geysa, severus quidem et crudelis in suos, misericors autem ad alienos, maxime Christianos. Hoc quoque notandum diligenter est, quod duabus vicibus ingressi sunt Hungari in Pannoniam. Primo Bendeguz, filius Thorde tentavit de Sithia venire, qui tamen defunctus extitit. Qui habuit tres filios de genere Kadar, scilicet Ethele, Keve et Budam. Hi anno Domini CCCCXVII venerunt cum maxima multitudine, tandem Chaba, filius Athile iterum regressus in Scythiam, et ibi genuit Ed. Ed vero Ugyel. Ugyel autem Eliud. Eliud Almas, qui quidem ideo sic vocatus est, quia mater eius vidit in somnis de ventre eius crescere pulcherrimam arborem, in qua erant generosi reges et duces. Et sic factum fuit, quia sancti reges de ea processerunt, videlicet Stephanus, Emericus, Ladislaus, Ludovicus etc. Somnus enim Hungarico idiomate alom dicitur, et inde Almas vocatus extitit, qui copiosa multitudine Hunorum secunda vice egressus in Pannoniam, et prope Tituliam occisus est. Qui genuerat Arpad, et iste fuit primus dux. Arpad genuit Zolthan, qui genuit Toxon, qui genuit Geysam et Michlem. Geysa igitur existens quartus dux statuit libertatem intrandi regnum suum clericis, monachis et Christianis, et concessit licentiam adeundi presentiam suam. Quid plura?”²

A ferences szerző feltehetőleg olvasmányélményei alapján emlékezetből fogalmazta meg a passzust. A kurzívval jelzett mondatok az idézet elején és végén a Hartvik-féle István-legendára vezethetők vissza, a legendarészletek által keretbe foglalt szöveg pedig Anonymus gesztája, a Thuróczy-krónika, valamint egy a Knauz-krónika családjába tartozó kézirat ismeretéről tanúskodik.³ Laskai a sermórészlet megfogalmazása során egy olyan, vizuális vagy írásos forrásból ismert kompozíciót is felhasznál, amely egy családfán ábrázolta az Árpád-házi szent királyokat és Nagy Lajost.⁴

A ferences barát második Szent István-sermójában is foglalkozik a magyarok pannóniai bejövételével:

¹ OSUALDUS de Lasko: *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*. Hagenau, 1497. Sermo LXXVI., LXXVII. OSzK, Inc. 1029.

² OSUALDUS de Lasko: *i. m.* H4v.

³ KERTÉSZ Balázs: *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejövételéről. Anonymus gesztájának utóéletéhez.* = MKsz 2005. 373–384. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 2005.)

⁴ KERTÉSZ Balázs: *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában.* = MKsz 2004. 374–384.

„*Ea siquidem tempestate, qua gens ipsa Dei ecclesiam depopulabatur, erat in ea princeps quidam quartus a secundo ingressionis in Pannoniam, Geysa nomine. Unde secundum Isid. li. XV. et XVI. Pannonia a Penninis Alpibus est vocata, quibus ab Italia secernitur, regio fortis est et solo leta, a tribus fluviis, Danubio, que olim Hyster vocabatur scilicet, et Sava ac Tycia est vallata. Habet autem ab Oriente Mesiam, ab Euro Hystriam, ab Affrico autem Penninos habet Alpes, ab Occasu Galliam Belgicam, a Septentrione Danubium limitem, qui Germaniam preterfluit. Est enim terra spaciosissima et fertilissima, montibus et silvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pascua uberrima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera et vinifera in multis locis. Hanc terram secundum Orosium Huni, qui vulgari-ter Hungari appellantur a quodam fluvio Ungh⁵ nomine, ubi prius castra metati fuerant,⁶ collecto agmine occupaverunt, et expulsis inde incolis a primeva sua origine nomen genti et patrie indiderunt, quam quidem terram bis intraverunt. Primo enim intravit fortissimus Atthila cum fratribus suis, scilicet Buda, Keve, Bela et Ladicha. Atthila in ea genuit Aladarium, qui sine prole decessit, et Chaba, qui patre mortuo expulsus rediit in Scythiam, ubi genuit Edemen et Ed. Ed genuit Ugyel, qui genuit Eliud, qui genuit Almas, qui genuit Arpad. Et iste secundo egrediens cum multis capitaneis Hunorum prope Thytel est occisus, qui genuerat Arpad. Iste est primus princeps secunde ingressionis, et genuit Zothan, qui genuit Toxon, qui⁷ genuit Geysam, patrem beati Stephani regis. *Qui Geysa fuit crudelis in suos, misericors tamen in alienos, precipue in Christianos, statuit securum aditum in suum ducatum intrare volentibus clericis et monachis, ex quorum conversatione (illustrante Christi gratia) fidem Christi suscepit, cepitque cogitare, quomodo crudeles gentis sue domaret, ac episcopatus ordinaret, ut patet in legenda.*”⁸*

A szerző, hasonlóan a feljebb bemutatott sermórészlethez, ezt a passzust is több forrás alapján fogalmazta meg. A szöveg elején és végén a Hartvik-féle Szent István-legendának ugyanarról a helyéről merít, mint a másik beszédben, azonban a Géza kegyetlenségére és irgalmasságára utaló megjegyzés (Geysa fuit crudelis ... in Christianos) nem a passzus elején, hanem a végén olvasható, ahol valamivel bővebben használja fel a legendát.⁹ Ezeket a mondatokat kurzív betű jelöli.

A Pannónia-etimológiát tartalmazó, valamint a határokat megnevező mondatok (Unde secundum ... preterfluit) végső forrása Isidorus Etymologiae című munkája tizennegyedik könyvének negyedik fejezetében található. Laskai hivatkozása pontatlan, valószínűleg nem közvetlenül idézi a sevillai püspök művét. Isidorus így ír Pannóniáról:

„Pannonia ab Alpibus Poeninis est nuncupata, quibus ab Italia secernitur: regio viro fortis, et solo laeta, duobus satis acribus fluviis Drabo, Saboque vallata. Coniungitur autem cum Norico et Rhetia, habens ab Oriente Moesiam, ab Euro Istriam, ab Africo

⁵ Az OSzK általam használt Inc. 1029 jelzetű ősnymotatványában 'vugh' névalak olvasható. A nyilvánvalóan 'ungh'-ből romlott alak javítható például az OSzK Inc. 1030 jelzetű kötete alapján (I2r).

⁶ Az ősnymotatványban 'fuerat' olvasható.

⁷ 'qui' az ősnymotatványban nem szerepel.

⁸ OSUALDUS de Lasko: *i. m.* Iv–I2r.

⁹ Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum. I–II.* Edendo operi praefuit E. SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. Reprint: Bp. 1999. Az utószót írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. II. 403–404. (A továbbiakban: *SRH*)

vero Alpes Appenninas, ab Occasu Galliam Belgicam, a Septentrione Danubii fontem, vel limitem, qui Germaniam, Galliamque secernit.”¹⁰

A ferences barát egy helyen láthatóan tudatosan változtat a forrásszövegen: annak a két folyónak a nevét (Drabo, Sabo), amelyek Isidorus szerint Pannóniát körülveszik, három általa is ismert folyó nevével cseréli fel (Danubius, Sava, Tycia).

A föld gazdagságát leíró mondat (Est enim terra ... multis locis) forrása a Thuróczy-krónika kritikai kiadás szerinti tizenharmadik fejezetének eleje.

„Hec regio olim panis ab ubertate Pannonia denominata esse traditur, que nunc ab Hungaris ipsam incolentibus mutato nomine Hungaria vocitatur, regionum nobilissima, famosissimorum annium decursu irrigua, campis pariter et montibus mixtum decora, auri et argenti necnon ceterorum metallorum ac salis peroptimi genitrix fecundissima, terrarum fertilissima, vino habundantissima silvarumque et pascuorum frequentissima ...”¹¹

Ez a részlet korábbi történeti elbeszélő forrásainkban nem található meg. A caput címe: „De ingressu Hunorum in Pannoniam et de bello eorundem in campo Tarnokwelgh commisso.” A fejezet azzal a középkor végén általánosan ismert Pannónia-etimológiával kezdődik, amely szerint ezt a vidéket kenyérbőségéről nevezték el.¹² Laskai invenciózus írói stílusára vall, hogy ezt a névmagyarozatot Isidorus szövegével helyettesítette.

Az aláhúzással jelölt szövegrész közli, hogy a magyarokat az Ung folyóról nevezték el: „... Huni, qui vulgariter Hungari appellantur a quodam fluvio Ungh nomine ...” Ez a névmagyarozat csak Kézai Simon gesztájában található meg:

„... Hunni sive Hungari ... in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt. A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati.”¹³

Hasonló magyarozatot hoz Anonymus is azzal a különbséggel, hogy szerinte Ung váráról nevezték el a magyarokat.¹⁴

Kézaival kapcsolatban szeretnék utalni Laskai második Szent László-sermójára. A beszédben olvasható egy olyan részlet, amely többek között az András, Béla és Levente által kötött megállapodást, valamint András hatalomra kerülését mondja el. A ferences író a Thuróczy-krónika alapján fogalmazta meg a történetet, de nem egy összefüggő passzust másolt le, hanem a krónika külön-

¹⁰ ISIDORUS Hispalensis: *Etymologiarum libri XX*. In: MIGNE, Jacques-Paul: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 82. Paris, 1850. 507 B. A forrásra TARNAI Andor mutatott rá: „A magyar nyelvet írni kezdik” Bp. 1984. 195. 258. jegyzet.

¹¹ JOHANNES de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ediderunt Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ. Bp. 1985. 34. (A továbbiakban: *Gesta*) 36.: „Hungari dicti sunt a castro Hungu ... Unde omnes nationes circumiacentes vocabant Almum filium Ugek ducem de Hungvar et suos milites vocabant Hungvaros.”, 56.: „... vocatus est Arpad dux Hungvarie, et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hungvari secundum linguam alienigenarum ...”, 94.: „O Sithici, qui ... a castro Hungu vocati estis Hungarii ...”

¹² JOHANNES de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentarii 1–2*. Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvante Julio KRISTO. Bp. 1988. II/1. 92.

¹³ *SRH I.* 165.

¹⁴ *Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. (Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte.)* Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. Sigmaringen, 1991. (a továbbiakban: *Gesta*) 36.: „Hungari dicti sunt a castro Hungu ... Unde omnes nationes circumiacentes vocabant Almum filium Ugek ducem de Hungvar et suos milites vocabant Hungvaros.”, 56.: „... vocatus est Arpad dux Hungvarie, et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hungvari secundum linguam alienigenarum ...”, 94.: „O Sithici, qui ... a castro Hungu vocati estis Hungarii ...”

böző helyeiről gyűjtötte össze a részleteket.¹⁵ Megtudjuk a szövegből, hogy a három testvér közül azért kezdte András az uralkodást, mert ő volt a legidősebb: „Primo igitur Andreas Albus, quia maior erat natu, regnavit ...” Középkori elbeszélő forrásaink közül egyedül Kézai munkája utal András idősebb voltára. A gesztában a következőket olvashatjuk András királlyá választásával kapcsolatban:

„Tunc tres fratres Albensem ingressi civitatem, ab omnibus episcopis, nobilibus omnique populo cum summa laude sunt suscepti, et Andreas aevo potior in regni solium sublimatur.”¹⁶

A szövegpárhuzamok alapján feltételezhető, hogy Laskai olvasta Kézai Simon munkáját. A feltevésnek a geszta utóéletére vonatkozó ismereteink sem mondanak ellent. A 14. századi bővebb szövegezésű krónikaszerkesztések kéziratcsaládjai tanúsítják, hogy IV. László történetírójának művét egymástól függetlenül többször is felhasználták, a 15. század végén íródott Sambucus-kódex elejére pedig bemásolták Kézai ajánlását és bevezetőjét.¹⁷

Laskai az Ung folyóhoz kapcsolódó etimológia ismertetése után a következőképp fogalmaz: „ubi prius castra metati fuerant”; szerinte tehát a magyarok az Ung folyónál táborot vertek. Ezzel szemben Kézainál arról olvashatunk, hogy a magyarok a Hung folyó mellett várat építettek: „Hungari ... in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt.” Nem zárható ki, hogy a kérdéses helyen a ferences író önálló fogalmazásáról van szó, ugyanakkor érdemes újra felütnünk P. mester munkáját. Amíg Kézai művében egyszer sem, addig Anonymusnál huszonzét ízben fordul elő a 'castra metati' kifejezés mindig 'táborot ver', 'letáborozik' értelemben. Az esetek többségében a szövegkörnyezet hasonló a Laskainál olvasható részlethez: a Kárpát-medencét birtokba vevő magyar sereg, illetve a kisebb-nagyobb seregrészek valamelyik folyó mellett vagy közelében táboroznak le.¹⁸ Elképzelhető, hogy a ferences

¹⁵ KERTÉSZ Balázs: *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba-Bp. 2005. 680–683. (A továbbiakban: KERTÉSZ: *Krónikaszövegek...* i. h. 2005.)

¹⁶ *SRH I.* 178.

¹⁷ *SRH II.* 742–743. (A Kézai gesztájáról írt összefoglaló VESZPRÉMY László munkája.); SIMONIS de Kéza: *Gesta Hungarorum*.—SIMON of Kéza: *The Deeds of the Hungarians*. Edited and translated by László VESZPRÉMY and Frank SCHAER. Bp. 1999. XXI.

¹⁸ *Gesta*, 56.: „... Almus et sui primates ... ad castrum Hung equitaverunt ... Et castra metati essent circa murum ...”, 64.: „... castra metati sunt in campo iuxta fluvium Tucota ...”, 68.: „... ceperunt equitare iuxta Thysciam versus fluvium Zomus, et castra metati sunt in illo loco, ubi nunc est Zobolsu ...”, 72.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Souiou ...”, 80.: „... castra metati sunt iuxta Parvos Montes ...”, 82.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Heuyou ...”, 82.: „... venientes usque ad fluvium Naragy et castra metati sunt iuxta rivulos aquarum ...”, 84.: „... venerunt usque ad fluvium Zogea et castra metati sunt per crepitudinem eiusdem fluminis ...”, 84.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Ypul.”, 86.: „... castra metati sunt in campo iuxta quoddam castellum terreum ...”, 88.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Sytva.”, 94.: „... castra metati sunt iuxta montem Teteuetlen usque ad Thysciam ...”, 98.: „... iuxta fluvium Voyos castra metati sunt ...”, 98.: „... castra metati sunt iuxta Danubium ...”, 100.: „... iuxta fluvium Culpe castra metati sunt ...”, 102.: „... castra metati sunt iuxta insulam ...”, 104.: „... venerunt versus fluvium Temes et castra metati sunt iuxta Vadum Arenarum.”, 104.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Ponoucea.”, 108.: „... castra metati sunt iuxta Danubium ...”, 110.: „... castra metatus est iuxta Danubium ...”, 112.: „... castra metatus est iuxta montem Pacoztu.”, 112.: „... in campo Peytu castra metati sunt ...”, 114.: „... castra metati sunt iuxta campum Putei Salsi ...”, 114.: „... iuxta Montem Sancti Martini castra metati sunt ...”, 116.: „... iuxta fluvium Couroug castra metati sunt ...”, 116.: „... iuxta fluvium Tekereu castra metati sunt.”, 118.: „... castra metati sunt iuxta fluvium Iouzas.”

író a magyaroknak az Ung folyónál történt táborozására utaló mellékmondatot Anonymus gesztája alapján fogalmazta meg. A feltevés megerősíti azt a korábban megfogalmazott álláspontot, amely szerint a barát olvasta P. mester művét.¹⁹

A továbbiakban a ferences szerző a krónikára támaszkodva néhány mondatban utal a hunok, azaz a magyarok első és második bejövetelére. Az első Szent István-sermóhoz hasonlóan itt is lazán kezeli a krónikát; azt állítja például, hogy Aladár, Attila fia utód nélkül halt meg (Atthila ... genuit Aladarium, qui sine prole decessit), jöllehet a krónika egyáltalán nem utal Aladár utódaira.²⁰

A leírtakból kitűnik, hogy Laskai szövegformáló módszere ugyanolyan, mint az első Szent István-sermo honfoglalás-történetének esetében: a több forrás alapján feltehetőleg emlékezetből megfogalmazott elbeszélést a Hartvik-féle Szent István-legendán alapuló mondatok foglalják keretes szerkezetbe. Érdemes hangsúlyozni, hogy a Knauz-krónika családjába tartozó szövegből, Anonymustól és Kézaitól egyik sermórészletben sem vesz át hosszabb, összefüggő passzusokat. Ezek a források csak felvillanásszerűen vannak jelen a két idézetben. A ferences barát számára a két honfoglalás-történet megszövegezése során a vezérfonalat a Thuróczy-krónika jelenthette, amelyet – ahogy azt már korábban láthattuk – számos esetben felhasznált.²¹

KERTÉSZ BALÁZS

Egy 12. századi lelkipásztori „zsebkönyv.” A National Library of Scotland, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 jelzetű kézírata.* A Kálmán király uralkodásának idején (1095–1116) összehívott I. Esztergomi Zsinat (1100)¹ előírta, hogy minden főesperesnek kánonjogi kézikönyvvel (liber canonicus) kell rendelkeznie.² Ez a gyűjtemény abban az időben minden valószínűség szerint a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy ennek valamilyen kivonata lehetett Magyarországon.³ Az említett magyar zsinat ugyanarra az időszakra esik, amikor Chartres-i Szent Ivo püspök egyházi jogi gyűjteményt szerkeszt. Ivo szándéka, hogy a kánonjogi ismeretek megerősítésével, a papság életének és a pasztorális tevékenység fegyelmi kereteinek összegyűjtésével segítse az egyház intézményes működését. Chartres-i Ivo munkáit 1093 és 1095 között állíthatta össze. A kánojtörténet hagyományosan három gyűjteményét tartja számon: a Collectio tripartitát; a Decretumot; és a Panormiát.⁴ Az utóbbi évtizedekben ezeket a gyűjteményeket egymáshoz való viszonyuk, illetve a Decretum

¹⁹ KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 2005. 373–384.

²⁰ JOHANNES de Thurocz: *Chronica*, i. m. 1985. 56–57. A másik István-beszédhez I. KERTÉSZ: *Laskai Osvát...*, i. h. 374–375.

²¹ KERTÉSZ: *Krónikaszövegek...* i. h. 2005. 669–684.

* A tanulmány az Instituto de Derecho Europeo Clásico (IDEC) és A középkori kánonjogi gyűjtemények és az európai ius commune című, OTKA T 048584/2004 sz. kutatási program keretében készült. Külön köszönetet mondunk Prof. Carlos Larrainzarnek és Prof. José Miguel Viejo-Ximéneznek az IDEC, továbbá Kenneth Dunn-nak (National Library of Scotland Edinburgh.)

¹ WALDMÜLLER, L.: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 168–169.

² Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant. ZÁVODSZKY Levente: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 205.

³ SZUROMI Sz. A.: *Les trois premiers synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XIIe siècle*. = *Folia Theologica* (12.) 2001. 57–64.

⁴ Kiadások: *Panormia* (a továbbiakban IP): MIGNE, I. P.: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 1–221. Lutetiae Parisiorum 1844–1864. (A továbbiakban PL) 161. 1041–1344. – Decretum (a továbbiakban ID): PL 161. 67–1022. – Tripartita (a továbbiakban Tr) (kiadatlan).

Gratiani forrásai között betöltött szerepük szempontjából vizsgálta a kutatás (vö. Martin Brett, Peter Landau). Az általunk végzett kodikológiai és szövegkritikai elemzések, továbbá a Luccai Szent Anzelm gyűjteményével való összehasonlítás újabb szempontokat adtak Chartres-i Szent Ivo tevékenységének értelmezéséhez.⁵ Ezeket a sajátosságokat kiemelkedő módon illusztrálja az Edinburghban őrzött Panormia kézirat.

1. A kódex

George Mackenzie könyvtárát hozott létre Edinburghban, az úgynevezett Advocate's Library, vagyis Ügyvéd Könyvtárát. Az intézmény a 17. század nyolcvanas éveiben, valamikor 1684 és 1689 között alakult meg.⁶ A könyvtár állománya különösen gazdag anyaggal gyarapodott 1698. december 10-én, amikor megvásárolták Sir James Balfour of Denmilne (1600–1657) magánkönyvtárát.⁷ Ebben a Balfour Gyűjteményben különféle jogi és kánonjogi munkák is megtalálhatók, beleértve az anyag legrégebbi kánonjogi kéziratát, amely egy 12. századi szövegátújja Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének,⁸ nevezetesen a Panormiának.⁹

A Skóciai Nemzeti Könyvtár (Edinburgh, National Library of Scotland) Ms. 18. 8. 6-os kéziratában a kötet kezdőlapján, marginális possessor bejegyzés található a 18. századból: „Ex libris facultatis iuridicae Edinburgi.” A vele ellentétes margón kivehető a 16–17. századi kézzel írt rubricus cím: *Isidorus Episcopi Carnotensis Decreta siue Panormia*. A kódex mindkét fedőlapja fából készült. A fóliók mérete meglepően kicsi, mindössze 155×101 mm.¹⁰ A kézirat összeállításához

⁵ SZUROMI, Sz. A.: *Some observations on BAV Pal. lat. 587 as compared with other textual witnesses of Ivo's works*. = *Ius Ecclesiae* (17.) 2005. [megjelenés alatt].

⁶ RAE, T. I.: *The Origins of the Advocates' Library*. In: CADELL, P.–MATHESON, A. (ed.) *For the encouragement of learning. Scotland's National Library 1689–1989*. Edinburgh, 1989. 1–22, különösen 1.

⁷ CUNNINGHAM, I. C.: *The Manuscript Collections to 1925*. In: CADELL, P.–MATHESON, A. (ed.) *For the encouragement of learning. Scotland's National Library 1689–1989*. Edinburgh, 1989. 119–138, különösen 120–122.

⁸ Vö. ERDŐ, P.: *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung (Adnotationes in Ius Canonicum 23)*. Frankfurt am Main, 2002. 98–100. – FOURNIER, P.: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. = *Bibliothèque de la École des chartes* (57.) 1896. 645–698; (58.) 1897. 26–77, 293–326, 410–444, 624–676 [repr. in FOURNIER, P.: *Mélanges de droit canonique. I.* (Ed. KÖLZER, P.) Aalen, 1983. 451–678]; LANDAU, P.: *Die Rubriken und Inskriptionen von Ivos Panormie*. = *Bulletin of Medieval Canon Law* (12.) 1982. 31–49. BRETT, M.: *Creeping up on the Panormia*. In: HELMHOLZ, R. H. (ed.): *Grundlagen des Rechts*. Paderborn, 2000. 205–270. BRETT, M.: *The Sources and Influence of Paris, Bibliothèque de l'Arsenal 713*. In: LANDAU, P. (ed.): *Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law*. Vatican City, 1997. 149–167. KÉRY, L.: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. (History of Medieval Canon Law.) Washington, D.C. 244–260. AUSTIN, G.: *Editorial concerns in the Ivonian Panormia: the case of repetitious canons in book 8*. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* (89.) 2003. 82–106.

⁹ CUNNINGHAM, I. C.: *Sir James Balfour's Manuscript Collection: The 1698 Catalogue and other sources*. = *Edinburgh Bibliographical Society Transactions VI/6* (Session 1997–8, 1998–9). Edinburgh 2004. 224 [197].

¹⁰ BORLAND, C. R.: *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the Library of Faculty of Advocates at Edinburgh, compiled during the tenure of Carnegie Research Scholarship in the University of Edinburgh in the years 1906–1908. I.* Theology. Edinburgh, 1909. 241.

alapvetően tizenkét fóliós ívfüzeteket használtak, kivéve az első (nyolc fóliós), a harmadik (tíz fóliós) és a nyolcadik (nyolc fóliós) ívfüzetet. Sajnos a kötet sokszor elázott, amely több helyen maradandó nyomot hagyott.¹¹ A 12. századi írás jellege a jelenlegi Franciaország területére utal, mint a másolás földrajzi helyére. Néhány helyen 12–13. századi kéztől III. Sándor pápának (1159–1181) tulajdonított kiegészítéseket olvashatunk a szövegben.¹² Továbbá két, az ívfüzetek közé később beillesztett pergamencsíkot is találunk, amelyeken a kézírás a 15. század jellegzetességeit tükrözi (fol. 40Ar; 52 Ar).

A kódex legelején, két kpergamen fólió található, amelyeket a kodikológiai vizsgálat el tudott különíteni a kötet egészétől. Ezek egyházi bírósági eljárással kapcsolatos szöveget tartalmaznak, egy oszlopba rendezve. Ez a szöveg az első 12. századi kézzel írt emlék a kéziratban (n° 1).¹³ Az iniciálék általában hiányoznak a fejezetek első szavának éléről.¹⁴ Amennyiben az iniciálék megvannak, piros, kék vagy zöld színűek. Itt jegyezzük meg, hogy a kódexnek ez a része mindegyik oldalán körül volt vágva, és legalább 2 cm hiányzik az eredeti méretből. Az ívfüzetek pergamenjének állapota nem nevezhető túl tisztának, amely a mindennapos használatot sejteti. Az ívfüzetek minősége és az íráskép is megváltozik az első számozott fólión, amely már Ivo gyűjteményét tartalmazza. Ezt mutatja a rubrummal írt szöveg: „Incipit prologus Ivonis venerabilis” (...), majd utána zöld színnel az incipit: „Exceptiones ecclesiasticarum” (...), mely világosan jelzi a *Panormia* gyűjtemény kezdetét.¹⁵ Itt még egyszer megtaláljuk a bal margón ugyanazt a possessor bejegyzést.¹⁶ Az első számozott fólió alján 15 mm széles pergamen hozzátoldás figyelhető meg, amelyhez hasonló bővítést találunk a fol. 4, 5, 8, 14, és 15 alján is. Ezek egyértelműen későbbi kiegészítései a kódexnek, mivel a fol. 8v-n olvasható a következő ívfüzet incipitje, amely alá van erősítve a pergamen kiegészítés. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a fol. 21r-től egészen a 36v-ig a pergamen mérete nagyobb, mint a kódexben máshol. Ez a rész tartalmazza a *Panormia* harmadik könyvét.¹⁷

Az íráskép, mint említettük, többször változik a kódexben, melynek alapján nyolc kezdet tudunk megkülönböztetni a teljes szövegben. Már utaltunk az első kézre (n° 1), amely tehát a két első számozatlan fóliót írta. Ezután az első számozott oldalon megjelenik a második kéz (n° 2), a kódex

¹¹ Vö. Különösen Fol. 31v–36v.

¹² Például: Fol. 55v–56r. Alexander III Rotrodo rothomagensi archiepo. Omnes quisitum est a nobis ex partetua (...) qia nec exodat tusc. V. id. octob; cf. *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. JAFFÉ, P.–WATTENBACH, G. curaverunt LOEWENFELD, S. [JL]–KALTENBRUNNER, F.[JK]–EWALD, P.[JE], I. Lipsiae, 1885.² JL 13583; cf. X 5. 39. 1–3.

¹³ Fol. [1]r–[2]v. Quod usque ad terminum litis in iudicio permanebit indicatum solui nisi dns iudicatum solui pro eo cauerit. Ibi satis dare cogita quis ubi iudicium (...) uel xxx uel xl an.

¹⁴ Fol. [1]r–[1]v. [P]ost satisdationem exutque parte (...) non dederit iura est /dicium uendselis; [D]iutine admodis constitutum (...) procuratore presere; [P]ost hoc oram instituita (...) preiudicialia appellantur; [V]olent ad quaedam actiones (...) / fol. [2]r /pete s i tllr a.; [E]lusas dr s peti IIIor modis. Re. tpr. causa. loco. Re: V siquis pro xxx petat. Tpr. si ante diem vel conditionem petat. loco ut si quis parisi conpetat: quod hi debet solui (...) de exceptionibus dispiciamque; [N]on solum agit qui actionem proponit (...).

¹⁵ Fol. 1r.

¹⁶ Fol. 1r.

¹⁷ IP 3 a következő témákat tartalmazza: De summi pontificis electione; de electione et consecratione episcoporum et presbyterorum; de aetate ordinandorum; de officiis illorum qui sunt ordinandi, de qualitate ordinandorum; qui laici debeant ordinari; de mutatione episcoporum vel sacerdotum; de ordinatis non reordinandis, de continentia ordinandorum; de simoniace; de professione hereticorum; de lapsis post eorum ordinationem; de clerico homicidia; de usuris; de servis non ordinandis; de vita clericorum; de religiosis; de virginibus – viduis – et abbatissis.

törzsszövegének másolója. A fol. 7r-n kortárs kézzel tematikus összefoglalóját találjuk a főszövegben olvasható kánonnak, kivéve a fólió jobb felső sarkába (n° 3). A fol. 20v alján újabb kortárs, de más kézzel írt rubrumos bejegyzés (n° 4) egészíti ki a kánon tartalmát: „Perfectum est (...) ieiunatum et interior orati.” Ez a mondat a második ívfűzet utolsó mondata. Ugyanezzel a negyedik kézzel találkozunk a fol. 39v befejező mondatánál is: „De humiliatio poterit dia: Unusquisque superbus totiens ad culpam (...) pars maxima numeri”; továbbá még kétszer, fol. 65r-n¹⁸ és a fol. 99v-n.¹⁹ A fol. 40v alján hosszabb kiegészítést olvashatunk. Ez III. Sándor pápa egy levelének részletét idézi (n° 5) melyet sikerült azonosítanunk a *Decretales Gregorii IX*-ben szereplő X 1. 29. 6 második felével.²⁰ A kiegészítés írásképe későbbinek tűnik, mint a n° 2, de korábbiak mint n° 4, azaz valamikor a 12–13. század fordulójára körül íródhatott. Megjegyzendő, hogy még egy III. Sándornak tulajdonított szövegtörredék található ebben a kódexben ugyanettől a kéztől²¹ és még egy további, a szöveg szerzőjének megjelölése nélkül.²² A n° 6, XV. századi másoló lejegyzésében a fol. 40Ar,²³ 52Ar²⁴ és 53r,²⁵ illetve a fol. 104r-v.-n lévő szöveget olvashatjuk. A n° 7 szintén III. Sándor pápa dekretálásának részletével (vö. X. 5. 39. 1–3)²⁶ egészíti ki az alapszöveget (n° 2 keze) a fol. 86r²⁷ kö-

¹⁸ Fol. 65r. Si quis uiduarum rapuit (...) anathema sit.

¹⁹ Fol. 99v. || in omni munundina.

²⁰ Fol. 40v. A III Wintoniensi episcopo. Innotescat sollicitudini tue qui iudex (...) in hac partem committere potest; cf. JL 14156; cf. X 1. 29. 6: Quamvis simus multiplicitate negotiorum impliciti, et gravibus diversisque sollicitudinibus occupati, nos tamen cogit praeter debitum commune tuae fraternitatis caritas et dilectio, qua personam tuam diligimus, tuis consultationibus respondere, ne videamur indiscussa relinquere quae nobis enodanda tua voluti discretio praesentare. Innotescat itaque sollicitudini tuae, quod iudex a nobis delegatus causam sibi commissam potest aliiis, [uni vel pluribus] delegare, aut totam audiendam et terminandam, aut etiam, ut audiant allegationes et rationes et attestationes recipiant, et sententiam sibi servent, vel ut horum aliquid tantummodo faciunt iuxta voluntatem et beneplacitum delegantis; quanquam non possit eandem causam alii appellatione postposita delegare, etsi sibi appellatione remota commissa. Si vero duobus causa committitur; etiam si non apponatur, ut unus sine altero procedat in ea, nihilominus unus ex ipsis, sive suo consiudici sive alii, vices suas potest committere in hac parte. FRIEDBERG II. 159.

²¹ Fol. 55v–56r. Alexander III. Rotrodo rothomagensi archiepo. Omnes quisitum est a nobis ex partetua (...) quia nec exodat tunc. V. id. octob; vö. JL 13583 (8774): Rotrodo, archiepiscopo Roto-magensi, scribit, ut „eos, qui ab episcopis suffraganeis sint excommunicatione innodati, et ad audientiam eius appellent, recepto ab iis iuramento, debeat absolvere” ac deinde „causam audire, quia excommunicati ante absolutionem non sint audiendi”.

²² Fol. 45v–46r. De his qui (...): Religiosum a correptione sui prelati non posse appellari (...) ordinis corrigas et casiges.

²³ Fol. 40Ar. Dictusato quo non procedit ex caritate non (...) censerit fieri debet; a fol. 40av üres.

²⁴ Fol. 52Ar. Uero in legenda aug. in pius (...) iulii beant.

²⁵ Fol. 53r. Hec lamant (...).

²⁶ X 5. 39. 1: Super eo vero, quod a nobis consilium postulasti, utrum scholares, si se invicem percusserint in plena vel minori aetate, clerici aut religiosi viri in claustris, secundum canonem illum, quo statutum est, ut illi, qui in clericis violentas manus iniiciunt, mittantur ad apostolicam sedem absolvendis, debeant pro sua absolutione ad eandem sedem venire inquisitione tuae taliter respondemus, quod, si clerici infra puberes annos se adinvicem, aut unus alterum percusserint, non sunt ad apostolicam sedem mittendi, quia eos aetas excusat. Nec etiam clerici, si sunt plenae aetatis, et non de odio, vel de invidia, vel de indignatione, sed levitate iocosa se adinvicem percutere contingat, neque magister, si scholarem clericum intuitu disciplinae vel correctionis percusserit, quia non potest in ipsis iniectio manuum violenta notari. Ceterum si ex odio iidem scholares vel saeculares clerici sese percusserint, pro sua absolutione debent ad apostolicam sedem venire. FRIEDBERG, AE.: *Corpus iuris canonici. II*. Lipsiae, 1879. 889–890; X 5. 39. 2: Monachi vero et canonici regulares, quocumque modo se in claustris percusserint, non sunt ad apostolicam sedem mittendi, sed secundum

zepétől. Ez a kiegészítés a többi III. Sándor pápa levelét tartalmazó töredékhez hasonlóan a 12–13. századra tehető. Végül a fol. 104r-n a n° 6 által írt szöveg mellett egy 12. századra datálható bejegyzés olvasható, amely a n° 8 kéz.től származik.²⁸

2. Ivo műve a National Library of Scotland, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 jelzetű kódexében

1. Chartres-i Ivo *Panormiája* az első számozott fólión (fol. 1r) kezdődik, ahol a pergamen minősége javul. Amint már jeleztük, a kézirat elején sajátos módon a következő cím olvasható: *Decretum* vagy *Panormia*, mely megegyezik Sebastian Brant 1499. évi *Panormia* kiadásának címével.²⁹ A tartalom minden kétséget kizáróan megerősít bennünket abban, hogy egy valódi *Panormia* szöveg tanúval állunk szemben. Felismerhető a hagyományos *Panormia* állományához tartozó kánonok nyolc könyvre osztott anyaga, egészen a fol. 100v-ig. Minden könyv elején és végén ott találjuk az azokat jelző rubrikákat. Sőt, a fol. 86v-n láthatjuk azt a tipikus 'arbor consanguinitatis'-t, amelyet általában a *Decretum* jellegzetességeként szokás említeni, de a legutóbbi szövegkritikai vizsgálatok bizonyították, hogy alapvetően hozzátartozik a *Panormia* anyagához is. Ez a része volt leginkább igénybe véve a kódexnek. Egy másik 'arbor'-t, azaz vérrokonsági táblázatot is találunk fol. 87r-n.

Mindezek tükrében két lényeges jelenséget kell megfontolnunk: 1) A kódex nagyon piszkos és zsíros, különösen olyan fóliókon, amelyek a keresztség, vagy más szentség kiszolgáltatásával kapcsolatos kánonokat tartalmaznak; 2) A számos később beillesztett kiegészítés.

2. A kódex mérete és állapota világosan, hogy az valahol a mindennapos használatban töltött be szerepet. A leginkább elhasznált részek és a kiegészítések tartalma alapján a használat területe egyértelműen lelkipásztori, ahol központi szerepet kapott a szentségek kiszolgáltatása.³⁰ De az első két fólió más benyomásokat is ébreszt, mivel ezek bírósági eljáráshoz kapcsolódó szövegtöredékeket idéznek. Ezek a töredékek – nagyon valószínű – gyakorta használatban voltak, ami indokolhatja a kódex elejére való illesztésüket. Ugyanez a gyakori használat magyarázhatja azokat a különböző fizikai kiegészítéseket is, amelyeket hol a lapok aljára férceltek,³¹ hol pedig az ívfüzetek közé kötöt-

providentiam et discretionem sui abbatis disciplinae subdantur, et, si discretio abbatis non sufficit ad eorum correctionem, est providentia dioecesiani episcopi adhibenda. FRIEDBERG II. 890; X 5. 39. 3: Si vero aliquis alicuius potestatis ostiarius, sub praetextu sui officii malignatus, clericum laeserit, ab episcopo suo potest absolvi, nisi forte eundem clericum graviter vulneraverit. Officialis vero pro iniectione manuum in clericum non potest sine mandato Romani Pontificis absolutionis beneficium promereri, quia nulli laico super clericum tanta datur auctoritas, nisi forte turbam arcendo irruentem, non ex deliberatione, sed fortuito casu clericum laedat. (...) FRIEDBERG II. 890.

²⁷ Fol. 86r. [A]lexander pp. III. Bartholomeo episcopo exoniensi. Super eo uero quod a nobis (...) fortuito sedat; vö. JL 12180 (8187. 8987): B(artholomaeo), episcopo Exionensi, respondet, quibus poenitentis afficiendi sint „illi, qui animo occidendi Thomam, quondam archiepiscopum Cantuariensem, aut feriendi, aut capiendi, citra vel circa manuum iniectionem se fateantur venisse, illi, qui se asserant animum regis inflammasse ad odium, unde forte fuerit homicidium subsecutum, ii, qui se dicant illius sancti viri et suorum post mortem eius occupasse spolia, illi, qui sola excommunicatorum participatione se reos esse cognoscant, clerici, quos constet armatos interfuisse tanto facinori, illi clerici, qui consilium illud dederint, ut vir sanctus caperetur”. Scribit, si scolares vel clerici infra puberes annos sese invicem aut unus alium percusserit, eos non esse ad apostolicam sedem mittendos. Addit de monachis, canonicis regularibus, ostiariis, officialibus.

²⁸ Fol. 104r. Que et in rebus bonis gloria non (...) gloriam humiliatim.

²⁹ *Liber decretorum sive panormia Ivonis*. Ed. S. BRANT. 1499.

³⁰ Cf. Fol. 8v-9v; 10v-11r; 12v-13r; etc.

³¹ Cf. Fol. 1, 4, 5, 8, 14, 15.

tek.³² Sőt, a néhány üresen maradt fólió szakasz is kiválóan megfelelt a használatban szükséges újabb kánoni előírások feljegyzésére. Ha egy pillantást vetünk a kézirat utolsó részére (fol. 101r-103v) a kiegészítések indoka sokkal érthetőbbé válik számunkra. Számozás nélküli idézeteket találunk itt, főképp a II. Lateráni Zsinatról (a. 1139; 2–8. kánonok).³³ Ezt a függelékét olvashatjuk Jacques-Paul Migne kiadásának végén is a „Patrologia Latina”-ban,³⁴ kivéve a fol. 102r–103v részt. Ez a kiegészítés, ahogy azt már egy másik tanulmányunkban kimutattuk,³⁵ egy olyan kánonnal kezdődik (IP 8. 137), ami útmutató a legfontosabb egyházi ünnepekhez, mintegy liturgikus kalendárium. De az idézett kánonok között találunk a simóniával (IP 8. 138),³⁶ a kiközösítéssel kapcsolatos szövegeket (IP 8. 139, 141),³⁷ vagy a klerikusok azon kötelezettségéről, hogy viseljék a sajátos egyházi ruházatukat (vö. IP 8. 140),³⁸ kiegészítve a celibátus megtartásának előírásával (IP 8. 143).³⁹ Ezek között

³² Cf. Fol 44A, 52A.

³³ Fol. 101r-101v. Statuimus ut si quis simoniace ordinatus (...) perfruatur; vö. C. 1 q. 3 c. 15, FRIEDBERG I. 418. (Conc. Lat. II. c. 2);

Fol. 101v. A suis episcopis (...) teneat obnoxii; Precipimus etiam episcopi (... aspectu s potius quod (...) beneficiis; vö. C. 21 q. 4 c. 5, FRIEDBERG I. 859 (Conc. Lat. II. c. 4); Illud autem quod in sacro calcedonensi (...) sententie subiaceat; vö. C. 12 q. 2 c. 47, FRIEDBERG I. 702. (Conc. Lat. II. c. 4; Friedberg a Reims-i Zsinat [1131] c. 3-mal azonosítja); Decreuimus ut hi qui in ordine (...) deseruire; vö. D. 28 c. 2 [Decernimus (...) immunditiis deservire.] FRIEDBERG I. 101. (Friedberg a Reims-i Zsinat [1131] c. 4-gyel azonosítja); Ad hoc predecessorum nostrorum gregor. VII, urbani et pascalis romanorum (...) habet cognouer; Ut autem lex continentie (...) obseruari decreuimus; vö. C. 27 q. 1 c. 40, FRIEDBERG I. 1059. (Conc. Lat. II. c. 7–8).

Fol. 101v-102r. Praua autem consuetudo et detestabilis (...) ab ecclesiae liminibus arceantur (Conc. Lat. II. c. 8); Decimas ecclesiarum qualis in usum (...) excommunicationi subiaceant.

Fol. 102r-102v. Ibi est grande studiu defensionis (...) illo sola exteriora perdebamus.

Fol. 102v-103r. Sclaria gi iudicia si habueritis (...) salus pater regnii.

Fol. 103r-103v. Aug. Qui uoluerit tecum in iudicio (...) aliud in dumti habes; Non unus est superbie modus (...) efferitur.

³⁴ IP 8. 137–154; vö. PL 161. 1339–1441.

³⁵ L. 5. jegyzet

³⁶ IP 8. 138: Statuimus ut si quis Simoniace ordinatus ab officio omnino cadat, quod illicite usurpavit; vel si quis praebendam, vel prioratum, vel diaconatum, aut honorem, vel promotionem aliquam ecclesiasticam, utpote chrisma, id est oleum sanctum consecrationem altarium vel ecclesiarum interveniente execrabilis ardore avaritiae per pecuniam acquisivit, honore male acquisito careat; et emptor atque venditor et interventor nota infamiae percillantur, et nec pro pastu nec sub obtentu alicuius consuetudinis ante vel post a quoquam aliquid exigatur, vel ipse dare praesumat, quoniam Simoniacum est, sed lebere et absque imminutione aliqua collecta sibi dignitate perfruatur. PL 161. 1340; vö. FRIEDBERG I. 418.

³⁷ IP 8. 139: A suis episcopis excommunicatos ab aliis suscipi omnino prohibemus. Qui autem excommunicato, antequam ab eo qui eum excommunicaverit, absolvatur, communicare praesumpserit, pari sententia teneatur obnoxius. PL 161. 1340; IP 8. 141: Illud autem quod in Chalcedonensi sacro constitutum est concilio, irrefragabiliter conservari praecipimus, ut videlicet decedentium bona episcoporum a nullo omnino hominum diripiantur, sed ad opus Ecclesiae et successoris sui in libera oeconomia vel clericorum remaneant potestate. Cesset igitur illa detestabilis et saeva rapacitas. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, excommunicationi subiaceat. PL 161. 1341; vö. FRIEDBERG I. 702.

³⁸ IP 8. 140: Praecipimus etiam quod tam episcopi quam clerici in statuta mentis et in corporis habitu Deo et hominibus placere studeant, et neque in superfluitate, scissura, aut colore vestium, neque in tonsura, inuentium, quorum forma et exemplum esse debent, offendant aspectum, sed potius quid eorum deceat sanctitatem, qui si moniti ab episcopis emendari noluerint, ecclesiasticis careant beneficiis. PL 161. 1340–1341; vö. FRIEDBERG I. 859.

a kánonok között mindössze egy hasonlóság van: a papság mindennapi életéhez kötődnek, így tökéletes megerősítése a kódex mindennapi használatának.

3. Ha kinyitjuk a *Decretum Gratiani*t (1140 körül), találunk benne egy szöveget Ysidorus Hispansisnek tulajdonítva,⁴⁰ amely valójában egy idézet Paulus munkájából (*Pauli Sententiarum*, 4. 10), ami fennmaradt a Lex Romana Visigothorumban.⁴¹ Ez a kánon (Nomina graduum superiorum, siue inferiorum, siue ex latere uenientium) a C. 35 q. 5 c. 6 a Friedberg féle kiadásban (Fd), amelyet a „De gradibus uero consanguinitatis” című questio végére illesztett a gyűjtemény összeállítója, jó távol az „arbor consanguinitatis”-tól. A *Decretum Gratiani* római kiadásában ellenben közvetlenül a C. 35 q. 5 c. 6 mellett helyezkedik el ez az „arbo.”⁴² A kánon szövege valójában a legalapvetőbb kifejtése a vérrokonsági fokozatoknak a 11. századi kánonjogi gyűjtemények kánonállományában, amihez mindig hozzá van kapcsolva a „vérrokonsági fa.”⁴³ Ez a kijelentés igaz Ivo kánoni műveivel kapcsolatosan is⁴⁴: IP 7. 90;⁴⁵ ID 9. 64⁴⁶ és a Tr 3. 17 (18) is tartalmazza ezt a kifejtést az „arbor consanguinitatis”-szal együtt, vagy legalább egy üres fóliót erre a célra, a házasság tárgyalásánál.⁴⁷ Mindössze csak megjegyezzük, hogy Ivo gyűjteményének ez a része, azon jelentős részek közé

³⁹ IP 8. 143: Ut autem lex continentiae et Deo placens munditia in ecclesiasticis personis et sacris ordinibus dilatetur, statuimus quatenus episcopi, presbyteri, diaconi vel subdiaconi, regulares canonici et monachi, atque conversi et professi qui sanctum transgredientes propositum, uxores copulare sibi praesumpserint, separentur; huiusmodi namque copulationem quoniam contra ecclesiasticam regulam constat esse contractam, matrimonium non esse censemus; qui etiam ab invicem separati sunt, pro tantis excessibus condignem poenitentiam agant. Idipsum quoque de sanctionibus feminis si nubere attentaverint, decernimus. PL 161. 1341; vö. FRIEDBERG I. 1059.

⁴⁰ D. p. C. 35 q. 5 c. 6: De gradibus consanguinitatis uel affinitatis, quot sint, et quomodo computandi, quibus etiam nominibus appelentur, auctoritate b. Ysidori, atque Gregorii, et Alexandri sufficienter monstratum est. FRIEDBERG I. 1277.

⁴¹ HAENEL, G. (ed.): *Lex Romana Visigothorum. Ad LXXVI librorum manu scriptorum fidem recognovit, septem eius antiquis epitomis, quae praeter duas adhuc ineditae sunt, titulorum explanatione auxit, annotatione, appendicibus, prolegomenis*. Lipsiae, 1848. (repr. Aalen 1962) 409.

⁴² *Decretum Gratiani emendatum et notationibus illustratum una cum glossis, Gregoriis Pont. Max. iussu editum. Ad exemplar Romanum diligenter recognitum*. Lugduni, 1584. 1851–1852.

⁴³ Vö. *Decretum Burchardi Wormatiensis* 7. 28.

⁴⁴ L. 5. jegyzet

⁴⁵ Bruxelles, Bibl. Royal MS 1817. Fol. 126r-127v; BAV Vat. lat. 1358. fol. 0v; BAV Vat. lat. 1359. fol. 120v; BAV Vat. lat. 1360. fol. 77v.

⁴⁶ Cf. BAV Vat. lat. 1357. fol. 157v; London, British Library Royal 11 D VII Fol. 217ra-217vb; Cambridge, Corpus Christi College Ms. 19 fol. 211vb; Paris, Bibliothèque Nationale lat. 14315. fol. 200r.

⁴⁷ IP 7. 90: Primo gradu superiori linea continentur, pater et mater, inferiori filius et filia. Quibus nullae aliae personae iunguntur. Secundo gradu continentur superiori linea avus et avia; inferiori, nepos et neptis. Interversa frater et soror. Quae personae duplicantur. Avus enim et avia tam ex patre quam ex matre accipiuntur. Quae personae sequentibus quoque gradibus similiter pro substantia earum quae in quo gradu subsistunt, ipse ordine duplicantur. Illae personae in secundo gradu, ideo duplices appellantur, quia duo avi sunt, et paternus est et maternus est. Item duo genera nepotum sunt, sive ex filio sive ex filia procreati. Frater et soror ex transverso veniunt; id est aut frater patris, aut frater matris, qui aut patruus aut avunculus nominatur. Qui et ipsi hoc ordine duplicantur. Tertio gradu veniunt supra proavia; infra pronepos, proneptis. Ex obliquo fratris et sororis filius vel filia, patruus, amita, id est patris frater et soror, avunculus matertera, id est frater matris et soror. Quarto gradu veniunt supra abavus et abavia, infra abnepos et abneptis. Ex obliquo fratris et sororis nepos, neptis patruelis, frater, soror, patruelis, id est patruus filius vel filia. Consobrinus, consobrina, id est avunculi et materterae filius vel filia. Amitinus, amitina, id est amitae filius vel filia. Itemque consobrini qui ex duobus sororibus nascuntur; quibus accessit patruus magnus, amita magna, id est paterni

tartozik, amelyeket Luccai Anzelm kánonyűjteményének⁴⁸ „Bb” verziója is átvett, mint kiegészítő anyagot.⁴⁹ A Skóciai Nemzeti Könyvtár, Edinburgh, Ms. 18. 8. 6 két „vérokonásági fát” is tartalmaz egymás után. Az első (fol. 86v) abban az általános formában, ahogyan az Ivo és Anzelm gyűjteményeiben szokásos. A 'pater' és a 'mater' a középpontban helyezkedik el, és a táblázat egészen a hatodik vérokonásági fokig kiterjed, minden lehetséges irányban. A táblázat egymáshoz illesztett négyzetek használnak az egyes fokok szimbolizálására. Ez a forma a Paulus művében szereplő forma II módosított változata.⁵⁰ A fol. 86v jobb alsó sarkában találjuk az adott könyv végére utaló megjegyzést.⁵¹ A második táblázat (fol. 87r) sokkal elegánsabb, az atyának és az anyának a hozzávetőleges ábrázolásával is kiegészül a szokott szerkezet, akik kezükkel egymást tartják, mintegy szimbolizálva a családi kapcsolatot. Ez az 'arbor' köröket használ az egyes fokok szemléltetésére, melyeket négy – négy oszlopba rendez, mind az apa, mind az anya oldalán, egészen a hetedik fokig. Ez a típus jóval közelebb áll ahhoz az ábrázoláshoz, amit a *Decretum Gratiani*-ben találunk.⁵² A pergamen állapota mindkét vérokonásági táblázatnál jól mutatja, hogy a kódex leginkább használt részéről van szó. Csak a fol. 61v–63r-ig tartó szakasz állapota mérhető a vérokonásági táblázatokéhoz, amelyek szintén a házassági fejelemmel kapcsolatos kánonokat tartalmaznak,⁵³ továbbá azok a korábban

avi frater et soror, avunculus magnus, matertera magna, id est aviae tam paternae quam maternae frater et soror. Quinto gradu veniunt supra, atavus atavia, infra adnepos adneptis. Ex obliquo fratris et sororis, pronepos proneptis fratres patruales, sorores patruelis, amitini, amitinae consobrini consobrinae, filius vel filia. Propius consobrina, id est patruis magni amitae magnae. Avunculi magni, materterae magnae filius vel filia. Quivis accrescit propatruus et proamita. Hi sunt proavi materni frater et soror, proavunculus, promatertera; hi sunt proaviae paternae maternaeque frater et soror proaviaeque magni materni. Haec species nec aliis gradibus quam scripta est, nec aliis vocabulis declarari potest. Sexto gradu veniunt supra tritavus tritavia. Infra trinepos trineptis. Ex obliquo fratris et sororis adnepos adneptis. Fratres patruelis et sorores matruelis, amitini amitinae, consobrini, consobrinae. Patruis magni, amitae magnae, avunculi magni materterae magnae. Neposnepotis propioris consobrini filius et filia qui consobrini appellantur. Quibus ex laterae accrescunt propatruus, proavunculi, promaterterae, filius vel filia adpatruus, adamita. Hi sunt abavi paterni frater et soror. Abavunculus, abmatertera, hi sunt abaviae paternae maternaeque frater et soror abavique materni. Haec quoque explanari amplius non possunt quam ipse auctor disseruit. Septimo gradu qui sunt cognati recta linea, supra infraque prioribus propriis nominibus non appellantur, sed ex transversa linea continentur fratris, sororis, adneptos adneptis, consobrini filii filiaeque successionis. Idcirco gradus vii constituti sunt, quia ulterius per rerum naturam, nec nomina inveniri, nec successio ultra propagari potest. In his vii gradibus omnia propinquitatum nomina continentur, ultra quas affinitas inveniri, nec successio potest amplius propagari. PL 161. 1303–1304.

⁴⁸ THANER, F.: *Anselmi episcopi Lucensis collectio canonum una cum collectione minore. I–II*. Oeniponte, 1906–1915. Vö. SZUROMI, SZ. A.: *Some observations on the developing of the different versions of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis. (A comparative analysis of Bibliotheca Mediceo-Laurenziana S. Marco 499 with other manuscripts of Anselm's Collection.)* = *Ius Ecclesiae* (14.) 2002. 425–449.

⁴⁹ BAV Barb. lat. 535; BAV Reg. lat. 325; Paris, Bibliothèque Nationale lat. 12450. Vö. SZUROMI, SZ. A.: *Some observations on BAV Reg. lat. 325 as a witness of Anselm of Lucca's collection.* = *Ius Ecclesiae* (16.) 2004.

⁵⁰ HAENEL, G. (ed.): *Lex Romana Visigothorum i. m.* Table b.

⁵¹ A másoló elhibázta a könyv számát, mivel „Explicit liber VI-us”-t írjt Liber Septimus helyett.

⁵² FRIEDBERG I. 1425–1426.

⁵³ Fol. 61v (Rubrica) De nuptiis quo (...) et inter personas et qua de causa debere fieri. (...) Quid sit matrimonium: Nuptie (...)

már említett oldalak, melyek a keresztelés kiszolgáltatásával foglalkoznak.⁵⁴ Nem lehet véletlen, hogy a VII. könyv megszokott vége után (IP 7. 90) egy további kiegészítő kánon olvasható, III. Sándor pápa dekretális levelei közül.

Összegzés

Egyértelmű tehát, hogy Ivo művének ez a konkrét szövegtanúja az intenzív szentség-kiszolgáltatásról és a házasság megkötésének komoly előkészítéséről tanúskodik. A kiegészítések a legmagasabb szintű kánonjogi érzékenységről árulkodnak, és egyúttal a mindennapi gyakorlatra is utalnak. Ha tehát ezeket a támpontokat összevetjük az első két, számozatlan fólió (a bírósági eljárás vázlatával) és a kódex méretének adatával, minden kételkedésünket félre téve állíthatjuk: A *Panormia* gyűjtemény ezen szövegtanúja egy lelképásztori kézikönyv, pontosabban zsebkönyv, amelyet nagy valószínűség szerint valamelyik székesegyházban használhatott a kánjogilag művelt plébános.

Függelék

A kódex leírása

Edinburgh, National Library of Scotland, Ms. 18. 8. 6.

Ivo Carnotensis (S.): Panormia.

Prov. Gallia, s. XII. [2], 104 f.

Membr. 155 x 101 mm.

Poss. Sir James Balfour of Denmilne (1600–1657). Ex libris facultatis juridicae Edinburgi (s. XVIII), National Library of Scotland, Edinburgh

fol. [1r-2v.] Canones varii

(Textus fragmentus) quod usque ad terminum litis in iudicio permanebit indicatum solui nisi dns iudicatum solui pro eo cauerit. Ibi satis dare cogita quis ubi iudicium...; Actor forum rei non reu actoris sequatur...; [P]ost satisfactionem exutque parte...; [D]iutine admodis constitutum...; [P]ost hoc oram instituta...; [V]olent ad quaedam actiones...; [E]lusa dr s peti IIIor modis. Re. tpr. causa. loco. Re: V siquis pro xxx petat. Tpr. si ante diem vel conditionem petat. loco ut si quis parisi competat: quod hi debet solui...; [N]on solum agit qui actionem proponit...; [P]oter autem quis si disidat de probatione actoris... (Finis) uel xxx uel xl an.

fol. 1r-103v. Ivo Carnotensis (S.): Panormia

(Rubrica) De intentione diuine pagine...; (Textus) Habet enim omnis ...; (Rubrica) Quod omnis boni magister sit caritas; (Rubrica) De ammonicione; (Textus) Et prima quidem ammonicio ...; (Rubrica) De indulgentia; (Textus) [I]ndulgentia vero inferior ...; (Rubrica) De preceptionibus et prohibitionibus; (Textus) [P]receptiones et prohibitiones...; (Rubrica) Queste causa baptis; (Textus) [F]irmissime tene et nullatenus ...; Liber Primus (11v); Liber Secundus (11v-21r); Liber Tertius (21r-36v); Liber Quartus (36v-46v);

fol. 40v (Supplementum) Innotescat sollicitudini tue quod iudex ... (cf. Pp. Alexander III

[1059–1081] a. 1159-1181: JL 14156; X 1. 29. 6);

⁵⁴ Fol. 8v-9r. Paruulos quia parentibus (...); Baptismi iuce aliqui non implere (...). Vö. Fol. 10v-11r, 12v-13r.

- fol. 40ar (Supplementum, s. XV) dictusato quo non procedit ex caritate non ...;
 fol. 40av vacat; Liber quintus (46v-61r);
 fol. 55v-56r (Supplementum) Omnes quisitum est a nobis ex partetua ... (cf. Pp. Alexander III [1059-1081] a. 1171-1180: JL 13583; Comp. I. 1. 23. 2; PL 200. 1263); Liber Sextus (61r-76r); Liber Heptus (76r-87r);
 fol. 86r (Supplementum) Super eo uero quod ad nobis ... (cf. Pp. Alexander III [1059-1081] a. 1171-1173: JL 12180; X. 5. 39. 1-3; PL 200. 894); Arbor consanguinitatis (86v); Arbor consanguinitatis II (87r) Liber Octus (87v-103v);
 fol. 101r (Supplementum) Statuimus ut si quis simoniace ordinatus ... (cf. C. 1 q. 3 c. 15: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 2); A suis episcopis...; Precipimus etiam episcopi ... (cf. C. 21 q. 4 c. 5: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 4); Illud autem quod in sacro calcedonensi ... (cf. C. 12 q. 2 c. 47: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 4); Decreuimus ut hi qui in ordine... (cf. D. 28 c. 2); Ad hoc predecessorum nostrorum gregor. Vii, urbani et pascalis romanorum ... (cf. C. 27 q. 1 c. 40: Conc. Lateran. II. [a. 1139] c. 7-8); Praua autem consuetudo et detestabilis ... (cf. Conc. Lat. II. [a. 1139] c. 8); Decimas ecclesiarum qualis in usum...; Ibi est gnde studiu defensionis ...; Sclaria gi iudicia si habueritis ...; Qui uoluerit tecum in iudicio ... (Aug.); Non unus est superbie modus ... (Finis) efferitur.

fol. 104r <Fragmentum> Que et in rebus bonis gloria non ... (Finis) gloriam humiliatim.

Kiadás: MIGNE, I.P.: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 1-CCXXI. Lutetiae Parisiorum, 1844-1864. CLXI. coll. 67-1022.

Irodalom

FOURNIER, P.: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. = Bibliothèque de la École des chartes (57.) 1896. 645-698; (58.) 1897. 26-77, 293-326, 410-444, 624-676. [repr. In: *Mélanges de droit canonique*. I. Ed. T. KÖLZER. Aalen, 1983. 451-678]. - LANDAU, P.: *Die Rubriken und Inskriptionen von Ivo Panormie*. = Bulletin of Medieval Canon Law (12.) 1982. 31-49. - LANDAU, P.: *Das Dekret des Ivo von Chartres: die handschriftliche Überlieferung im Vergleich zum Text in den Editionen des 16. und 17. Jahrhunderts*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung (70.) 1984. 1-44. - FRANSEN, G.: *La tradition manuscrite de la Panormie d'Yves de Chartres*. In: *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law*. (San Diego 1988) [Monumenta iuris canonici C/9], Ed. S. CHODOROW. Città del Vaticano 1992. 23-25. - SZUROMI, Sz. A.: *Roman Law texts in the 'A', 'B', 'C' recension of the Collectio Canonum Anselmi Lucensis, and in BAV Vat. lat. 1361. (A comparative overview on the influence of the Roman Law on different canon law collections up to the Decretum Gratiani)*. In: *La cultura giuridico-canonica Medioevale premessa per un dialogo ecumenico*. Ed. E. DE LEÓN, N. ÁLVAREZ DE LAS ASTURIAS. Milano, 2003. 437-467. - BRETT, M.: *Editions, Manuscripts and Readers in Some Pre-Gratian Collections*. In: *Ritual, Texts and Law. Studies in Medieval Canon Law and Liturgy Presented to Roger E. Reynolds (Church, Faith and Culture in the Medieval West)*. Ed. K. G. CUSHING. R. F. GYUG. Aldershot, 2004. 205-224. - SZUROMI, Sz. A.: *Work in progress. - The transformation of the cathedral teaching to the university instruction of the canon law at the end of the 11th Century*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung Kanonistische Abteilung (91.) 2005. 758-766.

Bibliográfia: BORLAND, C. R.: *A Catalogue of the Medieval Manuscripts in the Library of Faculty of Advocates at Edinburgh, compiled during the tenure of Carnegie Research Scholarship in the University of Edinburgh in the years 1906–1908. I. Theology*; Edinburgh, 1909. 241. – CUNNINGHAM, I. C.: *Sir James Balfour's Manuscript Collection: The 1698 Catalogue and other sources.* = *Edinburgh Bibliographical Society Transactions VI/6 (Session 1997–8, 1998–9.* Edinburgh, 2004. 224 [197].

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O. PRAEM

Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai. 1619-ben fontos kiadvány hagyta el Jacobus Fischer örökösének frankfurti nyomdáját. A Bethlen István grófnak ajánlott *Delitiae Poetarum Hungaricorum* c. versgyűjtemény, amit a heidelbergi David Pareus magyarbarát fia, Johann Philipp szerkesztett, 530 oldalon mutatta be a magyarországi neolatin költészet legjavát. A „magyarországi” szó pontosan írja le az itt szereplő költőket, hiszen legjobb tudomásunk szerint a négyből három nem magyar családból származó „Hungarus” volt: Janus Pannonius, Johannes Filiczky de Filefalva és Johannes Sommer. A negyedikről, Thúri Györgyről csak röviden és hézagosan tájékoztat az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*: nem tudja születésének dátumát és művei közül csak kettőt sorol fel, a harmadikként pedig egy olyan művet ad meg „Carmina” néven, 1600-ból, amiről zárójelben megjegyzi: „lappang”.¹ Thúri Györgyről csak az irodalomtörténészek tudják, hogy Janus Pannonius után ő volt az első jelentős nemzetközi elismerésben részesült magyar költő, hiszen 1600-ban Heidelbergben koszorús költővé koronázták.

Thúri György heidelbergi ünnepléséről már Szenci Molnár Albert hírt adott abban az előszavában, amellyel bevezette Thúri Pálnak 1616-ban Oppenheimben kiadott, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica...*c. törökellenes művét.² Magáról az 1600-os eseményről megjelent kiadványt azonban mindeddig nem ismertük. Most a boroszlói egyetemi könyvtár jóvoltából,³ ahol 336.654 jelzet alatt őrzik Johannes Philippus Pareus *Laurea Melissaea* c. 16 lapos nyomtatványát, fény derült a heidelbergi koszorúzás idején kibocsájtott füzetre, amelyik Paul Melissus költeménye mellett több szerző, köztük két magyar latin nyelvű verseit is tartalmazza. A Melissus rangjait felsoroló alcím alatt a címlapon még ez az esemény-pontosító alcím is szerepel: „Una cum GEORGIO THURIO Pannonio, coronavit, Die XX. Decemb. Qua MELISSI fuit Natalis LXII.” Mivel a címlapon Jacobus Monaviusnak írt kézírásos ajánlás látható, bár az ajándékozó nevét a versfüzet bekötésekor levágták, feltételezhetjük, hogy azt vagy Melissus, vagy esetleg valamelyik Pareus küldte el a boroszlói humanistának.

Paul Melissus-Schede (1538–1602) már jóval korábban, elég fiatalon elnyerte a koszorús költői címet. Ezután beutazta egész Európát, még Angliában, sőt Magyarországon is megfordult, sok helyen lakott, mielőtt fel nem ajánlották neki a heidelbergi főkönyvtárosi állást. Ami Melissus magyar élményeit illeti, azok közt volt egy rendkívül drámai 1566-ban, Sziget eleste után: az újlatin költő ekkor Miksa császár táborában tartózkodott és jelen volt, amikor a nagyvezér követe átadta a császárnak Zrínyi Miklós levágott fejét- sőt, mint azt később egyik versében megírta, Melissus egy percre kezében tartotta a gyolcsba csomagolt fejet!⁴ Később is megőrizte a magyarok iránti rokon-

¹ *Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. P–Zs*, Bp. 1994. 2086.

² *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Bp. 1976. 288.

³ Itt szeretném megköszönni a boroszlói egyetemi könyvtárnak a mikrofilm megküldését.

⁴ Vö. GÖMÖRI György: *Az 1566-os év és Zrínyi Miklós Paul Melissus költészetében.* = *Pannon Tükör* 2005. 6. sz. 48–50.

szenvét, *Schediasmata poetica* c. 1586-ban kiadott versgyűjteményében nem csak Dudithhoz és Zsámbokihoz írt epigrammái maradtak fenn, hanem egy „Ad Paxium et Thurium”c. vers is (Lib III.76), amiből nyilvánvaló, hogy Melissus ismerte és nagyrabecsülte a Bézával levelező Paksi Cormaeus Mihályt és Thúri Farkas Pált, György apját.

Lehet, hogy Thúri György gyors heidelbergi elismerése összefüggött Melissus személyes rokonszenvével, aki 1600 december 22-én egyszerre helyezett babérkoszorút David Pareus Johannes Philippus nevű fia és Thúri György fejére. Viszont abban a hosszú alkaioszi ódában, amit Melissus mindkét új koszorús költő tiszteletére írt, csak négy sor foglalkozik egy-egy költővel, „Thurius”-szal ugyanannyi, mint Pareus-szal. Ezt a verset aztán az ifjabb Pareus mindkét későbbi kiadványában újra kinyomtatja: az 1615-ös *Musae Fugitivae* c. neustadti, illetve a már említett *Delitiae...* című 1619-es gyűjteményben. (Bár az RMK nem tud a neustadti kiadványról, azt Heltai János említi, jöllehet a *Musa Posthuma* c. Thúri-kötetre cím nélkül, csak mint a J. P. Pareus-verseskötet „függe-lékére” hivatkozik.)⁵ Thúri különben költői tehetsége mellett főleg különleges nyelvtudásával nyűgözhetette le a heidelbergi tudósokat – Melissus ajánlásában mint „több nyelvben járatos” ifjút említi, a filozófus Bartolomeus Keckermann, a későbbi danckai professzor, pedig egyik epigrammáját neki ezekkel a szavakkal ajánlja: „virum trium cardinalium linguarum peritia cultissimum, nuper laurea coronatum”,⁶ amiből valószínűnek tarthatjuk, hogy Thúri a magyar mellett latinul, görögül és németül is jól tudott.

Visszatérve a *Laurea Melissaea* c. kiadványra, több német anyanyelvű költő mellett szerepel benne Thúri György Melissust és Pareust magasztaló, „Hoc erat votis...” kezdetű kis epigrammája, valamint Suri Orvos Mihály valamivel hosszabb, tízsoros epigrammája, amelyben Melissus hírért és az ifjabb Pareus olvasottságát dicséri.⁷ Mindkettő bekerült a *Musae Fugitivae–Musa Posthumaba* is, de csak a Thúri-epigrammát veszi át később a *Delitiae Poetarum Hungarorum*, amelyben Thúri György versei a 313–354. oldalakon, közvetlenül Janus Pannonius költeményei után következnek. Maga Thúri ekkor már nem élt; 1612-ben halt meg, de kortársaira igen nagy benyomást tett: Keckermann, aki ismerte őt Heidelbergben, egy 1605 szeptemberében Danckából Szenci Molnárhoz intézett levelében még elsősorban írta érdeklődik az összes általa ismert magyar közül.⁸

Ami Johann Philippus Pareust illeti, aki később a neustadti iskola igazgatója lett és 1648-ig élt, ő már 1600-ban ódával köszöntötte Thúri Györgyöt. Ez az 56 soros, antik közhelyekkel tele vers mint Oda IV. „Ad Georgium Thurium Hungarum...” címen természetesen bekerült a *Musae Fugitivae*-be. Benne az újonnan koszorút nyert magyar poeta méltatásán kívül pergerinálásának támogatója, Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem is kap dicséret szavakat: „Nunc te RAKOCI, gloria Caesaris/ Et terror Hostis Nimrotica...”,⁹ ami néhány évvel a Bocskay-felkelés előtt arra mutat, a vélelmezett császárhűség ekkor még nem állt ellentétben a protestantizmus védelmével. Ugyanebben a gyűjteményben az ifjabb Pareustól még egy magyarhoz írt ódát, illetve egy magyartárgyú epigrammát találunk: utóbbi Thúri György arcképére van írva, míg a második könyv XIX sz. ódájának címzettje Suri Orvos Pál.¹⁰ Ez a heidelbergi magyar peregrinus, Lorántffy Mihály alumna, annak a Suri Orvos Mihálynak az öccse, akit Szenci Molnár is jól ismert és nagyra tartott. Thúrihoz hasonlóan ő is aratott sikereket a neolatin költészet olvasói körében – leg-alábbis J. P. Pareus fent említett ódáját 1614. júliusi dátummal annak a „Surius”-nak ajánlja, akinek

⁵ HELTAI JÁNOS: *Alvinci Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., Balassi kiadó, 1994. 80.

⁶ J. P. PAREI... *MUSAE FUGITIVAE*. In *Adoptivus Parei Fili accessit Georgii Thurii Pannonii Poetae cultissimi MUSA POSTHUMA*. Neapoli Nemetum, 1615. 297.

⁷ *Laurae Melissaea...* 15 és 16.

⁸ *Szenci Molnár...* i. m. 570.

⁹ *Musae Fugitivae...* 191.

¹⁰ i. m. 84 és 199.

M. JOH. PHILIPPI PAREI
DAVIDIS FILII

29

L A V R E A
MELISSAEA:

Quâ illum Vir Ampliſſ. & Clariſſimus
PAVLVS MELISSVS FRANCVS,
COMES SACRI PALATII, EQVES
Auratus, Civis Roma-
nus, &c.

Vnacum GEORGIO THVRIO Pannouſo;
coronatus, Die XX. Decemb. qua
MELISSI ſunt Natalis LXII.

ANNO SÆCVLARI

∞ ID C.

336654

H A I D E L B E R G Æ

E Typographico Iohannis Lancelloti:

Clariſſ. et Nobiliſſ. viri D. Jacobi Mona-
Illuſtriſſ. PP. Ligniſ. et Brig. Conſularis

DAVIDIS PAREI Patris
J. PHILIPPI PAREI Filij

M V S A E F V
G I T I V A E.

In Adoptivis PAREI Filij, accessu
GEORGII THURII Pan-
nonij, Poët& cultissimæ

M V S A P O S T H U M A

Excudebat Heinricus Starckius.

16

MICHAELIS SVRI VNGARI
Epigramma.

EXIMIVM docui, in nuptam coluisse Minervam:
Cultores Diva Delphica ferta gerunt.
Maony vatis cineres hâc arte, Maronis,
Culi Nasonis, fama perennis erit:
Et superans inter vates tua fama MELISSE,
Fama superstes erit te moriente tua.
Talis honos, perpes nomen te, docte PAREE,
Instigat castis invigilare choris.
Vt pura Sophia rara ergo dote nitescis,
Sic mage post canâ Daphnide clarus eris.

IN ZOILVM

OCCVRRIT quidam podagrosi poplite Battus,
Buccog, insulsus, spermologusque procax:
Quid prodest LAVRVS, nimum gaudere Poëta
Qua fuerunt, vanus nunquid est titulus?
Sic au; & prastat (mox excipit) Oratorem
Esse gravem, egregiis schematibusque loqui.
Quisquis is est tandem petulanti splene cachinno,
Stercus ut accipitris nec bene nec male olet.

I. P. P.

F I N I S.

költői koszorút nyújtott át.¹¹ Időközben Suri Orvos Pálnak már megjelent egy kis nyomtatványa Heidelbergben, amelyben az „évtized esküvőjét”, pfalzi Frigyes és Erzsébet angol hercegnő frigyét üdvözlölte; ez a *Solemnitas hymenea Nuptiis...* c. epitalámium¹² önmagában talán nem lett volna elég a fiatal magyar jeles költővé való avatásához, azonban a *Musae Fugitivae*-ben Surinak van egy hosszabb, 75 soros, alkaioszi sorokban írt, érdekes önéletrajzi részleteket is tartalmazó latin verse („Ad eandem Pareum”), ami kitűnő verskézségre vall. Ebben szó esik hazai tanulásáról – ő az első, aki külföldön versben dicséri Sárospatakat, pontosabban az ottani iskolát, a „Cum iam revisam littera Bodroghi / Non usitate fronte Saros patach” sorokhoz írt jegyzetében.¹³ Azt is feltételezhetjük, hogy Suri Orvos Pálnak két magyar társához írt üdvözlő versein¹⁴ és a fenti költeményen kívül is vannak még lappangó, illetve elveszett latin nyelvű versei, amelyekkel már korábban kivívhatta Johann Philipp Pareus elismerését. Mindenesetre úgy tűnik, 1614-ben Suri Orvos, aki teológiai disputációkat is tartott Heidelbergben, annyira vonzóan találhatta a ottani egyetem légkörét, hogy nem tért haza, hanem itt (vagy talán Neustadtban?) telepedett le,¹⁵ s bár további sorsa ismeretlen, lehetséges, hogy ő is áldozatául esett Heidelberg 1621-es pusztulásának.

Végül néhány szót a Pareus-kör harmadik, a jelek szerint merőben alkalmi verselőjéről, Suri Orvos Mihályról. Ő az akkori körülmények között tekintélyesnek mondható egyházi karriert futott be, mert Nagyszombat és Komjáti után 1614-től 1633-ban bekövetkezett haláláig Sárospatakon volt elsőpap.¹⁶ Szenci Molnár Albertet több ízben támogatta, utóljára bizonyíthatóan Kálvin *Institúciója* magyar fordításának előkészületeiben, amikor is Szepsi Bényés Pállal együtt templomi gyűjtést rendezett Sárospatakon az eléggé terjedelmes könyv kiadási költségeire.¹⁷ Valószínűleg hazatérése után is tartotta a kapcsolatot a német földön már jó hírt szerzett magyar tudóssal, költővel és zsoltárfordítóval.

GÖMÖRI GYÖRGY

Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670). Über Paulus Jászberényi [ung.: Jászberényi P. Pál] ist von ungarischer Seite bereits vieles geschrieben worden.¹ So wissen wir u.a., daß er in der ersten Hälfte der 1630-er Jahre im siebenbürgischen Fogaras geboren wurde, zuerst in Gyulafehérvár (Weißenburg), und später am illustren Collegium in Sárospatak – bei dem berühmten Comenius – studierte.² Im Jahre 1653 wurde er dann Praeceptor, bzw. Paedagogus von Franz/ Ferenc Rákóczi, dem Sohn des siebenbürgischen Fürsten Georg/ György Rákóczi II (1621–1660). Daß er diesen Posten als wichtig und besonders ehrenvoll betrachtete, wird ganz deutlich, als er sich am 22. Juli 1657 – als Peregrinus – an der Uni-

¹¹ Uo. 84.

¹² *RMK III*: 1124.

¹³ *Musae Fugitivae...* 278.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiadás. Bp., 1977. 559.

¹⁵ HELTAI: i. m. 45.

¹⁶ *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi SZABÓ András. Bp., Universitas, 2003. 239. /*Historia Litteraria* 13./

¹⁷ *Szenci Molnár Albert válogatott művei...* i. m. 399.

¹ Siehe dazu z.B.: SZINNYEI, Band V, 431–433.; ZOVÁNYI–LADÁNYI, 283.; *UMIL*, Band II. 900.

² Siehe dazu: SZABÓ–TONK, 218–219. (Nr. 2225.)

versität Franeker immatrikulieren läßt: Explizit wurde – in der Matrikel – von dem Rektor seinem Namen nachfolgendes beigefügt: „Francisci Racozi Georgij F. Principis Transilv. praeceptor“.³

Unser Theologiestudent befand sich zu dieser Zeit schon ein ganzes Jahr in den Niederlanden: Seit Juli 1656 studierte er in Utrecht,⁴ von wo er – wie so viele von seinen ungarischen und siebenbürgischen Popularen – 1657 nach Franeker übersiedelte. In der friesischen Universitätsstadt sollte er – abgesehen von einer relativ kurzen Studienzeit an der Universität Groningen⁵ – allerdings noch bis November 1659 bleiben. Danach finden wir ihn in England, wo er anfangs wieder als Pädagogus tätig war (Oxford), später – bis an sein Lebensende im Jahre 1669⁶ – in London als Sprachlehrer mit großem Erfolg unterrichtete. Davon zeugen heute noch immer seine klassischen Sprachbücher, welche er in mehreren Ausgaben in London publizierte,⁷ und die alle im Geiste seines Sárospataker Meisters Comenius geschrieben wurden.

Doch bleibt die Frage offen, ob er wirklich geplant hatte eine derart lange Zeit in England zu verbringen. Hätte er nicht gerne früher nach Franeker zurückkehren wollen? Wie dem auch sei, eines ist allerdings merkwürdig, daß er in Franeker – im Konvent der Universität – viele von seinen privaten Gütern, sogar seine reichhaltige Büchersammlung, in einem Koffer hintergelassen hatte.⁸ Über die genaue Anzahl dieser Güter und Bücher geben uns zwei lange – fast identische – Inventarlisten Auskunft, welche beide von dem Sekretär der Universität aufgestellt wurden. Die erste separate Liste – sine dato und vom Sekretär nicht unterschrieben – wurde offensichtlich schnell – als Rohfassung – abgefaßt. Sie trägt aber auf der letzten Seite – Fol. 4 *verso* – den Namen des Besitzers: „Paulus Jaszberenyi, Transylvanus“.⁹ Dieses ist nicht der Fall – sic – in der zweiten Liste, welche wir im sogenannten „Inventar-Buch“ der Universität fanden.¹⁰ Für diese offizielle, endgültige Version des Inventars hat ohne Zweifel die erste Liste als Vorlage gedient. Der Inhalt macht aber deutlich,

³ Siehe dazu: *AStF*, 170 (Nr. 5790) – 22.07.1657: Paulus Jasz Berenyi, Hungarus, Theol. – N.B.: Der Text unserer Transkription ist hier wohl übereinstimmend mit dem Franeker Original, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 104, 321. An dieser Stelle wurde übrigens – von dem Rektor – auch „Jasz-Berenyi“ geschrieben.

⁴ Siehe dazu: *AStU*, 50 – Mense Julio 1656: P. Paulus Jasz Berenyi, Ungarus.

⁵ Siehe dazu: *AStG*, 81 – 13.09.1658: Paulus Jasz-Berenyi, Ungarus, Theol. – Vgl. dazu *RMK III* 2059: Eine *Disputatio theologica* von Petrus P. Tsedregius, verteidigt in Groningen am 5. Januar 1659, mit einem Lobgedicht von Paulus Jászberényi. – In März 1659 ist er aber wieder zurück in Franeker, wo er den 28. März eine Eintragung schreibt im *Album Amicorum* von Georgius/ György Martonfalvi [in: *OSzK* Budapest, Signatur: 458 Oct. Lat., 151].

⁶ Siehe dazu: GÖMÖRI, György: *Magyar tanárok a 17. századi Londonban. = Irodalomtörténeti Közlemények* [Budapest], (108.) 2004. n. 4. 456–465, besonders 458.

⁷ Vgl. dazu: *Apponyi* 2093 und 2099. – *RMK III* 2210, 2252, 2353, 2392, 2495 und 2530. – *RMKP* 6538 und 6553.

⁸ Offensichtlich bekam der Theologieprofessor Nicolaus Arnoldus dabei die Schlüssel seines Koffers. Am 25. Mai 1667 wurden diese von Arnoldus dem Senat der Universität zur Verfügung gestellt, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 18, 79.

⁹ Siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 152, Dossier Nr. 86 – vom Universitätssekretär nicht unterschrieben und undatiert. – Eine Abbildung der ersten Seite dieser Inventarliste findet man in: JENSMA, G.Th. e.a. (Hrsg.), *Universiteit te Franeker, 1585–1811. – Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden, 1985. 94. In der Unterschrift wird aber zu Unrecht erwähnt, daß es sich hier handelt um das Inventar eines unbekanntenen – in Franeker verstorbenen – ungarischen Studenten.

¹⁰ Siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 150, Fol. 19–22 – vom Universitätssekretär unterschrieben und datiert „1670“. – N.B.: Die nachfolgende Inventarliste, welche ins „Inventar-Buch“ der Universität eingeschrieben wurde, ist datiert: „25 Martii 1670“ (i.e. terminus ante quem).

daß es auch bei dieser zweiten Liste – sine nomine possessoris – um das private Eigentum (Kleider, Bücher, usw.) von Jászberényi geht. Zugleich beweist die Handschrift, daß beide Listen aus der Feder desselben Universitätssekretärs stammen und zwar aus der Feder von W[ilhelmus] Knijff,¹¹ der die zweite, offizielle Version des Inventars persönlich unterschrieb und gleichfalls datierte: „1670“.

Diese Datierung war bisher kaum verständlich. Aber seit György Gömöri vor kurzem festlegte, daß Paulus Jászberényi 1669 verstorben sei,¹² wird sofort klar, warum das Inventar seiner Güter gerade im Jahre 1670 aufgestellt wurde: Die Todesnachricht aus England wird dazu der unmittelbare Anlaß gewesen sein. Was weiter mit Jászberényis Eigentum geschehen ist, wissen wir leider nicht. In den Archivalien der Universität Franeker fanden wir keine Belege, daß seine Güter später öffentlich versteigert wurden. Wir können also annehmen, daß die zu dieser Zeit in Franeker anwesenden ungarischen und siebenbürgischen Peregrini sich um seinen Nachlaß – wie es damals üblich war – gekümmert haben. Diese Annahme begründet zugleich unsere Hoffnung, einmal noch irgendwo in Ungarn oder Siebenbürgen Spuren seiner wertvollen Büchersammlung auffinden zu können.¹³

Appendix

Text der beiden Inventarlisten.

N.B.: Die Inventarliste aus dem Jahre 1670 dient hier als Textgrundlage. – Nach einem doppelten Strich (//) folgen eventuelle Ergänzungen, bzw. Varianten aufgrund der anderen, undatierten Liste („Vorlage“).

* Fundort:

Instituut „Tresoor“/

RA Leeuwarden, *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 150, Fol. 19–22 [„1670.“].

RA Leeuwarden, *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 152, Dossier Nr. 86 [sine dato.].

[1670]

Fol. 19 recto:

Inventaris van goederen en
boecken bij een Ungarisch Stud.
naegelaten, leggende in een
koffer staende in het convent
der Universiteit binnen Franeker.¹⁴

¹¹ Über den Sekretär Wilhelmus Knijff, siehe dazu: VAN NIENES, A. P. e.a. (Hrsg.), *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812*. Leeuwarden, 1985. 331. Er hatte Dezember 1668 seine Stelle als Universitätssekretär angefangen.

¹² Siehe dazu Fußnote 6. – Vgl. dazu jetzt auch: GÖMÖRI, György (Hrsg.), *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*. Bp., 2005. 31 (Nr. 28). – Jászberényis Todesjahr wurde in den biographischen Quellen bis dahin meistens festgesetzt auf 1678 (?), vgl. dazu die Fußnoten 1 und 2.

¹³ In den Archivalien der Universität Franeker fanden wir noch einen Hinweis, daß Jászberényi am 4. September 1658 von dem Senat der Universität zu einer Geldbuße verurteilt wurde, weil er ein Buch, das er von dem Studenten Rombertus ab Uylenburgh [ASIF, 161 (Nr. 5429)] gekauft hatte, nicht bezahlen wollte, siehe dazu: *Archief Franeker Universiteit*, Inventar Nr. 17, 200. Möglicherweise ist er darum kurz darauf nach Groningen verreist, vgl. dazu Fußnote 5.

¹⁴ In Übersetzung: „Inventar der Güter und der Bücher, die sich, hinterlassen von einem ungarischen Studenten, in einem Koffer im Konvent der Universität Franeker befinden.“

- 1 ungerse rock.¹⁵
 1 pack swarte kleren.¹⁶
 1 paar leerskes. // 1 paer leerskes.¹⁷
 1 paar pijlakens hosen. // 1 paer pijlakens hosen.¹⁸
 1 kelderke [daar]in 9 flessen.¹⁹
 1 pistool in een koker.²⁰
 1 ungerse sabel.²¹
 1 bed deken. // 1 bedt deken.²²
 1 ungers tafelspreedt. // 1 ungers tafel spreet.²³
 1 rood sijden tafelspreedt. // 1 rood sijden tafel spreet.²⁴
 1 gordel om 't lijff.²⁵
 1 kantoor muts.²⁶
 2 paar schoenen. // 2 paer schoenen.²⁷
 1 paar muijlen. // 1 paer muijlen.²⁸
 2 ungerse kardoes dosen. // 2 ungerse kardoes doosen met haer pulver doosjes.²⁹
 1 ungerse inckt hoorn.³⁰
 1 vuerslagh.³¹
 1 leren sack.³²

Fol. 19 verso:

- 2 paar handschoenen. // 2 paer handschoenen.³³
 2 ungerse halve hembden.³⁴
 1 silveren lepel.³⁵
 1 papieren befkas [daar]in eenigh linnen en een
 magneet steen.³⁶

¹⁵ „Ein ungarischer Rock.“

¹⁶ „Ein schwarzer Anzug.“

¹⁷ „Ein Paar Stiefel.“

¹⁸ „Ein Paar Tuchhosen.“

¹⁹ „Eine kleine Weinkiste, mit neun Flaschen darin.“

²⁰ „Eine Pistole in einem Behälter.“

²¹ „Ein ungarischer Säbel.“

²² „Eine Bettdecke.“

²³ „Eine ungarische Tischüberdecke.“

²⁴ „Eine Tischüberdecke von roter Seide.“

²⁵ „Ein Leibriemen.“

²⁶ „Eine Mütze, die im Arbeitszimmer getragen wird.“

²⁷ „Zwei Paar Schuhe.“

²⁸ „Ein Paar Pantoffeln.“

²⁹ „Zwei ungarische Kartuschen mit ihren kleinen Pulverdosen.“

³⁰ „Ein ungarisches Tintenhorn.“

³¹ „Ein Feuerschläger.“

³² „Ein Ledersack.“

³³ „Zwei Paar Handschuhe.“

³⁴ „Zwei ungarische halbe Hemden.“

³⁵ „Ein Silberlöffel.“

³⁶ „Ein Papiergehäuse mit einigen Bändern und einem Magnetstein darin.“

2 borstlappen en een oude lap.³⁷

1 glazen fleske met een tinnen schroef. // 1 glazen vleske met een tinnen schroef.³⁸

1 rood leegh dooske.³⁹

*Boecken in Folio*⁴⁰

1. Biblia hebraica.
2. Ravanelli bibliotheca sacra.

*In Quarto*⁴¹

1. Joannis Casi lapis philosophicus.
2. Maresii sijstema Theol.
3. Schotani conciones in epist. Petri. // Schotani conciones in epistol. Petri.
4. Voetii philos. naturalis 2 vol.
5. Regii phijsica.
6. Macrelii lexicon philosophicum.
7. Arnoldi catechesis racoviana. // Arnoldi cathesis racoviana.
8. Heerboord meletemata philos.
9. Scheibleri metaphijsica.

Fol. 20 recto:

10. Alstedii methodus theol.
11. schriefboeck. // een schrijfboeck.⁴²
12. Dictata.
13. Berckringeri disp. eth. // Berckringeri disp. aethicae.
14. Manuscripta philos. theol. 4 vol. // Manuscripta philos. theologica 4 vol.
15. Platonis epistolae, et Ramus in Ciceronem etc.
16. Amesii medulla theol. charta pura. // Amesii medulla theol. cum charta pura.
17. Disp. collectae.
18. Jacobi epistola per Laurentium.
19. Anth. Bullaei horae subscivae. [Sic, leg.: subscivae]
20. Hoornbeeck Socinianismus. // Hoornbeecki Socinianismus.
21. Esserii defensio concilii theol.
22. Brerewood tractatus ethici.
23. Disp. collectae.
24. Maresii Socinianismus contra Vokelium.
25. ————— de jure canonico.

³⁷ „Zwei Brustlappen und ein alter Lappen.“

³⁸ „Eine kleine Flasche mit einem Zinnverschluß.“

³⁹ „Ein rotes, leeres Schächtelchen.“

⁴⁰ „Bücher in Folioformat.“

⁴¹ „Bücher in Quartoformat.“

⁴² „Ein Schreibbuch.“

*In Octavo*⁴³

1. Chemnichii loci theol. // Gemnichii loci theol.
2. Joh. Baptistae Sijnocusca Advocatorum.
3. Pistillius de instituendo principe.
4. Aerarium poeticum.
5. Alstedii clavis Lulliana.

Fol. 20 verso:

6. Pacii analijsis.
7. Danaei inst. ethicae. // Danei instit. ethicae.
8. Rami dialectica.
9. Varii JCTi de jure patronatus 2 vol.
10. Clenardi gram. graeca.
11. Dieterici dialectica et logica.
12. Rami rudimenta et Bassonis philos. naturalis.
13. Flores Senecae.
14. Valerius Maximus.
15. Laurebergii chronius etc.
16. Casmanni nucleus mijsteriorum.
17. Baccii thesaurus elegantiar.
18. Een ungarisch boeck.⁴⁴
19. Cunaei republ. // Cunaei respublica.
20. Carolus Molinaeus de commerciis. // Caroli Molinaei tractatus de commerciis.
21. Schickardi horologium. // Schikardi horologium.
22. Martini praxis concionandi.
23. Valasnac een Ungarisch boeck.⁴⁵
24. Hottingeri erotemata ling. sanctae.
25. Sluterus in Rami dialecticam.
26. Florus.
27. Grepplii analijsis.

Fol. 21 recto:

28. Biblia heb. et nov. testam. gr. // Een hebreuse bibel en griecks testam.
29. Keckermanni sijstema log. // Keckermanni sijst. log.
30. Laeti historia universalis. // Laeti hist. universalis.
31. Diest mellificium catecheticum. // Diest mellificium catheticum.
32. Craetsii viridarium.
33. Manuscriptum.
34. Comenii latininitatis schola.
35. Tatinghof clavis philos. nat. // Tatinghof clavis philos. naturalis.
36. Aurelius Victor Scotti.
37. Merclini quaestiones rethoricae.
38. Gualtheri regula vitae christ. // Gualteri regula vitae christ.
39. Polani logica.
40. Mulleri astronomia et Euclijdis elem. // Mulleri astron. et Euclijdis elem.

⁴³ „Bücher in Oktavformat.“

⁴⁴ „Ein Buch in ungarischer Sprache.“

⁴⁵ Möglicherweise betrifft es hier eine Katechismus-Ausgabe in ungarischer Sprache.

41. Sijnonijma Pelegromi. // Synonima Pelegromi.
42. Grammatica lat. // Gram. latina et phijsica. [N.B.]
43. Manuscript. // Manuscrip.
44. Giltichius de Christo. // Giltijchius de Christo.
45. Rami dialectica.
46. Thesaurus conscr. epist. // Thesaurus conscrib. epistol.
47. Een Ungarisch boeck.⁴⁶
48. Erasmi epistolae.
49. Catechesis. // Cathegesis.

Fol. 21 verso:

50. Schotani coll. disp. // Schotani colleg. disp.
 51. Maccovius contractus.
 52. Cassander de articulis religionis.
 53. Mulleri astronomia. // Mulerii astronomia. [N.B.]
 54. Manuscript. 4. // 4 manuscripta.
 55. Loci communes biblici.
 56. Plosi inst. spiritualis. // Plosii inst. spiritualis.
 57. Manuscript. // Manuscriptum. [x]
 58. Dieterici oratoria. [x]
 59. Catechesis. // Cathegesis. [x]
 60. Thalaei rethorica. [x]
 61. Processus judiciarius. [x]
- N.B.: Die fünf mit [x] markierten Titel wurden in der anderen, undatierten Liste in erster Instanz – zu Unrecht – den Büchern *in Duodecimo* zugeordnet. Dieser Fehler ist vom Sekretär selbst an dieser Stelle (handschriftlich) korrigiert, siehe unten.

*In Duodecimo*⁴⁷

1. Sithmanni nucleus juris.
2. Besoldi sijnosis.
3. Testam. Ungar. // een ungarisch testam.
4. Beckeri orator extemporaneus.
5. T. Aquinatis compendium. // Tho. Aquinatis compendium.
6. Bouricii advocatus et Lipsii politica. // Bouritii advocatus et Lipsii politica etc.
7. Testam. Ungar. // een Ungarisch testam.

Fol. 22 recto:

8. Vendelini politica.
9. Schotani examen juridicum.
10. Burgersdici idea philos. naturalis.
11. Alstedii comp. log. // Alstedii compend. log.
12. Wasii axiomata log. // Wasii axiomata logica.
13. Kirchneri orationes.

⁴⁶ „Ein Buch in ungarischer Sprache.“

⁴⁷ „Bücher in Duodecimoformat.“

14. Hobrechti tractatus.
15. Burgersdici logica. // Burgersdici logica etc. [N.B.]
16. Een engels boeck. // een engelsch boeck.⁴⁸
17. Gauderdi medulla jurispr. rom. // Gauderdi medulla jurispr. romanae.
18. Testam. lat.
19. Senguerti metaphijsica.
20. Buchleri Thesaurus.
21. Amesii medulla, et casus consc. // Amesii medulla et casus cons.
22. Piscatoris aphorismi.
23. Erasmus de conscribendis epistolis bis. // Erasmus de conscribendis epist. bis.
24. Terentius Farnabii.
25. Fuller een Engels boeck. // Fuller engels boeck.⁴⁹
26. Bisterfeldii prima philos.
27. Ars notariatus.
28. Joh. Baptistae orationes. // J. Baptistae orationes.
29. 2 memorieboecken.⁵⁰

N.B.: Hier folgen in der anderen, undatierten Liste fünf Buchtitel, welche alle den Büchern „in 8vo“ zugehören, siehe oben: Die Nr. 57, 58, 59, 60 und 61. Die Korrektur wurde an dieser Stelle vom Sekretär deutlich angegeben.

Fol. 22 verso:

30. Burgersdici metaphijsica.
31. Mennijei lampas.⁵¹
32. Instrumentus pacis. // Instrumentum pacis.

6 paketten.⁵²

Eenige losse papieren en disputen.⁵³

N.B.: Hier endet die andere, undatierte Inventarliste.

Aldus gedaen en g'inventariseert

In kennisse van mij
Sec[reta]ris.⁵⁴

W. Knijff

1670.*

⁴⁸ „Ein Buch in englischer Sprache.“

⁴⁹ „Ein Buch in englischer Sprache, verfaßt von Fuller.“

⁵⁰ „Zwei Tagebücher.“

⁵¹ Siehe dazu: *RMNy* 2450: BÖKÉNYI FILEP, János: *Mennyei lampas*. Utrecht, 1652.

⁵² „Sechs Pakete.“

⁵³ „Einige einzelne Papiere und Disputationen.“

⁵⁴ „Auf diese Weise mit meinem Wissen gehandelt und inventarisiert, der Sekretär.“

* Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. Péter Eredics (Rijswijk) und Herrn Manfred Gryzla (Venlo) für ihre Hilfe bei der deutschen Übersetzung.

Quellen

- AStF – S. J. FOCKEMA ANDREAE – MEIJER, Th. J. (Hrsg.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis*, 1585–1811; 1816–1844. – I: *Naamlijst der studenten*. Franeker, [1968].
- ASrG – *Album Studiosorum Academiae Groninganae*. Groningen, 1915.
- AStU – *Album Studiosorum Academiae Rheno-Trajectinae, 1636–1886*. – *Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*. Ultrajecti, 1886.

Apponyi

APPONYI, Alexander (Hrsg.): *Hungarica*. – *Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. Bände I–IV. München, 1903–1927; (Reprint: Nendeln/Liechtenstein, 1969).

RMK III

SZABÓ, Károly – HELLEBRANT, Árpád (Hrsg.): *Régi Magyar Könyvtár*. Band III/1–2. Bp. 1896–1898.

RMKP

BORSA, Gedeon e.a. (Hrsg.): *Régi Magyar Könyvtár*. III [K. SZABÓ – Á. HELLEBRANT, Hrsg.]. *Pótlások, kiegészítések, javítások*. Bände I–V. Bp. 1990–1996.

RMNy

BORSA, Gedeon e.a. (Hrsg.): *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Bände I–III. Bp. 1971–2000.

SZABÓ–TONK

SZABÓ, Miklós – TONK, Sándor (Hrsg.): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. Szeged, 1992.

SZINNYEI

SZINNYEI, József (Hrsg.): *Magyar írók élete és munkái*. Bände I–XIV. Bp. 1891–1914; (Reprint: Bp. 1980–1981).

UMIL

PÉTER, László (Hrsg.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Bände I–III. Bp. 1994.

ZOVÁNYI–LADÁNYI

ZOVÁNYI, Jenő – LADÁNYI, Sándor (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977.

POSTMA, FERENC*

Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása. Magyarországi nyomdában előállított latin nyelvű lakodalmi köszöntőt példányból először Szikszai Fabricius Balázs református lelkésztől ismerünk, ez Kolozsvárt 1565-ben készült Heltai műhelyében (RMNY 212). Ugyanebből a századból hazai nyomdában előállított hasonló műfajú latin versből kevés áll rendelkezésünkre.¹ Többségük Erdélyben készült (4 darab Kolozsvárt, 2 Gyulafehérvárott, 2 Szebenben, 1 Brassóban), 3 Bártfán, egy Németújvárott (Güssing). E kevés példányból is kettő lappang.

* Dr. Ferenc Postma (1945) arbeitet an der Vrije Universiteit in Amsterdam (Die Niederlande), an der Theologischen Fakultät (für Altes Testament und Hebräisch). Zugleich ist er seit 1997 a.o. Professor an der Károli Gáspár Református Egyetem in Budapest (Ungarn).

¹ RMNY 234 (1567), RMNY 271 (1569), RMNY 404 (1578), RMNY 405 (1578), RMNY 481 (1581), RMNY 521 (1583), RMNY 533 (1583), RMNY 558 (1584), RMNY 706 (1592), RMNY 723 (1593), RMNY 724 (1593), RMNY 806 (1597).

Heltai János az 1601–1665 közötti magyarországi nyomtatványokat vizsgálva az időszak 70 darab lakodalmi köszöntőjéről megállapította, hogy azokat elsősorban a királyi Magyarország német ajkú városainak polgárai, kisebb részben arisztokraták vagy köznemesek számára írták.² A 16. századra vetítve ilyen átfogó kiadványstruktúra-vizsgálat nem volt. Ráadásul a rendelkezésre álló kevés lakodalmi köszöntő alapján társadalmi rétegekre vonatkozó árnyalt megállapítást nem is lehet tenni.

A humanista alkalmi költészet ezen műfaja Európa-szerte népszerű volt. A tudós poéták latin nyelvű költeményeikkel nemcsak az ifjú párt köszöntötték, hanem az antik auctorokra való utalásokkal egymásnak is jelezték olvasottságukat.

Érthető tehát, ha magyar vonatkozásuk miatt a nem magyarországi nyomdában készült lakodalmi köszöntők felé is kiemelt figyelemmel fordulunk. Az OSzK Röpl. 271. jelzetű négyleveles nyomtatványa egy soproni házaspár – Jakob Kellner és Katharina, Johannes Gnäser lánya – tiszteletére írt köszöntőt tartalmaz. Érdekességét növeli, hogy külföldi szerzője van, aki a nyomtatványban Iohannes Tecnon Rigensis ex Livonia alakban nevezi meg magát.

A *Carmen nuptiale* Bécsben Kaspar Stainhofer nyomdájában készült 1567-ben (=VD16 T 287), tehát két évvel az első példányból ismert *RMNY*-példány után.

A költőről keveset tudunk: 1565-ben Bécsben iratkozott be az egyetemre, 1568. július 27-én Rómában mint a Collegium Germanicum növendéke tette le fogadalmát. 1573-ban Ingolstadtban, 1604-ben Würzburgban iratkozott be az egyetemre, utóbbi helyen mint mindkét jog doktora.³

Két egyéb művéről van tudomásunk, az egyik szintén Bécsben, Stainhofernél jelent meg.⁴ Stainhofer műhelyében egyébként más magyar vonatkozású (magyar nyelvű vagy magyar szerzőktől származó) művek is napvilágot láttak.⁵ Érdemes továbbá azt a tényt is figyelembe venni, hogy több latin nyelvű lakodalmi köszöntő is készült műhelyében.⁶

A soproni Jacob Kelnerre 1564-ből, a költő Joannes Tecnonra 1565-ből találunk adatot a bécsi egyetem anyakönyvében.⁷ Valószínű tehát, hogy Tecnon a völegényt az egyetemen ismerte meg.

Jacob Kelnerre (és az ifjú párra) vonatkozóan soproni források is rendelkezésünkre állnak. Első lakóhelye, egy kéthomlokzatos ház Sopronban 1568 és 1582 között mutatható ki (Kolostor u. 5–Új u. 8.), élete végén (1582–83) a rangosabb Szt. György u. 2. szám alatti házban lakott.⁸

Érdemes pár szót szólni a köszöntőt bevezető epigrammáról. Tecnon az Isten által is szentesített szerelmeket éneklő költőket dicséri azokkal szemben, akik a Caménáknak nem kedves, Venus és Cupido által gerjesztett pajzán szerelmet zengik. Az archilochium primumban álló bevezető éle Ludwig Halle ellen, egész pontosan Halle 'Zoilus'-a ellen irányul. Mint köztudott, Zoilos (Kr. e. IV. század) kegyetlen kritikus, Homéros műveinek gáncsolója volt. Tecnon Hallet, akit szintén egyetemi tanul-

² HELTAI János: A XVII. század első felének (1601–1655) kiadványstruktúrája Magyarországon. (Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati rendszere. Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok.) Akadémiai doktori értekezés. Bp.–Miskolc, 2003. 302 l. (Kézirat).

³ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I.* Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 138.: *Ex natione Saxonica.* [1565] 5. *Martii.* ... *Joannes Teknon Rigensis ex Livonia gratis.* ...; HELK, Vello: *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625.* Odense, 1977. 251.

⁴ *Beantwortung des offenen, lästerlichen vndt mit der Warheit vnversiegelten Sendtbriefs...* Bruntrut, Johann Schmidt, 1597. (= VD 16 T 286); *Prophetia Esaiæ de morte et resurrectione domini nostri.* ... Bécs, Stainhofer, 1568 körül (= VD 16 T 288).

⁵ pl. *RMK* I 84, *RMK* I 90, *RMK* I 98. Vö. V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 31.

⁶ pl. VD16 M 5211

⁷ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I.* Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 134.: *Ungarica Natio.* ... [1564] 26. *Februarii. Iacobus Kelner Soproniensis Pannoniusi dt. 2 sol.* ...

⁸ DÁVID Ferenc: A soproni Belváros háztulajdonosai, 1523–1645. (Kézirat)

mányai alatt ismerhetett meg,⁹ arra szólítja fel, hogy kritikus megnyilvánulásait ne a 'poeta sacer' (= Tecnon), hanem a buja szerelmeket zengő költők ellen fordítsa. A 'Zoilos' szó tehát jelen esetben Halle rosszindulát (talán kellemetlen természetét, kritikus magatartását?) jelentheti.

CARMEN NUPTIALE: DOCTRINA, VIRTUTE ET EGREGIIS MORIBUS PRAEDITI IACOBI KELNER Soproniensis et pudicissimae puellae CATHARINAE Iohannis Gnäser piae memoriae civis Soproniensis filiae, in honorem SCRIPTUM A IOHANNE TECNO Rigensi ex Livonia.

Viennae Austriae excudebat Casparus Stainhofer, anno 1567.

EPIGRAMMA IN ZOILUM Ludovici Hellaei Rudensis Westphali

ZOILE, cur rigido pergis versute poetam
 Dente ferire sacrum?
 Ecce remorsuros iusto furit impiger aestu:
 Bestia turpis abi,
 Inque leves stygijs vates effunde venena
 Eiaculata vadis.
 Qui natas turpi flammis Cytharaeide caeca
 Calliditate colunt.
 Et prompti obsceno meditantur pectore fraudes
 Saeve Cupido tuas.
 Aspera lascive solventes ora, Camoenis
 Suspiciosa pijs.
 Noster hic Aonio vates modulamine, castis
 Nil nisi casta canit.
 Impia detestans Veneris commercia, laudans
 Iura sacrata thori.
 Quae Deus aethererea sancivit lege probatque
 Numine rite suo.
 Illicito, poenas statuens ferventibus, igne
 Absque pudore, viris.
 Ergo quid ingenuum Musarum carpis amicum,
 Tygeride nate fera:
 Abstine convicijs, propria ne forte sagitta
 Zoile fixe cadas.

CARMEN NUPTIALE

VIX bene surgentis lux fulserat aurea Phoebi, [1]
 Almaque foecundo rore madebat humus,
 Cum prope caeruleum formosi littoris annem
 Ingredior, rapidis qua fluit ISTER aquis.
 Totus in accepta dignos meditabar honores [5]
 Laude magisterij laudeque Spasme tua.
 Addidit et stimulos Andreas Kekius, huius
 Dum mens in meritis officiosa fuit,

⁹ *Die Matrikel der Universität Wien. III. B. 1518/II–1579/I. Bearbeitet von Franz GALL. Graz–Köln, 1959. 143–144.: 1566, Oktober 13. ... Natio Saxonica. ... Ludovicus Halleus Rudensis Westphallus 2 sol. ...*

- Montis at Aonij venit de vertice Musa
 Fessa ferens ad me crura gravesque pedes [10]
 Ridet et alloquio non dedignatur amico,
 Suspensum calamum cum retinere iubet.
- Quaerenti retulit compresso murmure causam,
 Esse verecundi iura canenda thori. [15]
 Linque refert Spasnum, reliquos modo linque Magistros:
 Hic tuus in reliquo tempore sudor erit.
- Nunc vero brevibus cape me dictante, IACOBI
 KELNER et imparibus concipe metra modis.
 Ille iuventutis non segnis in artibus annos [20]
 Trivit et armatae Palladis arma tulit.
- Albis ubi celebrem cursu praeterfluit urbem
 Vicinam muris Lipsia clara tuis.
 Sunt hic Leucorides aeterno nomine Musae,
 Numina quae nostris sunt veneranda locis, [25]
 Hinc est cum Noricis coniunctio maxima Musis:
 Adventus hinc est proxima causa mei.
- Ergo age praesentem calamum pennamque resumas,
 Te modo divini numinis aura reget.
 Dixerat: extemplo levibus me flatibus aer [30]
 Afficit et facili labra lepore fluunt.
- Ergo Erato, reliquis comitata sororibus adsis,
 Et mecum socio carmina pange thoro.
 Doctus enim iuvenis pulchram nunc ducet amicam,
 Nubet et electo Sponsa petita viro. [35]
 Huc igitur venias mihi Hymen, Hymenaeae iugales,
 Et bene felici numine iunge faces.
- Adsitis Musae, venias cum fratre Minerva,
 Tu quoque cum nato Cypris adesto tuo.
 Irrita vota iacent sine te iuvenumque senumque, [40]
 Irrita virginibus te sine vota iacent.
- Vos, quibus una simul nomen dat Gratia, Divae,
 Taedifero mecum fundite vota DEO.
 Turba puellarum iuvenes cum matribus adsint,
 Et mecum dicant: o Hymenaeae veni. [45]
 O Cyus o Hymenaeae veni, gratissime Divum,
 Faustaque nunc sponsis foedera necte novis.
- Ast Hymenaeus adest mitis, comitantur eundem
 Cum Phoebo Charites, Pieridumque chorus.
 Prodeat ergo simul bella cum coniuge Sponsus: [50]
 Transigat hunc festum laetus uterque diem.
- Nunc etenim sacris divino more peractis
 Cum nuptis genium quisque fovere cupit.
 Et quis non cupiat tales celebrare hymeneos?
 Quos decorant cantu Dijque Deaeque suo. [55]
 Sed video taedas: populi stipante caterva
 Spectatum currunt cum puerisque senes.
- Tibia rauca sonant, pulsantur plectra lyraeque:
 Progreditur socijs Nympha decora suis.
 Qualiter ut celsa quodam Carthaginis altae
 Dardanum Dido suscipit arce Ducem. [60]

- Qualiter haec (inquam) gemmis auroque nitebat
 Inter foemineum conspicienda thorum.
 Sic quoque virginea sponsa undique cincta corona,
 Quam reliquis multo pulchrior ipse venit.
 Et veluti stellas (nox est si forte serena) [65]
 Exuperat radijs lucida Luna suis:
 Sic inter comites niveo CATHARINA colore
 Gnäsereo celebri stemmate compta nitet.
 CAROLUS hanc ducit lepido pulcherrimus ore
 A dextris frater, sponse IACOBE, tuus. [70]
 Hinc sacer adductus sponsalia longa sacerdos,
 Legitimique refert faedera iusta thori
 Enumerans primi primordia longa parentis
 Utque DEUS socias iunxerit ipse faces.
 Quam reliqua velit hoc a posteritate teneri, [75]
 Quamque velit iustae semper adesse thoro.
 Scilicet (ut quondam cecinit vox Regia vatis:)
 Est foelix Domini qui solet ire vijs.
 Quique labore tui victum reparabis honesto,
 Laetus semper eris cuncta beata videns. [80]
 Et tua non aliter coniunx quam vitis abundans
 Abdita reptabit per latus omne domus.
 Utque solet palmes foecundo crescere olivae,
 Sic soboles mensam cinget ubique tuam,
 Sic terram tibi lacte dabit cum melle fluentem, [85]
 Sic tibi natorum semine surget honos.
 At contra, poenas est ille daturus acerbas,
 Cui parat affectus foeda libido vagos.
 Insuper his addit qua sit ratione tuenda
 Uxor et illius non violanda fides. [90]
 Tum docet uxorem deceant quaecunque modestam,
 Ut parere suo debeat illa viro.
 Denique cuncta movet, divinaque verba recenset,
 Et quae coniugij sunt pia iura refert.
 His ita confectis iterum velut ante, sodales [95]
 Se sponsis iungunt hospitiumque petunt.
 Ast ubi conveniunt, huc vina iocosa feruntur,
 Suavibus hic epulis mensa parata nitet.
 Et iam quisque sibi sedem delegit, amicam
 Qua tacite possit parte videre suam. [100]
 Quam tacite comedens placidis aspectet ocellis,
 Cuique suo promptas porrigat orbe dapes.
 Pars faciles risus referunt suavesque lepores,
 Pars fundunt hilares et sine felle iocos.
 Et quo quisque potest hymenaeos laetus honorat, [105]
 Laetitiae quoniam plurima causa datur.
 Quos memorem Sponsi blandos in coniuge vultus?
 Queis spectat nutus candide Sponse tuos.
 Nunc recipit Cyathum, quo tu modo, Nympha, bibebas,
 Nunc leviter ridens fercula lauta capit. [110]
 Dulcia virginibus loquitur nunc verba propinquis,
 Quaeque solet Nympham cuncta decere, facit.

- Nec secus interea vicinis Sponsus amicis
 Accipit atque refert pocula grata suis.
 Et sic prima novis peraguntur prandia nuptis, [115]
 Sic hilares genio foemina virque vacant:
 Mox pulsata vocant saltatum tympana, mensa
 Quin iuvenes abeant quis prohibere velit?
 Ergo certatim surgunt epulasque relinquunt,
 Seque parat faciles quisque movere pedes. [120]
 Iamque sibi sumit dilectam quisque puellam,
 Qua properet molles ducere quisque choros.
 Hic celebri videas armatas ordine turmas,
 Utque velit cultu quaelibet esse prior.
 His ita dum studiis incumbunt membraque flectunt, [125]
 Ac variant saltus undique mille modis:
 Dumque manu charam ducit saltator amicam,
 Blandula multa refert, nec minus ipse rogat.
 Intereaque fovet tacito sub pectore flammam,
 Crescit enim ludis talibus acer amor. [130]
 Sed quid ago? Metris te docte IACOBÉ resumo
 Et tibi felices opto precorque dies,
 Quod tibi praestanti duxisti corpore Nympham
 Quae valet in rebus damna levare tuis.
 Scilicet hoc virtus, studium pietasque meretur [135]
 Qua facilis Kerner praeditus arte nites:
 Summo quae poterat coniunx Iove digna vocari,
 Iret ut in thalamos virgo pudica tuos.
 Cuius ut ingenij dicat vel munera formae:
 Sufficiens nunquam vena Maronis erit. [140]
 Sint igitur semper praesentia numina vobis,
 Et bene qui iunxit servet utrumque Deus.

Iohannes Tecnon Rigensis ex Livonia

EKLER PÉTER

A „Kovásznai–Teleki-corvina” (2). *Codex Agropolitanus*. A Catullus, Tibullus és Propertius verseit tartalmazó corvin-kódexet, a „Codex Agropolitanus”-t, melyet Kovásznaí Sándor 1776-ban lelkes hangú apobatérion kísérletében nyújtott át Teleki Sámuelnek,¹ nem látta sem a Teleki Tékát látogató Kazinczy Ferenc, sem a középkori magyar kéziratok feltárásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Csontos János és e sorok írói sem.

Kovásznain nem kérhetjük számon, hogy az 1776 januárjában papírra vetett, majd 1782-ben publikált kísérőversben eltekintett a kézirat formai jegyeinek jelzésétől, a Teleki Téka katalógusának² leírása azonban határozottan félrevezető, amennyiben mind a Catullus-szövegek között („Codex Ms. Ex Bibl. Mathiae Corvini Reg. Hungariae”), mind Tibullus alatt („Codex Ms. Ex Bibl. Mathiae Corvini Regis Hungariae”) valódi corvinaként tünteti föl a kötetet. A „Sároemberki Apolló” könyvtárába került darab azonban nem corvina volt, még csak nem is középkori vagy reneszánsz

¹ FÖLDESI Ferenc: A „Kovásznai–Teleki-corvina”. = MKsz 2004. 3. sz. 290–295.

² *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék Pars Prima ... Viennae... 1796.*

kódex, csupán gondos másolat a 18. századból, amely ma is föllehető a Teleki Tékában T.Cl.q-165. sz. jelzet alatt.

A „Codex Agropolitanus”-t márványozott bőrbe kötötték, supralibrosként mindkét kötéstáblára Teleki Sámuel aranyozott, dombornyomásos címere került. A negyedrét formátumú kézirat első kötéstáblájának belsejére Teleki nyomtatott exlibrisét ragasztották be. A negyedik számozatlan előzéklapra Kovásznai bemásolta a később publikálásra is érdemesnek talált apobatériont és szűkszavúan följegyezte a kézirat útját Szebentől Sáromberkéig. Csak azért idézzük egészében, hogy érzékeltesük a bejegyző nagyrabecsülését patrónusa iránt.

„Hunc librum manu exaratum e bibliotheca Köleseriana, Cibinii ineunte anno P. C. N. MDCCLXXVI. Praeconis voci subjecta, erit Alexander Kovásznai, litterarum in Gymnasio Agropolitano professor. Idib. Jan. Idemque eodem mense dono dedit Illustrissimo ac Splendidissimo S. R. I. Comiti SAMUELI TELEKIO Székiensi, S. Caesareae ac Regiae Majestatis Camerario; Inclytae Dioeceseos et Conventus iuridici Küküllőváriensis Praesidi Regio sive Comiti supremo, iustitia, aequitate, clementia, prudentia, eruditione, longe celeberrimo. Denique studiorum regendorum et aliorum negotiorum in nobilissimo litterarum ludo N. Enyedensi Curatori Sapientissimo; instructissimam librorum in omni disciplinarum genere et varietate supellectilem possidenti, eamque in dies summa cura, studio, diligentia, sumptibus, locupletanti; Domino suo ac Maece-nati indulgentissimo.”

Azaz Kovásznai a kéziratot 1776 januárjában vásárolta Szebenben az ifjabb Köleséri Sámuel aukcióra bocsátott könyvhagyatékából,³ és még ugyanebben a hónapban Teleki Sámuelnek ajándékozta. Kovásznai nem tudja, ki és mikor készítette a másolatot, a kötet ugyanis datálatlan és szignálatlan, de ez egyébként is érdektelen lett volna a kor szöveggondozói, szövegkritikai gyakorlatát figyelembe véve, hiszen a 19. század közepén kibontakozó modern textológia térhódításáig a scriptor személyének jelentősége a szöveghagyományozódás számos egyéb elemével együtt háttérben maradt. Azt viszont tudnia kellett a marosvásárhelyi professzornak, hogy a másolat alap-példánya, a „Catullus–Tibullus–Propertius” valóban Mátyás budai könyvtárából került Erdélybe, közelebbről II. Apaffi Mihály tékájába, akinek hátrahagyott javaiból 1726-ban Nádudvari Sámuel vásárolta meg, majd tőle került az ifjabb Köleséri tulajdonába.⁴ A scriptor ugyanis figyelmesen dolgozott, és a másolat [I.] levelének recto lapjára átvezette Köleséri corvinájából azt a 17. századi kéztől származó bejegyzést is, amely a végül Bécsbe került kódex provenienciájáról ad hírt.⁵ Mint említettük, a másolat datálatlan, ám elkészülte nagy valószínűséggel az 1720-as évek második felére tehető, arra a néhány évre, míg az alappéldány Köleséri tulajdonában volt.⁶ A kézirat szövegét valószínűleg a század utolsó harmadában egy azonosítatlan kéz – nem Kovásznai – alapos vizs-

³ JAKÓ Zsigmond: Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserő Bálint tiszteletére. Szerk.: BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŐ Gizella, ÖTVÖS Péter. Szeged, 1997. 219–229. A Köleséri hagyatékról: 221–222. – L. még BERTÓK Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*. = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve (3.) 1955. 2.

⁴ CSAPODY, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp., 1973. 157. (176.) – JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. = MKsz 1966. 237–244.

⁵ Idézi CSAPODY: *i. m.* 157. (176.)

⁶ A korpusz egy részét, Tibullus verseit Köleséri nyomtatásban is megjelentette: *Tibullus Corvinianus*. Claudiopoli, 1727.

gálatnak vetette alá, kollacionálást végzett, szövegkritikai javításokat eszközölt. A munkához a rendelkezésre álló legjobb Tibullus-kiadást használta.⁷

Az elmondottak alapján a korábbi közleményben⁸ fölvetett néhány kérdés megválaszolható, a „Kovácsnai–Teleki-corvina” problémája lezártnak tekinthető. Kétségtelen, hogy mindkét tudós filológus a kézirat szövegét tartotta elsőrangú fontosságúnak. Kovácsnai sem gondolta, hogy corvin-kódexet ajándékoz Telekinek, de a *translatio studiorum*, a múzsák Erdélybe költözésének nyilvános megjelenítését minden filológusi aggályoskodásnál előrébb valónak tartotta, így aztán nem találta említésre érdemesnek a kézirat másolat voltát. A filológus csalt, hogy maga és patrónusa számára sokkal lényegibb dolgot mondhasson el. A „Sáromerki Apolló” pedig nyilván értékelte a kötetbe bejegyzett vers üzenetét, de talán a játék öröme is megérezte Kovácsnai kegyes csalásában, olyannyira, hogy katalógusában maga is *Codex Corvinianus*ként jelölte a „*Codex Agropolitanus*”-t.

ZSUPÁN EDINA – FÖLDESI FERENC

⁷ *Albius Tibullus, eques Romanus; et in eum Jo. Antonii Vulpii philologi ac rhetoris in Gymnasio Patavino novus commentarius diligentissimus*. Padua: excudebat Josephus Cominus, 1749. xxxviii (2), 340, 93(1) l.

⁸ FÖLDESI: *i. m.*

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2005-ben

Rövidítések:

ActPap	= Acta Papensia
CsongMegyKönyvt	= Csongrád Megyei Könyvtáros
EgyKönyvtÉvk	= Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei
GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KF	= Könyvtári Figyelő
KK	= Könyv és Könyvtár
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KN	= Könyv és Nevelés
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
StudMus	= Studia Musicologica
- Emlékkötet Szabó Sándor... = *Emlékkötet Szabó Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. HANGODI Ágnes, LÁDI László. Bp.: ELTE BTK IKI Főiskolai Könyvtár-Informatikai Központ, 2005. 239 p. ill.
- A Határon Túli Magyar Könyvtárosok... = *A határon inneni és túli könyvtárak érték közvetítő tevékenysége. A Határon Túli Magyar Könyvtárosok IX. Zempléni Nemzetközi Konferenciája. Sárospatak, 2003. szeptember 9–11.* [szerk. NOSZÁLYNÉ BODNÁR Ágnes]. Sárospatak: Zrínyi I. Vár. Kvt., 2004. 95 p. ill.
- A holló jegyében... = *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből*. Szerk. MONOK István. [Bp.]: Corvina K.: OSzK, 2004. 210 p. ill.
- Nyugat-Magyarország művelődés- és iptörténetéből... = SZÁLA Erzsébet: *Nyugat-Magyarország művelődés- és iptörténetéből*. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet; Sopron: Nyugat-Magyarországi Egyetem, 2004. 166 p. ill. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára; 45.)

- Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról... = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk. HELTAI János, TASI Réka. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005. 316 p.
- Tanulmányok Rózsa György... = *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére.* Szerk. BASICS Beatrix. [Bp.]: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005. 173 p. ill.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BARBIET, Frédéric: A könyv története. [Ford. BALÁZS Péter]. Bp.: Osiris K., 2005. 400 p. ill. (Osiris kézikönyvek)
- BÉNYEI Miklós: Közkönyvtáraink múltja. A könyvtártörténet-írás fontossága, szerepe, módszertana = KKK 2005. 8. 24–36.
- BORSA Gedeon: Megindult az Österreichische Nationalbibliothek ösnyomtatványai katalógusának megjelenítése = MKsz 2005. 4. 471–475.
- BRIGGS, Asa – BURKE, Peter: A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig. [Ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, KONOK Péter, GELLÉRI Gábor]. Bp.: Napvilág K., 2004. 417 p. ill.
- FERENCZY Endréné: „Nincs új a nap alatt” avagy: Gondolatok sokadszor a retrospektív magyar nemzeti sajtóbibliográfiáról = Emlékkötet Szabó Sándor... 47–56.
- GERŐ Gyula: Évfordulók ürügyén a hétköznapi könyvtártörténet-írásról = KKK 2005. 12. 17–28.
- HELTAI János: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról...* 251–299.
- HUDI József: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a XVIII–XIX. században = *Veszprémi Szemle* 2005. 1. 28–50.
- KÁLDOS Gyula: Fejezetek Celldömölk művelődéstörténetéből a 19. századig = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2003. 2. 6–40. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon III–IV. Középkor és kora újkor. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp.: Balassi K., 2005. 2 db. ill.
- A. SZÁLA Erzsébet: Evangélikus mecénások Sopronban a XVIII–XIX. században = *Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből...* 61–66.
- VOIT Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. *Tanulmányok.* [Bp.]: Argumentum, [2005.] 205 p. [Másodközlések]

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- AL / Artpool Letter – Aktuális Levél. 1983–1985. Összeáll.: BÉNYI Csilla = *Ars Hungarica* 2004. 2. 405–433. ill.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2004-ben = *MKsz* 2005. 4. 478–490.
- GÖNCZI Ambrus – WINKELMAYER Zoltán: Ferencváros metszeteken I–II. Bp.: Ferencvárosi Önk., 2005. 50, 100 p. ill.
- GYURIS György – LOVÁSZI Józsefné: Írások könyvtárainkról = *CsongMegyKönyvt* 2002. 1–4. 207–224.
- A Jászsági Évkönyv 2000 óta megjelent számainak tartalomjegyzéke = *Jászsági Évkönyv* 2005. 313–319.
- KUCZA Péter: A Tápió-vidék könyvészeti és sajtóbibliográfiája a kezdetektől 1945-ig. *Nagykátai: Vendégváros Tápió-vidék Egyesület, 2004.* 119 p. ill.
- A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 1850/1851–1948/49. 13. köt.: Nagyszöllős – Pécs. Összeáll. GRÁBERNÉ BÖSZE Klára. Bp.: OPKM, 2005. 380 p. (A magyar neveléstörténet forrásai; 21.)
- A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya. I. Ösnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, régi magyar könyvtár. Katalógus. Összeáll. EMÖDI András. Bp.: Akad. K.: OSzK; Nagyváradi: Egyházm. Kvt., 2005. XLVI, 295 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 1.)
- A Néprajzi Értesítő repertóriumja, 1900–2000. Szerk. NAGY Réka. Bp.: Néprajzi Múzeum, 2003. 181, [18] p. ill.
- Pannóniai Féniszkv, avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. század). *Országos Széchényi Könyvtár* 2005. március 11–30. Szerk. GAZDA István, STEMLER Ágnes. Bp.: OSzK: MTA, 2005. 319 p. ill. [Kiállítási katalógus, angol–magyar nyelven]

PAPP Júlia: Atlas Hungaricus. Magyarországi vár- és városábrázolások Bernhard Paul Moll 18. századi térképkatalógusában = EgyKönyvt-Évk 2005. 325–369.

Régi Magyar Könyvtár. III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. kötet: 1712–1760. Alte Ungarische Bibliothek III/XVIII. Jahrhundert. Im Ausland erschienene, fremdsprachige Werke ungarländischer Autoren. Band I: 1712–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária. Bp.: OSZK, 2005. 357 p.

SALIGA Irén: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 1 (1989)–15 (2003). Repertórium = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004. 1–2. 5–91.

SZABÓ Márta: XVI–XIX. századi bibliák a Berzsényi Dániel Könyvtár gyűjteményében = „Ídes az hazának szerelme”. Tiszteletadás Sylvester Jánosnak. Szerk. PALLÓSINÉ dr. TOLDI Márta. Szombathely: Berzsényi Dániel Könyvtár, 2006. 19–38.

A Teológia repertórium (1996–2005). Összeáll.: TÖZSER Endre = Teológia 2005. 3–4. 179–193.

A térkép a történelem szemüvege. Térképészeti ritkaságok a Ráday Múzeumban. Válogatás dr. Iványi Béla ... gyűjteményéből. ... a ... művek leírása: PLIHÁL Katalin; szerk. ... FOGARASI Zsuzsa. Kecskemét: Ráday Múzeum, 2005. 40 p. ill.

TÖRÖK Zsolt – NEMERKÉNYI Zsombor: The summaries of the articles published in Cartographica Hungarica (1997–2004), a tanulmányok összefoglalói. Indexes = Cartographia Hungarica 2005. különsz. 5–19, 20–21. [angol és magyar nyelven]

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

FARKAS Gyöngyi: Rágalmazás vagy írói szabadság? Móricz Zsigmond és a katonaság 1936. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2005. 157–162. [M. Zs. két, a Pesti Naplóban megjelent cikkéről]

GRANASZTÓI Olga: Máglya és „pokol” között. A tiltott francia könyv helyzete a 18. század második felében = 2000. 2005. 7–8. 62–67.

VÖRÖS László: Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből. 1975–1986. Szeged: Tiszatáj, 2004. 363 p.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BEREGSZÁSZI Magdolna: Egy Suetonius-kódex rejtélye, avagy ki a nyitrai korrektor = EgyKönyvtÉvk 2005. 13–33.

BREKO, Hana: The so-called „Liber sequentiarum et sacramentarium” (Šibenik, Monastery of Franciscans the Conventuals) 11th Century. The Oldest Medieval Missal of Pula, Istria = StudMus 2004. 1–2. 35–52.

BOYCE, Janus: The Carmelite Choir Books of Krakow. Carmelite Liturgy before and after the Council of Trent. = StudMus 2004. 1–2. 17–34.

DEMETER Júlia – PINTÉR Márta Zsuzsanna: Ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény Szatmárból = ItK 2005. 1. 47–113.

DI PIETRO LOMBARDI, Paola: Mátyás emblémái [... TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 157–175. ill.

DILLON BUSSI, Angela: Mátyás és a miniatúrák. Bizonyosságok és problémák, különös tekintettel a firenzei miniatúrákra, Bartolomeo si Domenico di Guido és Mariano del Buono műveire [... TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 135–155. ill.

DOMONKOS György – VIDA Máté: A budapesti Dante-kódex nyelve = EgyKönyvtÉvk 2005. 35–60.

FERENCZI Ilona: Das Gradual von Ajak. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts = StudMus 2004. 3–4. 303–329.

HOLLER László: Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében = MKsz 2005. 3. 273–288.

LÁNG Benedek: Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve = MKsz 2005. 2. 117–139.

Liturgia Claudiopolitana. A református istentiszteletek rendje. Kolozsvárott 1670 táján. Közreadja: FEKETE Csaba. Debrecen, 2005. 105 p. (A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének Kiadványai; 1. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok; 9.)

NÉMETH András: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 20. kódexének új vizsgálata és a benne szereplő Phalarisz-level fordítása = Sic Itur ad Astra 2003. 2–3. 143–174. ill. és EgyKönyvtÉvk 2005. 61–90.

- POHÁNKA Éva: A pécsi püspöki könyvtár Nyír-kállói-kódexének pere 1913–1916 = Pécsi Szemle 2005. 1. 28–34. ill.
- SARBAK Gábor: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban = Magyar Nyelv 2005. 2. 147–161.
- STEYN, Card: The Manuscripts of Gisnay = StudMus 2004. 1–2. 225–236.
- THOROCZKAY Gábor: Még egyszer a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásáról = MKsz 2005. 2. 213–218.
- TÓTH Péter: Feltáratlan latin kódexek az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében. A Cod. Lat. 133–139 jelzetű darabok katalógusa = Egy-KönyvtÉvk 2003. 61–80.
- TÓTH Péter: Későantik és középkori grammatikai hagyományok egy humanista Terentius-kódexben = EgyKönyvtÉvk 2005. 93–119.
- VÉKONY Gábor: A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története. Bp.: Nap K., 2004. 331 p. ill.
- VIZKELETY András: Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Bp.: Akadémiai K., 2004. 301 p., 6 t. ill. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae; 4.)
- WEHLI Tünde: Könyvfestészet Mátyás király budai udvarában = A holló jegyében... 177–191. ill.
17. század
- V. ECSEDY Judit: Bécs: 17. századi nyomdafel-szereléseink egyik forrása = MKsz 2005. 1. 25–41.
- V. ECSEDY Judit: Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. 1–II. = MKsz 2005. 3. 289–308., 4. 385–409.
- FEKETE Csaba: Rehabilitáltak Misztótfalusi Kis Miklóst = Magyar Egyháze 2002/2003. 1. 55–58.
- GUILBAUD, Juliette: La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles = MKsz 2005. 1. 42–55.
- SZENCI MOLNÁR Albert: Novae grammaticae Ungaricae libri duo Szenci Molnár Albert. Az előszót és a jegyzeteket írta C. VLADÁR Zsuzsa. Bp.: M. Nyelvtud. Társ. 2004. 452 p. [Hasomás kiad.]
- ÚJFALVI Imre: Keresztyéni énekek. Debrecen 1602. Tanulmány szerzője ÁCS Pál. Bp.: Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, OSzK, [2005]. [332] + 63 p. [Hasonmás]
- WIDEMANN, Elias: Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652. A kísérő tanulmányt írta: DÓZSA György. [Bp.: Magyar Helikon, 2004. [220] p. [Hasonmás kiadás]

Nyomda-, nyomdászattörténet

15. század

- GÉCS Béla: Gutenberg első nyomtatott betűi = MG 2005. PrintExpo különsz. 92–94. ill.
- KNAPP Éva: Adalékok a 18. század végi nyelvi archaizálás kérdéséhez. Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai = MKsz 2005. 2. 167–192.
- TIMKÓ György: Az első kereskedelmi, megrendelésre készült nyomtatvány: bűnbocsátó levél (1452) = MG 2004. 2. 113–115.
- VESZPRÉMY László: Grüniger ősnymtatványának töredéke a Hadtörténeti Könyvtárban = Hadtörténeti Közlemények 2004. 2. 727–729.
- 18–19. század
- FABÓ Edit: Valóság – humor – bölcsesség. (Millenium, 1900, Magyarország) = EgyKönyvtÉvk 2001. 283–299.
- GVADÁNYI József: Aprekaszión. Névnapi ugratás 1781-ből. Zebegény: Borda-Antikvárium, 2005. 57 p. ill. [Hasonmás kiadás, benne – többek között – V. ECSEDY Juditnak az eperjesi Pape nyomdára és a nyomtatványra vonatkozó írásaival, bibliográfiájával]
- POSTMA Ferenc: Ein Brief von Sigismundus Nagy Borosnyai aus Utrecht, am 31. Mai 1736 = MKsz 2005. 4. 442–448.
- TIMKÓ György: Hogyan működött a Mamut, a „gépszörny”? = MG 2004. 8. 85–87. ill.
- TIMKÓ György: A magyar nyomdászattörténelem egyik fehérfoltja: a könyvnyomatás. 1–4. rész =

- MG 2005. 3. 85–89.; 4. 87–92.; 5. 89–92. PrintExpo különsz. 112–115. ill.
- TIMKÓ György: Parma nagy nyomdása, Bodoni = MG 2003. 6. 113–115.
- 19–20. század*
- BÁNFÍ Szilvia: Tragikus nyomdászsorsok, megsemmisült nyomdák = MKsz 2005. 4. 449–463.
- ERDÉSZ Ádám – FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: Kner Endre. Gyomaendrőd; Kner Nyomda Rt., 2005. 40 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei; 34.)
- FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: „Virágzó könyveskert”. Történetek, legendák, emlékek a gyomai Knerokról. Gyomaendrőd: Kner Nyomda Rt., 2005. 55 p. ill (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei; 35.)
- GÉCS Béla: Hajdani könyvnyomdák és rokon iparágak hirdetései, reklámlapjai I–II. = MG 2003. 2. különsz. 94–99., 5. 79–82.
- SZILÁGYI Tamás: Száz éves az ofszetnyomtatás. [S. l.]: Print Consult Kft., [2004]. 255 p. ill.
- TIMKÓ György: Volt egyszer egy „offset-téglés sajtó” = MG 2003. 4. 75–77. ill.
- Könyvművészet, illusztráció, ex libris*
- EISLER János: Egy Pozsonyt ábrázoló metszet a XVIII. század első feléből, és annak tanulságai = Tanulmányok Rózsa György... 73–78. ill.
- FEKETE Csaba: Versszedés, prózaszedés, dőltbetűs szedés = Magyar Egyházzene 2004/2005. 4. 409–414.
- FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: Egy grafikus könyvtervező emlékezetére. 90 éve született Haiman György (1914–1996) = Magyar Iparművészet 2005. 1. 18–20. ill.
- GÉCS Béla: A betű fejlődése a gutenbergi könyvnyomtatás feltalálásáig. Nyomdászattörténeti töredékek = MG 2005. 4. 83–85. ill.
- GÉCS Béla: Az újság- és könyvillusztrálás első hazai művészei = MG 2003. 6. 97–99.
- GONDA Zsuzsa: Johann Ender, mint illusztrátor = Tanulmányok Rózsa György... 83–86. ill.
- HOLLÓ Szilvia Andrea: Adalékok Carl Vasquez életéhez és munkásságához = Tanulmányok Rózsa György tiszteletére... 87–90. ill.
- JÁNOSKA Antal: Kártyagyártás Kassán = MG 2005. 1. 73–75. ill.
- KISS Farkas Gábor: A „Syrena”-kötet címlapjáról = Irodalomismeret 2005. 2. 43–55. ill.
- KNAPP Éva: A Szent István-ikonográfia megújítási kísérletei a XVII–XVIII. századi sokszorosított grafikákon = EgyKönyvtÉvk 2005. 295–324.
- KOVÁCS András: A Neubrunn család története és kapcsolata a zalaegerszegi képeslap kiadással = Pannon Tükör 2005. 2. 72–78. ill.
- MURÁDIN Jenő: Buday György a szülőföld emlékezetében = Tiszatáj 2005. 8. 67–75. [B. Gy. (1907–1990)]
- PAPP Júlia: Rom és rekonstrukció (Hazai építészeti emlékek XIX. századi ábrázolásairól) = Tanulmányok Rózsa György tiszteletére... 121–133. ill.
- PERGER Gyula: „A földindulás ellen...” (Az 1763. évi győri földrengés vallási emlékei) = Arrabona 2005. 1. 227–239. ill.
- SZILÁGYI András: Egy rendhagyó tézisillusztráció a XVII. századból = Tanulmányok Rózsa György... 55–60. ill.
- SZILÁRDFY Zoltán: Ádám és Éva barokk kultuszának és ikonográfiájának nyomai Magyarországon = Tanulmányok Rózsa György... 33–38. ill.
- TIMKÓ György: Miért szép: A 42 soros Biblia szöközeiről = MG 2003. 2. különsz. 102–103. ill.
- TÜSKÉS Anna: E. S. mester – metszetek ismeretlen példányai a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Művészettörténeti Értesítő 2005. 3–4. 301–307. ill.
- VAJDA László: Betyárromantika a XIX. századi festészetben és grafikában = Tanulmányok Rózsa György... 103–119. ill.

Térképészet

- BERECZNÉ HUSZÁR Éva: A Heves Megyei Levéltár térképeinek kartusai, címfeliratai és díszítményei = GeodKart 2004. 9. 30–37.

- DEÁK Antal András: A Duna fölfedezése. The Discovery of the Danube. [Bp.]: Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjt., 2004. 439 p. ill. [Benne: L. F. MARSIGLI: Danubius Pannonico-Mysicus. Tomus Primus (Amsterdam, 1726) c. munkájának hasonmása]
- GRÓF L. László: Bod Péter térképei = GeodKart 2004. 2. 34–40.
- KLINGHAMMER István: A Kárpát-medence földtudományi térképezésének kezdetei = GeodKart 2005. 8. 39–42.
- KLINGHAMMER István: A térképész fantáziája – a fantázia térképei = GeodKart 2005. 2. 31–35. ill.
- Magyarország első történelmi atlasza... jegyz. készítette, és a bev. tanulmányokat írta: TÓTH Gergely, TÖRÖK Enikő. [S.l.]: Képzőművészeti K., 2004. 60 p. ill. [TOMKA SZÁSZKY János: Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza (1751)]
- MÁRTON Mátyás: Luigi Ferdinando Marsigli gróf, a tengerkutató = GeodKart 2005. 1. 35–39. ill.
- MIHÁLYI Balázs: Göring atlasz = GeodKart 2005. 1. 39–40.
- PAPP Júlia: Bernhard Paul Moll XVIII. századi magyarországi térkép- és látépkatalogusa = GeodKart 2004. 11. 44–46.
- PAPP-VÁRY Árpád: A Tokaj-Hegyaljai Album [1867] térképmelléklete: egyik legkorábbi földtani térképünk = Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. A Szerencsen 2005. április 15–16-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. FRISNYÁK Sándor, GÁL András. Szerencs: Nyíregyházi Tanárképző Főisk. Földrajz Tanszéke: Bocskai István Gimn., 2005. 303–308. ill.
- TÖRÖK Zsolt: A short history of Hungarian Cartography = Cartographia Hungarica 2005. különsz. 22–27.
- FALUDI Viktória: Martincsevics-kötészet, Csorna = MG 2005. 5. 33–35. ill.
- HUDI József: Ethey István veszprémi könyvkötő tevékenysége (1746–1760) = ActPap 4. 2004. 1–2. 1–14. ill.
- NAGY László–TÜRK Péter–KELEMEN Eörs: Könyvkötés. Bp.: Pytheas Kvk és Nyomda, 2005. 186 p. ill. [p. 9–29.: Fejlődéstörténeti áttekintés]
- ROZSONDAI Marianne: A Corvin Mátyás számára készített aranyozott bőrkötésekről = A holló jegyében... 193–210. ill.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvfestés művészetének rövid története. 2. jav. bőv. kiad. [Bp.]: OSzK, 2004. 98 p. ill. (A könyv- és papír-restaurátor szakképzés jegyzetei)
- SZALAI Sándor: Rézveretes tranossziusz. A míves kézi díszkötés = MG 2003. 6. 104–106. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GULYÁS Melinda–KOLLÁR Emília: Kende Sámuel bécsi antikvárius levele ismeretlen méltóságos úrhoz = Irodalomismeret 2004. 6. 107–108. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A bibliográfiai adatközlés szabályai és felhasználása a könyves szakmában. Bp.: Hatágú Síp Alapítv., 2005. 146 p. ill. (A könyves szakképzés füzetek, 4.)
- ROSENTHAL, Bernard M.: Megjegyzések az antikvár könyvkereskedés 19. és 20. századi történetéhez. [MOHOR Jenő tömörítetté] = KF 2005. 1. 82–88.
- SCHILDE René: Hivatás- és identitástudat a Jancovius családban. Egy német szakember a magyar könyvkereskedelemben = ActPap 2003. 3–4. 173–215. ill.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliárusok = Egyháztörténeti Szemle 6. 2005. 1. 98–113.

Papír

- PELBÁRT Jenő: Papíripari védjegyek = Papíripar 2005. 6. 231–235. ill.

Könyvkötés-történet

- ÉRDI Marianne: Ízelítő Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének kötéseiből = MG 2003. 5. 56–58. ill.

Kiadástörténet

Több évszázadot érintő munkák

- KÄFER István: Az Egyetemi Nyomda mint szellemi műhely = Dona nobis pacem. Magyar-szlovák kérdések. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egy. BTK, 2005. 187–191. [Mátsodközlés]

- KICSÍ Sándor: Kísérő sorok a Révai Nagy Lexikona hasonmás kiadásához = Ezredvég 2005. 3. 105–113. [Másodközlés]
- KOMÁROMI Sándor – PÁLFI György: A magyar mezőgazdasági ismeretterjesztés 1100 éve. Kétegyháza: Dürer Nyomda, 2004. 186, XXII p. ill.
- MIKONYA György: Régi tankönyvek mustrája a Széchényi Könyvtárban = Iskolakultúra 2005. 9. 144–148.
- ÖTVÖS László: A Három Magyar Biblia népszerűsítése. Tanulmányok, visszhangok, dokumentumok. Debrecen: Doctorok Collegiuma Irodalmi Szekciója, 2005. 344 p. ill. (A nemzetközi teológiai könyv; 69.) [Másodközlések]
- PUSZTAI Ferenc: Először magyarul = Pannóniai Féniesz, avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink (16–19. század): 2005. március 11–július 30. Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. GAZDA István, STEMLER Ágnes. Bp.: OSzK: MTA, 2005. 13–28.

15–16. század

- BIBOR Máté János: XVIII. századi pasquillus egy Zircen őrzött ősnymtatványban = Emlekkötet Szabó Sándor... 161–170.
- BORSA Gedeon: Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = MKsz 2005. 1. 1–24.
- MEZEI Zsolt: Egy ősnymtatvány kéziratoldala (Missale Strigoniense 1486) = ActPap 2002. 3–4. 245–256. ill.
- OZORAY Imre: A Christusrul és az ű egyházáruľ ősmét az Antichrisztusruľ és az ű egyházáruľ. [A szöveget gondozta és az előszót írta: PUSZTAI Tamásné]. [Bp.]: Kálvin J. Társ., 2002. 243 p. [Szövegkiadás (Krakkó, 1546)]
- SURÁNYI Imre: Új ősnymtatványok az Egri Főegyházmegeyei Könyvtárban = MKsz 2005. 4. 430–435.
- A. SZÁLA Erzsébet: Frankovith Gergely és az első magyar gyógyító célú könyvecske = Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből... 71–78.
- SZÁNTÓ Judit: A bibliafordítások és a népi valóság a 16. századi Itáliában = Sic itur ad Astra 2003. 4. 63–82.

17. század

- DUKKON Ágnes: A tanítás és a szórakoztatás szempontjai a XVII. századi könyvnyomtatók gyakorlatában = ActPap 2002. 1–2. 71–79. ill.
- GÖMÖRI György: Szenci Molnár Albert ismeretlen verse a Ponnickau-búcsúantológiában = MKsz 2005. 2. 222–226. ill. [Eddig ismeretlen RMK III kiadvány]
- HELTAI János: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról... 115–174.
- H. HUBERT Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 542 p. (Historia litteraria; 17.)
- KÄFER István: Lacrimae gentis Slavonicae. A szlovák művelődéstörténet kezdetei az RMNY harmadik kötetében = Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005. 97–101. [Másodközlés]
- KISS Farkas Gábor: Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban = MKsz 2005. 2. 140–166.
- TÓTH Zsombor: Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához”. (Esettanulmány) = Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról... 175–197.
- R. VÁRKONYI Ágnes: A Mausoleum és Révay Péter művei = Tanulmányok Rózsa György... 61–65.

18. század

- HUNT, Lynn: Pornográfia és a francia forradalom. Ford.: CSÁSZÁR Ivett = Aetas 2005. 3. 170–187.
- JÁNOS István: Timon Sámuel latin nyelvű Tiszamonográfiája (Tibisci Hungariae fluvii notio Vogique ex parte [Kassa, 1735] – Magyarország Tisza folyójának és részben a Vágnak ismertetése) = Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. A Szerencsen 2005. április 15–16-án megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk. FRISNYÁK Sándor, GÁL András. Szerencs: Nyíregyházi Tanárképző Főisk. Földrajz Tanszéke: Bocskai István Gimn., 2005. 309–321. ill.

- KÁNTOR Sándorné VARGA Tünde: Egy ismeretlen gyöngyszem a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának ritkaságai közül. Tobias Mayer Mathematischer Atlas (Augsburg, 1745) = KK 2004. 111–132. ill.
- KNAPP Éva: A barokk kori nyomtatott mirakulumos könyvek jellemzői II–III = EgyKönyvt-Évk 1999. 93–129, 2001. 207–233.
- KOI Gyula: Egyetemi jogirodalmi könyvkiadás 1775–1800. 66 könyvészetileg ismeretlen nyomtatvány az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Könyvtárában = Jogtörténeti Szemle 2005. 2. 81–93.
- KÖVÉR Lajos: A 18. századi Franciaország magyarságképének gyökerei = Aetas 2005. 3. 69–86.
- LÖRINCZI Réka: További észrevételek egy XVIII. századi román nyelvtanhoz = Magyar Nyelv 2005. 2. 221–232.
- GAZDA István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványainak bibliográfiája. 1831–1848. A kéziratok források közlésével. Pilisicsaba: M. Tudománytört. Int., 2004. 169. [22] p. ill. (Könyvtári kézikönyvek)
- H. J.: Márton Gábor református esperes méhézeti szakkönyvének kiadása és olvasói [„Gazdaságos méhtartás” (Győr, 1816)] = ActPap 2004. 3–4. 178–182. ill.
- SZÉKELY Zoltán: Egy félbe maradt Pest-Buda mappa a reformkorból. Adalékok Hofbauer Nepomuk János Pest-Buda vedutáihoz = Tanulmányok Budapest múltjából 32. 2004–2005. 79–89.
- WATZATKA Ágnes: Néhány ismert népénekünk eredetéhez. Az 1846-os leitmeritzi kottás énekeskönyv = Magyar Egyházzene 2004/2005. 1. 31–48. ill.
- WEBER Katalin; Mikszáth Kálmán: Társalgási leckék [1895] = Hungarológiai Évkönyv 6. 2005. 192–204.

18–19. század

- FEHÉR Katalin: Gyermekeirodalmunk a felvilágosodás és a reformkor sajtójában = KN 2005. 4. 67–84.
- FEHÉR Katalin: Tankönyvek, tankönyvkritika a felvilágosodás- és reformkori Magyarországon = KN 2005. 3. 48–54.
- FEKETE Csaba: Öreg debreceni... = Magyar Egyházzene 2004/2005. 2–3. 181–186. ill. [„Öreg debreceni énekeskönyv”]
- JESENSEK, Marko: Lexicography in Styria before the end of the 19th century = Studia Slavica 2005. 1–2. 99–112. ill.

19. század

- DEMMEI József: Egy irodalmi vállalkozás története: a Losonczi Phönix. A szabadságharc utáni Magyarország irodalom- és társadalomtörténeti vonatkozásai a Losonczi Phönix című almanach [1851–1852] tükrében = Sic Itur ad Astra 2003. 1. 55–71. ill.
- DOMOKOS Mariann: Ipolyi Arnold a népirat-szerző. Adalékok a 19. századi népmesészővegek történetéhez = Ethnica 2005. 2. 62–64. ill. [Czéh Sándor mosonmagyaróvári nyomdász ponyvakiadásainak körülményei, levelezése Ipolyival]

19–20. század

- PAPP Bernadette: A magyarországi német nyelvű vallásos ponyvák tematikai csoportjai = „Szent ez a föld...” Néprajzi írások az Alföldről. Szerk. BARNÁ GÁBOR, MÓD LÁSZLÓ, SIMON ANDRÁS. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 2005. 99–111.
- POGÁNY György: Magyar bibliofil bibliográfiák és katalógusok vázlatos fejlődéstörténete 1962-ig = Emlékkötet Szabó Sándor... 97–115.
- RÁKOSI Marianna: Miguel de Cervantes Saaverda: El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha magyar kiadásai. Szeged: JATE Hispanisztikai Tanszék, 2005. 31 p.

20. század

- BÁLINT Gábor: Herczeg Ferenc összkiadásai Singer és Wolfner-nél = MKsz 2005. 1. 91–95.
- BÁLINT Gábor: Rejtő Jenő és a Nova kalandos regényei = MKsz 2005. 2. 193–212.
- BÁNFI Szilvia: Adalékok Babits Mihály irodalomtörténetének olasz kiadástörténetéhez = ItK 2005. 4–6. 594–602.
- PUSZTAI Gábor: Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? Székely László Öserdóktól az

- ültetvényekig című művének fordításai és hollandiai recepciója = KK 2004. 267–281. ill.
- MERG Hajnalka: Fél évszázad hazai lexikonkiadása = KKK 2004. 8. 49–57.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A muravidéki magyarság könyvkultúrájának szellemtörténeti útja = Pannon Tükör 2005. 4. 44–48.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A szlovéniai magyar könyvkiadás = MKsz 2005. 4. 463–469.

Sajtótörténet

17–18. század

- Első folyóirataink: Magyar Museum. Sajtó alá rend.: DEBRECZENI Attila. 1. Szöveg, 2. Kommentár. Debrecen: Kossuth Egy. K., 2004. 2 db. ill. (Csokonai Könyvtár. Források; 11.)
- G. ETÉNYI Dóra: Hadi és politikai hírek a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt = Új Horizont 2004. 3. 82–87.

19. század

- DEDE Franciska: „Szerzők a lámpa előtt.” A Hét és az Új Idők szerzői 1895–1900 = ItK 2005. 2–3. 287–312.
- KAPRONCZAY Katalin: A magyar orvosi szak-sajtó- és könyvkiadása a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp.: OPKM, 2004. 141 p.
- KERPEL Péterné: Egy reformkori diákfolyóirat: a „Rózsa” (1836–1837) = ActPap 2003. 3–4. 216–240. ill.
- KÓKAY György: Az első katolikus hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Sion és melléklapja az Anastasia (1838–1839) = MKsz 2005. 2. 247–250.
- MÓZES Mihály: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap = Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Új sorozat 27. 2002. 107–114.
- PAP József: Kossuth Lajos korai publicisztikája, az Országgyűlési Tudósítások = Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Tanulmányok a történelemtudomány köréből. Új sorozat 27. 2002. 87–106.
- PERSOVITS József: Nyomdászok Közlönye (1883–1885) = MG 2004. 8. 89–91. ill.

RÓZSA Mária: Egy Széchenyi Könyvtárba került hungarikumról: a Zittau'sches Monatliches Tagenbuch 1816-os évfolyama = MKsz 2005. 1. 77–80.

SZABÓ Katalin: A tudományos ismeretterjesztés lehetőségei a Fővárosi Lapok tárcarovatában a 19. sz. második felében = Orvostörténeti Közlemények 2004. 188–189. 107–125.

A. SZÁLA Erzsébet: Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn (1850–1860). Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. század közepén = Nyugat-Magyarország művelődés- és ipartörténetéből... 94–99.

UJVÁRI Hedvig: Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrirte Zeitung = MKsz 2005. 1. 80–91. ill.

VÖLGYESI Orsolya: Kuthy Lajos lapalapítási kérelme 1850-ből = MKsz 2005. 3. 344–351.

19–20. század

BUZINKAY Géza: A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr = Budapesti Negyed 2005. 47–48. 730. ill.

FAZEKASNÉ MAJOROS Judit: Fejezetek a szerencsi sajtó történetéből. A Tokaj-Hegyalja (1893–1919) = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 44. Miskolc, 2005. 319–337.

KLESTENITZ Tibor: A Mária kongregációk és a sajtókérdés a dualizmus korában = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2005. 3–4. 83–100.

KRISTÁLYNÉ SZABÓ Emőke: A sátoraljaújhelyi Zemplén hírlap története (1870–1944) = Széphanom 15. 2005. 261–272. ill.

MÉSZÁROS Borbála: A helyi sajtó szerepe a főváros környékén. Kispeszt-Szentlőrinc 1895–1918 = Tanulmányok Budapest múltjából 32. 2004–2005. 137–157. ill.

SÁGI Erzsébet: A Magyarországon, magyar nyelven 1848–2000 között megjelent gyógyszerészeti folyóiratok = Gyógyszerészet 2005. 11. 689–695.

20. század

60 éves a Dunántúli Napló. [Szerk.: GRÜNWARD Géza.] [Pécs]: Dunántúli Napló Szerk., [2004]. 84 p. ill.

- BÁLINT Gábor: A Helikon és az Erdélyi Szépírók Céh = Emlékkötet Szabó Sándor... 151–160.
- BÁN Tünde: A kolozsvári Napkelet. Folyóirat irodalom a Trianon utáni Erdélyben = Forrás 2005. 5. 111–112.
- BORUS József: Újrindul a Hadtörténelmi Közlemények (1954–1955) = Hadtörténelmi Közlemények 2004. 1. 285–293. [Visszaemlékezés]
- CAPLES, Matthew: Et in Hungaria ego: Trianon, revisionism and the journal Magyar Szemle (1927–1944) = Hungarian Studies 2005. 1. 51–104.
- CZ. FARKAS Mária: Huszár Vilmos és a Revue de Hongrie folyóirat = Hungarológiai Évkönyv 6. 2005. 183–191.
- CSÉPE Valéria: A Magyar Pszichológiai Szemle = Iskolakultúra 2005. 4. 20–21.
- DOMOKOS Mátyás: Valami a Magyar Csillagról = Magyar Szemle 2005. 5–6. 35–48.
- DOMONKOS Ottó: A Soproni Szemle 50 éve. A folyóirat újrarendítése 1955-ben = Soproni Szemle 2005. 1. 3–16., 2. 116–124., 3. 235–241. ill.
- ÉDER Zoltán: A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004) = Magyar Nyelv 2005. 4. 385–405.
- ELEK Zsuzsanna: A Szabolcs Híradó tizenöt éve [1991–2006]. Pustaszabolcs: Hagományörző és Hagományteremtő Alapítv., 2005. 47 p. ill.
- Emlékezés a Soproni Szemle újrarendítésének 50. évfordulójára (1955–2005) = Soproni Szemle 2005. 4. 336–431. [Tematikus szám, tanulmányok]
- GÉCZI János: Az Iskolakultúráról = Iskolakultúra 2005. 4. 22–24.
- HORVÁTH Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártserűség az 1960-as években = Múltunk 2005. 3. 226–254.
- KÁPOLNAI Iván: A Statisztikai Tudósítóról és szerkesztőjéről, Móricz Miklósról = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. HAUSNER Gábor. [Bp.]: Argumentum, 2005. 297–309.
- KLESTENITZ Tibor: A Katolikus Sajtóegyesület és az egyházi megújulási mozgalom oszloposdási törekvései a századelőn = Századvég 2005. 2. 129–160.
- KORCSOG Balázs: Éjszakai esztétizálás. A Nyugat zenekritikája = Alföld 2005. 1. 76–84.
- KÜHRNER Éva: Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években = KN 2005. 4. 91–96. [Iskola és Egészség]
- LÁRENCZ László – KUTAS Jenő: Az első Gyógyszerészet című szaklap centenáriumi emlékéve = Gyógyszerészet 2005. 12. 763–764. ill.
- MARON, Guy: Szemtől szemben a gonosszal. A magyarországi zsidó újságírás szemben az antiszemitizmussal a harmincas évek végétől 1944-ig. Ford. SIHRI Zsuzsa = Múlt és Jövő 2004. 1–2. 184–194. ill.
- MONOSTORI Imre: Sárközi Márta és a (második) Válasz = Forrás 2005. 9. 107–112.
- NÉMETH Péter: A Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 40 évéből = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2005. 3. 283–288.
- PAPP Barbara: A Magyar Női Szemle [1935–1940] elemzése = Sic Itur ad Astra 2003. 2–3. 227–270. ill.
- PELLE János: Az Interpress Magazin. Magyar „médiacsoda” a hetvenes és nyolcvanas években = Nagyvilág 2005. 5. 394–404.
- POGÁNY György: Egy folyóirat két címéről – szakmai és politikai háttérrel, a TMT ötvenedik évfolyama kapcsán = KKK 2003. 3. 9.
- RÁCZ János: „Nem tudni, mi lesz még (a) neve” – adatok a Vasi Szemle újrarendítésének történetéhez = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 2003. 1. 72–82.
- RADZISZEWSKI, Elizabeth: Megosztott ellenzék. A független sajtó Lengyelországban 1976 és 1980 között. Ford. VINCZE Eszter = Média-kutató 2001. 4. 140–151.
- SCHILLER Erzsébet: „Szimat és ízlés” A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe 1908–1914. Bp.: ISTER, 2005. 173 p.
- SCHMIEDT Szabolcs: Az első magyar sajtócézár. A kalandos életű Miklós Andor sajtóbirodalma = Emlékkötet Szabó Sándor... 215–225.
- SCHÜTTLER Tamás: Hídverés a neveléstudomány és a gyakorlat között. A Pedagógiai Szemléltől az Új Pedagógiai Szemléig = Iskolakultúra 2005. 4. 11–15.
- SZÉKELY Domokos: 75 évvel ezelőtt jelent meg a Térképészeti Közöny = GeodKart 2005. 3. 38–39. ill.
- SZÉKELY Domokos: 80 évvel ezelőtt jelent meg először az Oltay-féle Geodéziai Közöny = GeodKart 2005. 4. 40–41. ill.
- A szervezet kiadványa, a Csillagok Világa = REZSABEK Nándor: Fejezetek a Magyar Csilla-

- gásztai Egyesület történetéből (1946–1949). Bp.: M. Csillagászati Egyes., 2005. 43–51. ill.
- TAKÁCS Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban = *Médiakutató* 2004. 1. 85–99.
- TENGELY Adrienn: Elfeledett forrás a forradalmak korából. A pécsi Jézus-társasági Pius Kollégium Vallásosság és Műveltség s Szebb Jövő című füzetsorozata 1918–19-ben = *Soproni Szemle* 2005. 4. 93–99.
- VINCZE Tamás: A Protestáns Tanügyi Szemle indulása és első öt éve = *Széphalom* 2005. 273–279. ill.
- VOIGT Vilmos: A Slovenský Národopis ötven éve = *Ethnographia* 2003. 1–2. 135–145.
- ZÁGOREC-CSUKA Judit: A szlovéniai magyar sajtó története 1945-től napjainkig = *MKsz* 2005. 3. 351–355.
- Sajtótermékek mint forrásanyagok**
- BASKA Gabriella – SZABOLCS Éva: Életreformmotívumok a Népművelés (Új Élet) című folyóiratban 1906–1918 = *Iskolakultúra* 2005. 2. 5–11.
- BATÓ Szilvia: Börtönügyi kérdések a Pesti Hírlap első évfolyamában 1841 = *Jogtörténeti Szemle* 2005. 3. 66–75.
- CZIRÓK András: A celldömlői holocaust története a helyi sajtó és visszaemlékezések tükrében = *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2003. 2. 76–93. ill.
- CSIKÓS Judit: Tiszaeszlár, 1882–1883. Egy fejezet megyei újságírásunk történetéből = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 2005. 2. 208–222.
- CSOHÁNY János: Juhász Nagy Sándor politikai tevékenysége a református publicisztikában = – –: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen: Fábián Bt.: A Mo-i Ref. Egyh. Doktorai Kollégiumának Egyháztört.-i Szekciója, 2004. 124–134. [Másközlés]
- CSOHÁNY János: A zsidó vallás egyenjogúsítása a korabeli református időszakai sajtó tükrében = – –: Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából. Debrecen: Fábián Bt.: A Mo-i Ref. Egyh. Doktorai Kollégiumának Egyháztört.-i Szekciója, 2004. 199–217. [Másközlés]
- FEJÉRDY András: A magyar sajtó Mindszentyképe (1948–1989) = *Vasi Szemle* 2005. 4. 491–498.
- LŐCSEI Péter: Weöres-mozaikok, VII. „Az új Vasi Szemle nagyon tetszik nekem.” Írások a költőtől, a költőről a folyóirat első korszakában = *Vasi Szemle* 2005. 1. 68–75.
- PALKOVICS Andrea: Deák Ferenc alakja a spanyol követi jelentésekben és a spanyol sajtóban az 1860-as években = *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk. BALOGH Elemér és SARNYAI Csaba Máté. Szeged: Pólay Elemér Alapítv., 2005. 217–223.
- SEMSEY Viktória: A portugál sajtó az 1848–49-es magyarországi eseményekről = *Századok* 2005. 3. 659–682.
- SOKCSEVITS Dénes: A fiumei revolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közélet előkészítése a horvát sajtóban = *Századok* 2005. 3. 751–767.
- TAKÁCS Róbert: A Los Angeles-i olimpia a magyar sajtóban = *Múltunk* 2005. 3. 255–297.
- SZABÓ Katalin: A tudományos ismeretterjesztés lehetőségei a Fővárosi Lapok tárcarovatában a XIX. század második felében = *Valóság* 2005. 11. 36–52.
- TÍMÁR Árpád: Mednyánszky László élete és munkássága az egykorú magyarországi sajtóban I. 1876–1888 = *Ars Hungarica* 2004. 2. 379–404. ill.
- TÍMÁR Árpád: Rippl-Rónai József pályakezdése az egykorú magyar sajtó tükrében = *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. Szerk. ANDRÁS Edit. Bp.: MTA Művészettört. Kutatóint., 2005. 153–164. ill.
- UVVÁRI Hedvig: Max Nordau útirajzai a Pester Lloydban = *Médiakutató* 2004. 3. 151–164.
- Könyvtártörténet**
- Több évszázadot érintő munkák*
- BENE Sándorné: A Budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye – a feldolgozó munka tükrében = *EgyKönyvtÉvk* 2003. 15–26.
- DUDÁS Anikó: Thomas Hyde (1674), Domonovszky (1974), a Frankfurti Alapelvek (2003) és a katalógus kollektív funkciójának összefüggései. Formai megközelítés = *KF* 2004. 3. 559–579.

FARKAS Gábor Farkas: Az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteménye. Egy kiállítás margójára = KF 2004. 1. 44–53. ill.

A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből. Szerk. MONOK István. [Bp.]: Corvina K.: OSzK, 2004. 210 p. ill.

JAKÓ Zsigmond: Váradí siralmas krónika. Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004. 1–2. 93–114.

KOKAS Károly: Mikrotörténeti morzsák régen volt könyvtárakból = Iskolakultúra 2005. 10. 136–141.

MILANO, Ernesto: Az olasz könyvtárakban őrzött corvinák ... [TOLEDO Anna ford.] = A holló jegyében... 83–133. ill.

RÉTFALVI Gábor: Szombathelyi gyűjtemények régi bibliái = „Ídes az hazának szerelme”. Tiszteletadás Sylvester Jánosnak. Szerk.: PALÓSNÉ TOLDI Márta. Szombathely: Berzsenyi Dániel Könyvtár, 2006. 7–18.

15–18. század

ALMÁSI Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében = Aetas 2005. 3. 5–37.

MIKÓ Árpád: Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában = A holló jegyében... 19–43. ill.

MONOK István: Nyitott kérdések a Bibliotheca Corviniana kora újkori történetében = A holló jegyében... 45–63. ill.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Katalogizálás-történeti vázlat a XVI–XVIII. századi bibliográfiák, könyvjegyzékek tükrében = Emlékkötet Szabó Sándor... 117–140. ill.

RAKONCZAI János: Régi francia könyvek Szegeden (1581–1800). Szeged: Bába K., 2004. 148 p.

18–19. század

BARA Zsuzsanna: A népiskolai könyvtárak létrejötte = Iskolakultúra 2005. 2. 69–86.

CZEGLÉDI László: A füzesabonyi plébániai könyvtár a 18–19. században = MKsz 2005. 2. 233–247.

CSÓKA-JAKSA Helga: Ex librisek a Klimó-könyvtárban = Pécsi Szemle 2004. 4. 36–41. ill.

KOLOZS Barnabásné: Az iskolai könyvtári kultúra kezdetei Veszprémben a XIX. században = Veszprémi Szemle 2005. 1. 51–81.

RAJNAI Judit: A bencés tanárképzés kezdetei, avagy a Bakonybéli Rendi Tanárképző története = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2003. 1–2. 33–76. ill. [1819–1848]

RÉTFALVI Gábor: Az Egyházmegyei Könyvtár létrejöttének hatása Szombathely művelődési viszonyaira 1791–1799 = KKK 2003. 8. 43–48.

SONNEVEND Péter: Az angolszász közkönyvtár létrejötte. Az 1850-es törvény születése és végrehajtása = KKK 2003. 11. 37–54.

19–20. század

FABÓ Edit: A hely szellemének humora (ELTE Egyetemi Könyvtár, 1865–1965) = Egy-KönyvtÉvk 2005. 145–192.

GERŐ Gyula: Kísérlet a magyar könyvtárak névadási szokásainak felderítésére = KF 2004. 2. 341–349. ill.

HIDEG Ágnes: Dedikált kiadványok a múzeum helyismereti gyűjteményében = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. Miskolc 2004. 716–728.

KLIMES-SZMIK Katalin: RMK nyomtatványok a megszüntetett „Magyar vonatkozások” gyűjteményében = EgyKönyvtÉvk 2003. 27–60.

KOCSY Anikó: Hírlaptárolni pedig muszáj. Az Országos Hírlapkönyvtár és utódai. Történeti áttekintés = KKK 2005. 3. 30–40.

KOVÁCS Valéria: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának Muzeális Értékű Dokumentumgyűjteménye = KF 2004. 3. 547–557. ill.

MADAS Edit: A Corvina újkori története Magyarországon = A holló jegyében... 65–81. ill.

NEMES Erzsébet: A KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat = KF 2005. 3. 519–526. ill.

POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Klaus August Linderfelt és „eklektikus” katalogizálási szabályzata = KKK 2003. 9. 30–42.

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: Ifjúsági Könyvtárak 1920–1940 között = KN 2005. 1. 30–38.

ZALAINÉ KOVÁCS Éva: A Könyvtár története és fejlődése = 150 év a kertészettudományi, élelmiszertudományi és tájépítési oktatás szolgálatában 1853–2003. [Szerk. biz. ZALAINÉ KOVÁCS Éva et al.] Bp.: KÁÉ Kertészettu-

dományi Kar, Élelmiszertudományi és Tájé-
pítészeti, -védelmi és -fejlesztési Kar, 2003.
165–172. ill.

20. század

50 éves az oroszlanói Városi Könyvtár. 1954–
2004. Összeáll. KOZMÁNÉ GOMBKÖTŐ Haj-
nalka. Oroszlány: Művelődési Központ és
Könyvtár, 2005. 97 p. ill.

BÁNFALVI Béláné: A mezőcsáti Kiss József Kö-
zösségi Ház és Könyvtár rövid története.
[S. l.]: KJKHK, [2005]. 35 p., [3] t. ill.

CSISZÁR Miklósné: A helyismereti munka tör-
ténete Veszprémben az 50 éves Eötvös Ká-
roly Megyei Könyvtárban = KKK 2003. 4.
26–33.

Emlékek a nyolcvanéves Ceglédi Városi Könyv-
tár életéből. [Összeáll.: TÓTH Istvánné]. Ceg-
lédi Városi Kvt., 2004. 103 p. ill.

Fejezetek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye könyv-
tártörténetéből 1952–2002. 1. Közkönyvtárak.
[Főszerk.: FUTAKY László]. Nyíregyháza: Mó-
ricz Zs. Megyei és Városi Kvt., 2004. 734
p. ill.

Fejezetek Szabolcs-Szatmár-Bereg megye könyv-
tártörténetéből 2. Felsőoktatási-, iskolai- és
szakkönyvtárak. [Főszerk.: FUTAKY László].
Nyíregyháza: Móricz Zs. Megyei és Városi
Kvt., 2005. 560 p. ill.

FERENCZY Endréné: Emlékezés az Országos Szé-
chenyi Könyvtár Budai Várba költözésének
huszadik évfordulója alkalmából = KKK 2005.
5. 3–7.

GERŐ Gyula: Ötven év. Emlékezés a sárospa-
taki és a szerencsi városi könyvtár jubileuma
alkalmából = A Határon túli Magyar Könyv-
tárosok... 77–84. [A járási könyvtárak meg-
alakulásáról]

GERŐ Gyula: Visszapillantás az egykori járási
könyvtárakra – tárgyilagosan és némi nosz-
talgíával = KKK 2003. 3. 29–39.

GODA Beatrix: Az iskolai könyvtári probléma
a pedagógiai szaklapokban az I. világháború
befejezésétől 1944-ig = KN 2004. 1. 59–63.

GOMBÓCZ Márta: A Magyar Turista Szövetség
könyvtára = Emlékkötet Szabó Sándor...
187–193.

GYURIS György: A Somogyi-könyvtár megyei
szerepkörben = CsongMegyKönyvt 2002.
1–4. 15–23.

HALÁSZ Magdolna: A Zrínyi Ilona Városi Könyv-
tár fél évszázados jubileuma = A Határon
Túli Magyar Könyvtárosok... 91–94.

HUDI József: A zirci apátsági könyvtár és mú-
zeum sorsa 1945–46-ban = ActPap 2004.
3–4. 169–171.

JOBST Ágnes: A Történeti Levéltár szakkönyv-
tára = KKK 2005. 4. 33–40.

Jubileumi emlékkönyv. 50 éves a Csuka Zoltán
városi könyvtár. Főszerk. BAZSÓNÉ MEGYES
Klára. Érd: Csuka Zoltán Városi Könyvtár,
2004. 180 p. ill.

KATSÁNYI Sándor: Indexek, könyvzúzdák, könyv-
tárosok. Könyvkiadások a Fővárosi Könyv-
tárban 1945–1950 = KF 2004. 3. 513–524.

KATSÁNYI Sándor: Látomás és indulat a fővá-
rosi könyvtár történetében = KKK 2004. 4.
28–43.

KATSÁNYI Sándor: Szabó Ervin és az iskolai
könyvtárak. A tanulóifjúság könyvtári ellá-
tásának válaszfűzete az 1910-es években = KN
2005. 1. 21–29.

KOVÁCSNÉ CSONKI Katalin: Művelődés = Nyárs-
apát története. A középkortól napjainkig.
[Szerk.: KOVÁCSNÉ CSONKI Katalin, BICS-
KEI Krisztina] Nyársapát: Önkorm., 2004.
184–199. ill.

KÖSZEGFALVI Ferenc: A Csongrád Megyei Könyv-
tár Hódmezővásárhelyen (1952 december
21–1972. december 31.) = CsongMegyKönyvt
2002. 1–4. 5–15.

KUCSKA Zsuzsa: A „Liszt Ferenc téri” gyermek-
könyvtár = KN 2005. 1. 39–42.

KUCSMAN Árpád: Könyvtár = Hetven éves az
ELTE Szerves Kémia Tanszéke (1934–2003).
Bp.: ELTE Eötvös K.; PolgArt K., [2004].
55; 98, 141–142.

MÁRTON Istvánné: Adatok Kuncsorba kulturális
életéhez [Kuncsorba könyvtára] = A mi is-
kolánk. Kuncsorba település történelmének
áttekintése, különös tekintettel az általános
iskola múltjára. Szerk.: SALLAI Károlyné. Túr-
keve: Beklen Nagykunsági Civil Társadalom-
mért Alapítv., 2005. 171–180. ill.

MOLNÁR Mária: Fiókkönyvtárak fél évszázada
és a jelen = CsongMegyKönyvt 2002. 1–4.
113–120. ill.

MONOSTORI Szilveszter: A község könyvtárá-
nak története = Fejezetek Marcali Boronka
városrészének történetéből. Szerk. H. RADICS
Márta. Marcali: Múzeum Alapítv., 2004.
175–178. ill.

- NAGY Zsuzsanna: Gyűjtemény és szolgáltatók a Budapesti Corvinus Egyetem Központi Könyvtárában = KF 2005. 3. 527–532.
- Petőfi Sándor Emlékkönyvtár 1975–2005. [Szerk. T. WÁGNER Zita, KELEMEN Lajos. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2005. 65 p., [24] to.
- PETRIK Istvánné: Községek és könyvtárak a szegedi járásban. Szeged 1978. Kézirat = Csong-MegyKönyvt 2002. 1–4. 23–112. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Domanovszky Ákos (1902–1984) és a feldolgozási reform a Budapesti Egyetemi Könyvtárban = EgyKönyvtÉvk 2005. 227–248.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A leíró katalógizálás szabályozása Magyarországon (1925–1960) = KKK 2004. 7. 40–51., 8. 39–49.
- POHÁNKA Éva: A Pécsi Püspöki Joglyceum könyvtára a 20. század viharáiban = Pécsi Szemle 2005. 4. 48–55. ill.
- REISZ László: 100 éves a szociológia országos szakkönyvtára. Szabó Ervin szociológiai világbibliográfiájától a világhálón megjelenő szociológiai adatbázisokig = KF 2005. 1. 31–37. ill.
- SIPOS Anna Magdolna: Törvényről, törvényre. A hazai könyvtárügy törvényi szabályozása a két világháború között = KF 2005. 3. 461–501.
- SIPOS Anna Magdolna: Változó határok, rehabilitált tanítóképzők (Az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszatért területek tanítóképzőinek könyvtárjai) = EgyKönyvtÉvk 2005. 193–226.
- SIPOSNÉ LENKEY Klára: „Razzia” a könyvtárban. A Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának állományváltozásai a II. világháborút követő években = Hit és tudomány. Tanulmányok dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára professzor asszony ötvenévi teológiai tanári és kutatói munkája jubileumára. Szerk. GYŐRI István. Debrecen; Sárospatak: DRHE: Doktorok Koll. Újszöv. szekciója: Sárospataki Ref. Teol. Akad., 2005. 264–284.
- P. SZABÓ Melinda: Mesél a Könyvtár = Docendo discimus. Tanítva tanulunk. A 100 éves Könyves Kálmán Gimnázium Évkönyve. [Szerk.: BALLA Réka, ESTÓKNÉ BARANYI Beatrix, SZAKÁCS Margit.] [Bp.]: Könyves Kálmán Gimn., 2005. 60–64. ill.
- SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: A Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium Könyvtára (1920–1942) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2005. 5. 447–457. ill.
- SZIRÁKI Zsuzsanna: A regionális tudomány magyarországi könyvtára (MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs) = KF 2005. 1. 51–58. ill.
- VARGA Istvánné: A Ceglédi Városi Könyvtár Mozgókönyvtára 1984–2005 = KKK 2005. 7. 32–41.
- VARGA Róbert: A kaposvári Megyei Könyvtár története 1945–1960 és a Somogy megyei járási könyvtárak megalakulása, valamint további történetük egy kronológia tükrében. ... szerk. és a kron. összeáll. GERŐ Gyula. Kaposvár: Megyei és Városi Kvt., 2005. 100 p., [5] t. ill. (Somogyi könyvtártörténeti füzetek; 6.)
- VÁRHELYI Gyula: Ötvenéves a szerencsi Városi Könyvtár = A Határon Túli Magyar Könyvtárosok... 85–89.
- VÖRÖS Géza: Az Egyetemi Könyvtár és a Gyűjteményegyetem = EgyKönyvtÉvk 2001. 325–345.

Bibliofília

- ALMÁSI Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584). 1–2. rész = Századok 2005. 4. 889–922.; 5. 1131–1167. [Érintőlegesen könyvtáraikról is.]
- BÁN Imre könyvtára. Összeáll. ... PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa. Debrecen: Kossuth Egyetemi K., 2005. 480 p. ill. [B.I. (1905–1975)]
- BOBORY Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében = Századok 2005. 4. 923–944.
- BUDA Attila: „Ősök, barátok, utódok közt vagyok”. Cs. Szabó László könyvtáráról = Irodalomismeret 2005. 4. 24–26. ill.
- BUTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai = KK 26. 2004. 225–266. ill.
- DEÁK Eszter: A morvaországi Sigmund Berchtold magyar kapcsolatai. A buchlovi könyvtár hungarika gyűjteménye = MKsz 2005. 3. 309–324.
- HANGODI Ágnes: Zichy Mihály könyvtára és a gyűjtemény orosz vonatkozásai = Emlékkötet Szabó Sándor... 57–69.

HAUSNER Gábor: Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei = Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. HAUSNER Gábor. [Bp.]: Argumentum, 2005. 247–259.

Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Nemzetközi vándorkiállítás. Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein. 2005 ősz–2007 ősz. Szerk. MONOK István. [Bp.]: OSzK, [2005]. 179 p. ill.

Blue Blood, Black Ink. Book Collections of Aristocratic Families from 1500 to 1700. International travelling exhibition. Zagreb, Martin, Bratislava, Budapest, Burg Forchtenstein. Fall 2005–Fall 2007. Ed. István MONOK. [Bp.]: OSzK, [2005]. 179 p. ill.

KNAPP Éva: Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban = MKSz 2005. 1. 56–64. ill.

ŐSZE Mária: Dr. Gonda György és felesége hagyatéka a Berzsényi Dániel könyvtárban = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 2005. 1. 18–20.

POGÁNY György: A magyar könyvgyűjtő kalauza. Bp.: Kiss József Kvk., 2005. 317 p.

POGÁNY György: Szíj Rezső és a Magyar Bibliofil Társaság 1960–1964. Bp.: Szenci Molnár Társ., 2004. 109 p. ill.

SZÖNYEGI Hajnalka: A Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár Dévay-gyűjteménye. Székesfehérvár: VMMK, 2004. 166. IX p. ill. [Dévay József (1844–1922)]

VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya: Sárközy István könyvtára. Csurgó: Csokonai V. M. Ref. Gimn., 2005. [10], 122 p. ill. (Csurgói könyvtár; 21.) [S. I. (1759–1845)]

WOJNOWSKA Elzbieta: Bemerkungen über das musikalische Repertoire einiger schlesischer Städte im Licht der Handschriftsammlung aus der Liegnitzer „Bibliotheca Rudolphina“ = StudMus 2005. 1–2. 21–38.

Olvasástörténet

FATA Márta: Német bevándorlók olvasmányai a 18. században. Egy forrás tanulságai = MKSz 2005. 1. 73–77.

SZENDI Emma: A fővárosi pedagógusok könyvkultúrája a két világháború között = KN 2004. 3. 28–37.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

Bod Péter, a historia litteraria művelője. Tanulmányok. Szerk. TÜSKÉS Gábor. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 155 p. (Historia litteraria; 15.)

FEKETE Csaba: Módis Lászlóra emlékezem = KK 2004. 373–388. ill. [M. L. (1903–1972)]

FÜGEDI Péterné: Eltűnt tekintélyek nyomában. Emlékezés Varjas Bélára, Goriupp Alizra és Sebestyén Gézára = KKK 2003. 7. 39–44.

GYÖRGYI Gézáné ZÁMOR Magda: Rédey Tivadar (1885–1953) = KKK 2003. 2. 48–60.

KOCSY Anikó: Herr von Kaján – Kaján Ábel (Pákh Albert [1823–1867]) = KKK 2003. 8. 38–43.

KOROMPAI Gáborné: Dr. Pákozdy Ferenc (Hódmezővásárhely, 1904. okt. 7.–Debrecen, 1970. máj. 11.) = KK 2004. 389–397. ill.

KOZÁK Péter: Vitae parallelae – Párhuzamos életutak = KF 2004. 1. 26–43. [Apáczai Csere János, Bod Péter]

KÖVENDI Dénes: Emberszapot érzek... = KKK 2004. 1. 42–50. [Sallai István]

LÖCSEI Péter: Weöres-mozzaiok, IX. „Itt küldök egy csomó verset...” Weöres Sándor és az Életünk I. = Vasi Szemle 2005. 6. 757–764.

MÁRKUS Béla: Egy élet vége levelekben. Mórincz Zsigmond, a Kelet Népe szerkesztője = Tények és képzetek... 40–51. [Másodközlés]

MÁRKUS Béla: „Megtart magáéneke – ha akar, ha nem – ...” Ady Endre, a nagyváradi újságíró és az irodalom = Tények és képzetek. Miskolc: Felsőmagyarország K. 2005. 11–22.

Megakadt életút. Emlékezés Majtényiné Türi Katalin könyvtárosra (1953–1999). Szerk. LABÁDI Lajos. Szentcs. Önkorm., 2004. 82 p. ill.

POGÁNY György: „Könyvek között éltem”. Koczsa Sándor emlékezete = KKK 2003. 3. 45–51.

TARNAI Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp.: Universitas Kvk., 2004. 155 p. (Historia litteraria, 16.) [Többek között Czvittinger Dávidról, Béli Mátyásról, Rotarides Mihályról, Bod Péterről megjelent írások másodközlései]

TATAI Zoltán: Szokolszky Rezső élete és munkája = Veszprémi Szemle 2005. 1. 82–91.

SZEMLE

Kovách Zoltán: Az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Kiegészítette, a válogatott bibliográfiát összeállította és közreadja: SZEPESI Zsuzsanna. Kiad.: SEEBERGI SASVÁRY Zoltán. Bp. 2006. Aula Kiadó Kft. 104 l.

Szokatlan, de örvedetes dolog, hogy egy könyvtártörténeti munka, amelynek törzse egy 1964-ben az ELTE Könyvtárosi Tanszékén benyújtott szakdolgozat, magánkiadásban megjelenik. A kötet azonban nem csak hommage a 25 éve elhunyt szerző, a papi hivatását és „könyvtáróri” feladatát fáradhatatlan, mindenre figyelő szorgalommal ellátó Kovách Zoltán előtt, hanem hézagpótló munkát is ad közre.

A már Géza fejedelem alatt központi funkciót betöltő, majd Szent István által szervezetileg is megalapított esztergomi főegyház könyvgyűjteményeinek története ugyanis monográfikusan mindmáig nem készült el. A most megjelent kis kötet fontos előmunkát ehhez a megadott korszakban, minthogy Kovách Zoltán a dolgozatot élete végéig kéziratos cédulákra írt pótlásokkal látta el, amelyet Szepesi Zsuzsa a megfelelő helyre szöveges formában beiktatott és 2006-ig terjedő bibliográfiai kiegészítésekkel látott el.

A könyvtár történetének középkori szakasza, amely a város 1543-al kezdődő török uralmáig terjed, természetesen osztozik a magyar mediavisztika „crux”-ával: kevés a fennmaradt forrás. Egy könyvtár történetében ez kettős hiányt is jelent: az intézményre vonatkozó iratanyag hiányát, és az egykori állomány megsemmisülését. Az intézményi keretek kialakulása egybeesik a magyar egyház történetével. Az egyházmegyéek

központjában kialakuló káptalanok gondoskodtak az utánpótlás neveléséről, ami az írásbeliség és a klerikális műveltség továbbadását jelentette. Ez kezdetben mester és tanítvány személyes kapcsolatából állt, majd kialakult a szervezett iskolai oktatás, amely a 11. századi Esztergomban már minden bizonnyal megvolt és töretlenül működött a 16. század derekáig. Oktatókról, lector- és cantor-kanonoki megbízásokról a 12. század elejétől kezdve van tudomásunk. Az iskola és az oktatók műveltségi szintjének biztosítása elképzelhetetlen valamiféle könyv- (kódex-)gyűjtemény nélkül, amelyeket a káptalan valamelyik helyiségében tartottak. Lehetséges, hogy az itt, de mindenképpen valamelyik magyarországi káptalani iskolában folyó tanulmányoknak egyetlen kézirat- emléke a 12. század elején készült és használt ún. Esztergomi iskoláskönyv, amelyben, feltehetőleg még ugyanebben a században, feljegyezték első nyolc Árpád-házi királyunk temetkezési helyét, az 1141-ben meghalt Vak Béláét már nem. A kódex a függelékben közölt kézirat-repertóriumban ez az első tétel.

Kovách Zoltán sorra veszi mindazt az adatot, ami a káptalan tagjainak könyveit gyarapíthatta. Így a kanonokok külföldi egyetemjárását, amelyek eredményeként pl. László mester 1277-ben húsz kódexszel rendelkezett. Jelentős mérföldkő volt az esztergomi papság művelődésének emelésében a Budai János barsi főesperes által a 14. század a szegény, de tehetséges növendékek képzésére tett alapítvány, a Collegium Christi, amely az egész középkor folyamán működött. Az alapítvány jelentős könyvtárral is rendelkezett, amelynek bel- és külföldön fennmaradt kötetit Körmeny Kinga vette számba. A Colle-

gium egyik Bécsben fennmaradt kódexe (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1215) a társulás scriptoriumában is készült.

Vitéz János érsekségével (1465) Esztergom a magyar reneszánsz műveltségnek, Buda mellett, a legfontosabb központjává válik. Az érsek másolóműhelyében Regiomontanus tanúsága szerint harminc scriptor dolgozott. A scriptorium számára mintakönyveket is be kellett szerezni, Kovách szerint ilyen minta-kódexet képvisel a liège-maastrichti egyházmegyéhez tartozó benecés kolostorban készült evangelistarium (a kódex-jegyzék 17. tétele). A Mátyás elleni összeesküvéssel vádolt Vitéz könyvtára azonban nem maradt Esztergomban, bekerült a Corvina-könyvtárba és osztozott annak sorsában. Az esztergomi Bibliotékában csak egy töredékes kézirat és egy ősnymtatvány maradt Vitéz könyvtárából. A másik nagy esztergomi reneszánsz egyházfeljedelem, Bakócz Tamás emlékét őrzi az ún. Bakócz-graduále, az a kétkötetes óriáskódex, amelyet Oláh Miklós 1555-ben ajándékozott az akkor már a török elől elmenekült és Nagyszombatban helyet kapott esztergomi egyháznak. A kódex történetével hosszasan foglalkozik Kovách Zoltán. Bakócz utóda, a mohácsi csatában elesett Szalkai László érsek sárospataki iskolai tanulmányairól ad képet az a kis kódex, amelyet ma is őriz a Bibliotéka (a jegyzék 7. tétele). Mi sem jellemzőbb a Mohács előtti könyvanyag pusztulására, mint hogy ezzel, a Szalkai-kódexszel és a csak esetlegesen Esztergomban készült Bakócz-graduáléval együtt is csak három olyan kézirat akad a 45 tételt felsoroló kódexállományban (kettőnek azóta nyomaveszett), amely eredetileg a könyvtár középkori állományához tartozott.

Esztergom eleste (1543) után a könyvtár Pozsonyba, majd Nagyszombatba való menekítésével kezdődő és a visszatelepülésig (1820) tartó történetével a kötet második része foglalkozik. Ez már Kovách Zoltán önálló kutatásai alapján készült, míg az első rész jobbára csak a vonatkozó irodalmat foglalta össze. A könyvtár felállítására csak Oláh Miklós érseksége alatt (1554–1568) került sor. Bár kivülről még két jeles könyvgyűjtő egyházi méltóság (Telegdi Mikós esztergomi adminisztrátor és Mosóczy Zakariás nyitrai püs-

pök) élt időlegesen és hagyatkozott Nagyszombatban, tekintélyes könyvgyűjteményüket azonban egyikük sem hagyta a káptalani könyvtárra. A fordulat Forgách Ferenc érsek (1607–1615) regnálása alatt következett be, amikor is a tartományi zsinat határozata alapján az egyházmegye elhunyt püspökeinek és kanonokjainak könyveit a káptalan könyvtárának kellett átadni. A rendelkezés végrehajtása azonban nem volt hiánymentes, bár a könyvtár állománya a 17. század elején mintegy 1000 kötetre növekedett. Nemzetközi könyvtörténeti jelentőséggel bírt Lippai György érsek 1642-es cselekedete, amikor is megvásárolta az 1681 kötetet kitevő Fugger-könyvtárat a Bibliotéka számára. Ezzel az állományrészszel Paul Lehmann 20. századi jeles német könyvtörténész magyarországi kutatásai során részletesen foglalkozott, 1956-ban publikált eredményeit Kovách Zoltán összefoglalásában ismerhetjük meg.

Kovách érdeme volt a Szelephényi György érsek által 1674-ben és 76-ban megrendelt, Hunger János Henrik által elkészített, addig ismeretlen katalógusok verifikálása. Először a szakkatalógus, majd az alfabetikus katalógus készült el, melyek rendszerét és címléírasi gyakorlatát a kötet részletesen bemutatja. Az így feltárt Bibliotheca vetus már 3000 kötetből állt.

A 18. században az érsekprimások egyre inkább berendezkedtek Pozsonyban, 1781-re elkészült a primási palota saját könyvtárral és pompás könyvtárteremmel. Ekkorra már Klimó György pécsi püspök nyilvánossá tette saját tudós könyvtárát, Batthyány Ignác Gyulafehérváron, Esterházy Károly Egerben követte példáját. Pray György, aki a jezsuita rend feloszlása után Batthyány József esztergomi bíboros-érsek szolgálatába állt, szorgalmazta mindkét könyvtár, az érseki és a káptalani reformját és nyilvánossá tételét, de a kötetben részletesen ismertetett javaslatai nem valósultak meg.

Az 1802-es országgyűlés már szorgalmazta a könyvtár és az érsekség Esztergomba való visszaköltözését, de ez a napoleoni háborúk fenyegetettsége miatt még egy ideig nem valósulhatott meg. A két könyvtár visszaköltözése és egyesítése 1821-ben fejeződött be. Ezzel új fejezett kezdődhetett az intézmény történetében.

Meg kell még emlékeznünk a kódexállomány-
nak már többször említett a 47–58. lapokon álló
listájával, amely a provenienciencia szerint csoport-
osítja a kéziratokat. Ez természetesen nem leíró
katalógus, inkább csak repertórium, a további
kutatáshoz azonban nélkülözhetetlen segédlet,
amennyiben minden darab esetében feltünteti
a rá vonatkozó teljes irodalmat. A kötetet kiadó
Szepesti Zsuzsanna munkáját dicséri nemcsak
Kovách Zoltán és saját kiegészítéseinek beik-
tatása, hanem az esztergomi Bibliotékára és annak
egy-egy darabjaira vonatkozó bibliográfia, vala-
mint Kovách Zoltán nyomtatásban megjelent
műveinek összeállítás is. A rendkívül jó minő-
ségű színes táblákat Mudrák Attila készítette.

VIZKELETY ANDRÁS

**Bél Mátyás kéziratok a pozsonyi evangéli-
kus líceum könyvtárában (Katalógus) – Cata-
logus mancriptorum Matthiae Bél, quae
in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis
asservantur.** Összeállította TÓTH Gergely. Bp.,
OSZK – Gondolat Kiadó, 2006. XXX, 159 l.
/Nemzeti Téka/

Bél Mátyás életpályájának, tudósi működésé-
nek alaposabb megismeréséhez szolgált fontos
adatokat a „Nemzeti Téka” újabb kötete. Tóth
Gergely katalógusa a jeles 18. századi tudós
kézirati hagyatékának a pozsonyi líceum könyv-
tárában található részét tárja fel.

Bél Mátyás kéziratok a tudós halála után több
helyre kerültek. Első ízben Szelestei N. László
vállalkozott arra, hogy elvégezze a hagyaték szám-
bavételét. Az 1984-ben, Béli születésének há-
romszázadik évfordulóján megjelent katalógus
a fontosabb lelőhelyek anyagát dolgozza fel,
úgy mint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyv-
tár, az Országos Levéltár, a Ráday Gyűjtemény
és az Országos Széchényi Könyvtár. Puszta-
nikai okokból hiányzik azonban a pozsonyi lí-
ceum anyagának számbavétele; ezt az intézmény
felújítási munkálatai miatt nem tudta elvégezni
Szelestei. Annyit tudott tenni, hogy katalógu-
sának függelékében tájékoztatóul felsorolta, hogy

az eddigi Béli-szakirodalom mely könyvtári jel-
legű kéziratokat említi a pozsonyi könyvtárból.
A katalógus előszavában Szelestei megemlíti né-
hány más olyan gyűjteményt is, amely a szak-
irodalom tanúsága szerint őriz Béli-kéziratokat
(Österreichische Nationalbibliothek, Evangélikus
Országos Levéltár, Magyar Tudományos Aka-
adémia Könyvtárának kéziratára és más, több-
nyire Szlovákia területén található evangélikus
gyűjtemények), ezek feldolgozására azonban gya-
korlati okok miatt nem vállalkozott.

Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa
által összeállított katalógus valódi hiánypótló
munka és több szempontból is figyelemre méltó:
a pozsonyi anyag feltárásával egyrészt meg-
közelítőleg teljessé teszi a tudós kézirati hagyatékának
feldolgozását, másrészt igen alapos: az
egy-egy tételek leírása a szokásosnál részletesebb
és e tekintetben meghaladja a szabványos kataló-
gus-formát, ami lehetővé teszi a magyar kutató
számára, hogy a Pozsonyba való kiutazás előtt
alaposabban tájékozódjon az egyes kéziratok
tartalmáról. A pozsonyi líceumban őrzött és újon-
nan feltárt kéziratok fontos adalékokkal szolgál-
nak továbbá Béli Mátyás munkamódszereinek,
egy-egy műve keletkezéstörténetének, a tudós
olvasottságának, érdeklődési körének megismeréséhez,
sőt képet adnak Béli pedagógusi, illetve
líceumi rektori munkájáról.

Amint az Tóth Gergely bevezetőjéből kide-
rül, a pozsonyi líceumban található anyagot,
néhány kézirattól eltekintve, feltehetőleg maga
a tudós gyűjtötte össze és hagyományozta az
intézményre: erre lehet következtetni a kézirat-
anyag feltűnően homogén voltából – szinte ki-
zárólag befejezett, kinyomatott munkák fogal-
mazványait, munkapéldányait tartalmazza, ami
tudatos rendezésre, válogatásra utal. Nyilván arról
van szó, hogy mivel a kéziratok munkák nyom-
tatásban megjelentek, a kéziratok feleslegessé
váltak Béli számára, így a könyvtárra hagyományozta őket.

A líceumi könyvtár kézírataiban való eliga-
zodást jelen pillanatban egyedül Schrödl József
autográf katalógusa segíti. A katalógus hiányos-
ságai, felületessége miatt viszont szükség volt az
anyag újbóli pontosabb számbavételére, a kéz-

iratok tartalmának pontos felderítésére, a kéziratok egymáshoz való viszonyának megállapítására.

Mint fentebb már említettük, a Tóth Gergely által feldolgozott kéziratok jelentős részét a tudós nyomtatásban is megjelent műveinek kéziratai teszik ki. A pozsonyi anyagban találhatók például a *Notitia Hungariae novae historico geographica* című munkának a kéziratai. Ezek a nyomtatásban megjelent első négy kötet vármegyeleírásainak a fogalmazványai, illetve az ezekhez kapcsolódó adalékok. Az anyag több szempontból is figyelemre méltó. Mint ismeretes, Bél nem egyedül dolgozta fel az ország földrajzi, politikai és társadalmi viszonyait, hanem bizonyos személyeket adatgyűjtéssel bízott meg. A leírásokhoz kapcsolódó kiegészítésekből megismerhetők az adatokat közlő munkatársak, illetve a máshonnan már ismertek esetében az, hogy milyen adatokkal járultak hozzá a készülő leírásokhoz. Sok esetben a munkatárs személye ismeretlen, ami további kutatást igényel.

Több olyan Bél-fogalmazvány is található a kéziratok között, amelyben nincsenek javítások vagy kiegészítések, így közvetlenül megismerhetők belőlük a tudósnak a leírással kapcsolatos elképzelései, illetve Bél stílusa. A pozsonyi tudós a kézirat vagy egy-egy nagyobb egység elején és végén általában jelöli a munka elkezdésének, illetve befejezésének időpontját, ami rávilágít egyrészt Bél „munkatempójára”, írói szokásaira, másrészt e dátumok egyben hasznos életrajzi adatok is.

A vármegyeleírásokkal kapcsolatos kéziratok további adalékokkal is szolgálnak: mint kiderült, Bél Mátyás több, a leírások ügyében kapott levelet a kéziratok vonatkozó helyére illesztett be, ami korábban elkerülte a kutatók figyelmét.

A líceumi anyagban található a *Hungariae antiquae et novae prodromus*nak, azaz annak az 1723-ban Nürnbergben megjelent munkának a kéziratai, amelyben Bél felvázolja a *Notitia* feladatait. Közli benne a mű tervezett nagyobb fejezeteinek címét, alattuk pedig egy rövid tartalmi összefoglalót készít. A kidolgozottabb részeket szemelvényül elhelyezi a munkában, így például Szepes vármegye leírását. A *Prodromus-*

ból kiderül, hogy Bél terve volt a régi Magyarország megismertetése is (*Notitia Hungaria antiquae*). Ez azonban csak terv maradt, az elkészült szövegek sohasem jelentek meg, viszont mutatványkötetében több kidolgozott részlet is megjelent belőle. A líceumi könyvtárban fellelhetők a *Notitia Hungaria antiquae* kéziratai is.

Ugyancsak a líceumi anyagban található Bél Mátyás főként oktatási célokra szánt kisebb műveinek kéziratai. Jelentős számú vázlat, fogalmazvány maradt fenn a *Grammatica Latina*, a *Rhetorices veteris et novae praecepta* és az *Institutiones linguae Germanicae* című tankönyvekkel kapcsolatban. Fennmaradtak továbbá Bél *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című munkájának jegyzetei, valamint annak a füzetnek a kéziratai, amelyben Bél egy, a magyar nyelv történetéről szóló könyv tervét mutatja be.

A fent felsorolt művek kéziratainak vizsgálata számos hasznos adalékkal szolgál. Az *Exertitatio* kézirataiból például kirajzolódik a mű munkafolyamata, így például az is, hogy Bél kezdetben egészen máshogy képzelte el annak felépítését. Ugyanebben a kéziratcsomóban megtalálható Bél két levélfogalmazványa tudóstársához, Otrókocsi Fóris Ferenchez. A levelek arról tanúskodnak, hogy az *Exertitatio*val kapcsolatban Bél kikérte a témában jártas Otrókocsi véleményét. Kiderül tehát, hogy Bél Mátyás felvette a kapcsolatot tudóstársával, bár együttműködésük Otrókocsi halála miatt nem mélyülhetett el.

A líceum könyvtára néhány olyan kéziratot is őriz, amelyek Bél meg nem valósult könyvterveiről tanúskodnak. A „*Grammatica Latina Slavice reddita*” szlovák nyelvű latin nyelvtankönyv lett volna, ám csak hat oldal készült el belőle. A cseh helyesírásról szólt volna az „*Orthographiae Bohemicae sciagraphia*”. A „*Historiae Linguae Hungaricae Libri II*” című munka szintén nem készült el. Bél ebbe a műbe szánhatta a szintén az anyagban található magyar–héber, kisebb részben magyar–arab, vagy magyar–héber–arab szójegyzéket.

A gyűjtemény fontos részét képezi Bél Mátyás levelezése. A katalógus tartalmazza annak az öt, eddig még ismeretlen levélnek az adatait, amelyeket kéziratok részeként vagy a kéziratokba

kötte helyeztek el a könyvtárban, és amelyek valószínűleg emiatt kerülhettek el mostanáig a kutatók figyelmét. Ide tartozik az a fentebb már említett két levél, pontosabban annak piszkozata, amelyet tudós társához, Otrókocsi Fóris Ferenchez írt Bél. Nagy jelentőséggel bír továbbá az a levél, amelyet Bél 1732-ben írt, minden bizonnyal a Helytartótanácsnak. A levél egy része a „Sciagraphia Operis Geographico-Historici de Hungaria”, egy szakszerűen összeállított jelentés a hivatal számára, amely arról számol be, hogy hogyan áll a *Notitia* egyes vármegyeleírásainak ügye, hogyan halad azok vármegyei és kancelláriai cenzúrája, illetve hogy elkészült-e már az adott leíráshoz a megyetérkép. A levél, amely csak töredékes formában maradt fenn, számos értékes adalékkal szolgál a *Notitia* keletkezéstörténetéhez. Amellett, hogy általa könnyebbé válhat a kéziratban maradt leírások azonosítása és datálása, fontos dokumentum a magyar kartográfia-történet szempontjából, mivel Bél minden esetben említést tesz a megyetérkép készítésének pillanatnyi helyzetéről.

Bél Mátyás azok számára, akiket adatgyűjtéssel bízott meg egy adott megyében, legtöbb esetben elkészített egy kérdőívet, amely megszabta az illetőnek, hogy milyen adatokat jegyezzen fel. Ez tette lehetővé számára, hogy szisztematikusan, egységes szempontrendszer alapján dolgozhassa fel a magyarországi viszonyokat. Ilyen természetű kérdőív a „Sciagraphia describendi Inclycti Comitatus Nagy-Hont” című kézirat is, amely Nagyont vármegye leírásához ad segítséget egy ismeretlen személynek. A „Sciagraphia” azért érdekes, mert tükrözi Bélnek a vármegyeleírások szerkezetéről való, ekkorra már kiforrott elképzeléseit. Megmutatja továbbá, milyen sokrétű és gazdag anyagot kívánt Bél felhalmozni egy-egy leírásban.

Szintén a pozsonyi anyaghoz tartozik az a jegyzék, amely Bél Mátyás könyveit sorolja fel. Korabeli, igen jó minőségű kéziratosságról van szó, amely valószínűleg közvetlenül a tudós halála után készült. Az inventárium egyrészt lehetővé teszi a könyvvállomány szinte száz százalékos beazonosítását, másrészt meg tudható belőle, hogy a pozsonyi tudós miből,

milyen anyagból dolgozott, mi állt a rendelkezésére a különböző tárgyú – történeti, nyelvészeti – kutatásai során. Emellett a jegyzék elsőrendű forrás Bél olvasottságának, érdeklődési területeinek megismeréséhez.

Bél líceumi rektori munkájáról tanúskodik a kéziratok néhány darabja. Ide tartozik a tudós 1714. évi szabályzat-tervezete a líceum számára; a líceum anyakönyve; a tanárok heti munkájának, illetve a hetenkénti tanári értekezleteknek a jegyzőkönyve. A hetenkénti tanácskozásokról készült Bél-féle jegyzőkönyvek szintén kiváló adalékok a líceum egykori hétköznapjainak ismeretéhez.

Tóth Gergely a katalógus összeállításánál figyelembe vette azt a tényt, hogy a líceumi kéziratok jelentős részét a tudós nyomtatásban is megjelent műveinek a piszkozatai teszik ki – ezért esetükben főleg a munkafolyamatban betöltött szerepük, készítőjük személye, a bennük található bejegyzések, valamint datálásuk bír fontossággal. Az egyes tételek részletesen kitérnek a kézirat tartalmára, keletkezési idejére, más kéziratokhoz való viszonyára, a benne lévő javításokra.

A függelékben több fontos kézirat (újonnan talált levelek, a „Nagyont vármegyéhez” írt Bél-féle kérdőív, Bél könyvtárának inventáriuma) eredeti szöveggel közölve, teljes terjedelemben olvasható. A katalógushoz a helynév- és személynévmutatón kívül egy olyan index is tartozik, amely jelöli, hogy Bél Mátyás mely műveivel kapcsolatban maradtak fenn kéziratok a pozsonyi líceumi könyvtárban.

MAGYAR KRISZTINA

Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁVULY Mária. Bp. 2005. OSzK, 357 l.

A „régikönyv” időhatárát – a külföldi példák nyomán – újabban nálunk is módosították a bibliográfiai kutatás. Szabó Károllyal ellen-

tétben az 1711. év helyett a 18. század végéig, 1800-ig tolta ki, és ezt veszi ma már figyelembe a hazai könyvtörténet is. Szintén ezt a gyakorlatot követi az a kutatás, amely az Országos Széchényi Könyvtárban, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében a magyarországi szerzők 1712 után, külföldön, idegen nyelven megjelent munkáit kívánja számba venni.

Tekintettel arra, hogy a 18. század folyamán jelentősen megnőtt a könyvtermés, a jelen kötet csak az 1712–1760 közötti időszakban megjelent munkákat dolgozta fel. Igaz, hogy Petrik Géza a *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* című művében már számba vette az ezen időszakban, külföldön, idegen nyelven megjelent munkákat, de összeállítása ma már nagyon hiányosnak és kiegészítésre szorulónak látszott. A nagyszabású pótlások végrehajtását elősegítette az a körülmény, hogy a jórészt külföldi gyűjteményekben szétszórtan található idevágó könyvek nagy része megtalálható az internetre került könyvtári katalógusokban.

Az összeállítók az adott időközben megjelent könyvek nagy száma miatt két részben dolgozzák fel az anyagot, és a választóvonalat az 1760. évben húzták meg. Véleményük szerint ezt nem csak mennyiségi, hanem tematikai okok is indokolják: míg korábban a vallási jellegű irodalom, a század második felében a világi témájú könyvek voltak nagyobb számban. (Lehet, hogy ezt az ideiglenes előzetes vélekedést a későbbiek során némileg módosítani kell; főleg a század végén megnövekvő könyvtermés miatt a „felezés” nem biztos, hogy arányos lesz.)

Csak önálló kiadványok kerültek a kötetbe, noha e korszakban már kibontakozik a folyóiratirodalom is. E cikkek feldolgozása azonban sok nehézséggel járt volna, akárcsak a könyvrészleteké. Eltértek az összeállítás készítői attól a korábbi gyakorlattól, amely szerint míg a „Petrik-pótlások”-ban az időrendet, e kötetben a betűrendet választották a rendezés alapjául. A kötet használhatóságát elősegíti, hogy az összeállítók a munka elején közlik a rövidített művek/ folyóiratok/ könyvek jegyzékét, valamint az előforduló könyvtárak mutatóját. Az 1823 leírást tartalmazó bibliográfiai összeállítás az OSZK említett mű-

helyének eddigi bibliográfiáihoz hasonló pontos kutatómunka eredménye és méltón sorakozik a régi magyar nyomtatványok korábbi feldolgozásai közé.

(K.G.Y.)

Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. OPKM.141 l.

A szaksajtó története egy kicsit mostoha gyermeke a sajtótörténetnek. Igaz, hogy maga a sajtótörténet is sokáig háttérbe szorult diszciplína volt, de míg ez utóbbinak sikerült kivívnia a maga tudománybeli emancipációját, a szaksajtó helye csaknem mindmáig vitatott maradt. Többnyire kiszorultak a szaklapok a sajtótörténeti összefoglalásokból, vagy csak éppen hogy említés történt róluk. A mellőzés indoka az volt, hogy e lapok jellege miatt inkább tartoznak az illető tudományág történetéhez, hiszen nem napi aktualitásokat, hanem valamely tudomány vagy szakma közleményeit, híreit tartalmazták. De tudománytörténeti kútfőként sem méltatták gyakran figyelemre. Így mint korábban a teljes sajtótörténet, a szaksajtó is szinte mindmáig az interdiszciplinaritás jelszavával két szék között a pad alá esett.

Szerencse, hogy ma már felismerték, hogy a fenti megfontolások nem vezethetnek e lapműfaj történetének teljes kiiktatásához. Hiszen akár a sajtótörténet részeként, akár tudománytörténeti forrásként nem mellőzhető történeti feltárása. Kapronczay Katalin munkája bizonyítja, hogy a magyar orvosi szaksajtó és könyvkiadás kérdései mind sajtó-, mind könyv-, mind tudománytörténeti szempontból is igényt tarthat érdeklődésünkre.

A szerző az 1831–1867 közti időszak történetét dolgozta fel, azokat az évtizedeket, amikor megindultak az első magyar orvostudományi folyóiratok, és kezdetét vette az orvosi szakkönyvkiadás. Utal arra is, hogy már egy évtizeddel korábban, 1730-tól kezdve történetek kezdeményezések Fischer Dániel révén orvosi szakfo-

lyóirat megjelentetésére, de sem az ő, sem a századforduló többi kezdeményezései nem valósultak meg jórészt az érdektelenség miatt. Rámutat a szerző arra is, hogy a szakfolyóirat hiányát a századfordulón és a 19. század első évtizedeiben azok az általános folyóiratok igyekeztek pótolni, amelyek gyakran közöltek orvosi cikkeket is, de gyakran még csak ismeretterjesztő céllal. Kívételt képezett a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Tudománytár*, amelyek már szakcikknek is helyt adtak, míg 1831-ben megindulhatott az *Orvosi Tár*, az első magyar nyelvű önálló orvosi szakfolyóirat. Behatóan foglalkozik a szerző a lap fogadtatásával, szerepével a nyelvújító mozgalomban és mindenek előtt a magyar orvostudomány fejlődésében.

Az orvosi szakfolyóirat megszületése és kibontakozása mellett megismerteti a kötet az olvasót a reformkorban Magyar Tudományos Akadémia mellett létrehozott, orvostudományal foglalkozó tudományos társaságok tevékenységével és kiadványaival is, cáfolva ezzel is azokat a nézeteket, mintha az Akadémia elhanyagolta volna az orvosi természettudományokat a 19. században.

A kötet második fele a szabadságharc levereése utáni viszonyokat tárgyalja az orvostudományi szakirodalom szemszögéből. A Bach-korszakbeli általános szellemi visszaesést követően vázolja az *Orvosi Tár* elhallgatása utáni, egy darabig német nyelven megjelenő szaksajtó szerepét, amely szintén a magyar orvostudományi szakirodalom része.

A kiegyezés előtti évtizedben bekövetkezett enyhülést kihasználva újjáélednek a társaságok, és az Akadémia, majd 1857-ben a ma is élő *Orvosi Hetilappal* majd a *Gyógyászat* által új fórumot kapott a hazai orvostudomány, melyeket már ezen évtizedben több rövidéletű folyóirat követett.

Kapronczay Katalin könyve – amely az Országos Pedagógiai Könyvtár és a Múzeum kiadásában, Jáki László szerkesztésében jelent meg színvonalas összefoglalását adja a magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás története első hőskorának.

Egyben bizonyosságát nyújtja annak is, hogy a szaksajtó- és könyvkiadás története – különö-

sen ezen a humán vonatkozású tudományágban – nemcsak beletartozik a sajtó- és tudomány történetébe, hanem számos korabeli – sőt jelenkori – aktualitásra és párhuzamosságra is rámutat.

KÓKAY GYÖRGY

A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk.: SZILÁGYI Csaba. Piliscsaba, 2006. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 746 l.

Ez a vaskos kötet annak a tudományos konferenciának (szerkesztett) előadásait teszi közzé, amelyet 2004. november 8. és 10. között a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetemen rendezett hasonló címmel a PPKE Bölcsészettudományi Karának Történelemtudományi Intézete, a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya és a Faludi Ferenc Akadémia. (A kötet megjelenését a Magyar Jezsuita Rendtartomány jelentősen támogatta.)

Összesen 57 szerző előadását, tanulmányát szerkesztette egybe a konferencia fő szervezője, Szilágyi Csaba PhD-történész, latintanár az egyetemen. Nyolc tematikus fejezetre osztotta az anyagot, amely hosszmetsetet ad a magyar jezsuiták tevékenységéről a kezdetektől napjainkig. Természetesen, a jezsuita rend egyetemes küldetése és szétágazó tevékenysége folytán a magyar rendtagok működésének vázolása során az egész rend munkásságáról képet kapunk: a 450 évvel ezelőtt elhunyt rendalapító, Loyolai Szent Ignác szellemisége és lelkisége mindvégig ihletője (a *Lelkigyakorlatok* és a *Rendalkotmány* révén) az egyes századokban az apostoli munkáknak: a vallásos élet, missziók, oktatás, kultúra és művészetek, természettudományos és szociális tevékenység területein.

Az első fejezet élén a magyar rendtartomány volt előljárója, Nemesszeghy Ervin összefoglalja a magyar jezsuiták tevékenységét, és rámutat Loyolai Szent Ignác művének jelentőségére. Ez a bevezető tanulmány mintegy keretét adja a következő részletezőbb írásoknak, amelyek forrásként is szolgálhatnak a hazai egyház- és rend-

történeti kutatásokhoz. A kötet amolyan rendtörténeti enciklopédiának is tekinthető. Szilágyi Csaba regiszterei (a kötet szerzői, személynévmutató, helynévmutató) valamint a Karáth Tamás által angolra fordított rezümék megkönnyítik a könyv használatát.

Ízelítőként megjelölök néhány jelentősebb tanulmányt. A „Ielkiség és teológia” témának szentelt első fejezetben Nemes Ödön S. J. saját tapasztalatai alapján szól az ignáci Ielkigyakorlatok időszerűségéről, Nemeshegyi Péter S. J. a jezsuita teológia sajátosságairól, Szabó Ferenc S. J. pedig a H. de Lubac és az ún. „új teológia” körüli vitákról.

A második fejezet – „Faludi Ferenc emlékezete” – szerzői megemlékeztek a jezsuita író és költő életművéről, akinek 300. születési évfordulóját ünnepeltük. Ezek közül kiemelném Vörös Imre, Sárközy Péter és Szörényi László tanulmányait. A harmadik fejezet – „Jezsuita missziók” – érzékelteti, hogy a jezsuita rend története első századában már szinte az egész világon jelen volt. Szilágyi Csaba, Szántó (Arator) István erdélyi misszióját, Molnár Antal a török missziót (a hódoltság területén végzett apostolkodást) mutatja be. Nagyon érdekes Bartusz Dobosi László tanulmánya a híres dél-amerikai redukciókról, ahol sok magyar jezsuita is dolgozott a 17–18. században (Orosz László, Éder Xavér Ferenc, Fáy Dávid stb.). Figyelemre méltó Vámos Péter tanulmánya a magyar jezsuiták kínai (támingi) missziójáról. Vámos e témának külön könyvet is szentelt.

A negyedik fejezetben – „Jezsuiták az irodalom-, a tudománytörténet tükrében” – négy írás is foglalkozik Pázmány Péterrel (Hargittay Emil, Bogár Judit, Maczák Ibolya, Käfer István);

Borián Elréd bencés tanulmányában a történetíró Kazy testvérekkel foglalkozik; Teres Ágoston S.J. pedig a magyar jezsuita csillagászokat mutatja be. – Az ötödik fejezet – „Művészet-történet és iskolai színjátás” – nyolc írása a volt jezsuita templomok és rendházak építéstörténetéhez és ikonográfiájához szolgált forrásértékű adalékokat számos illusztrációval, továbbá az újabban fellendült iskoladráma-kutatásból ad ízelítőt: Kilián István, e kutatás szakavatott szorgalmazója, a nagyszombati jezsuita iskolaszínházat mutatja be. – Az „Oktatás” című hatodik fejezetben tájékozódunk arról, hogy nemcsak a 16–18. században, hanem ma is az oktatás és nevelés a jezsuita küldetés egyik jelentős területe. 1998-as adatok szerint a világ 68 országában mintegy 1200 jezsuita iskolában (elemitől egyetemig) másfélmillió diák tanul. Forrai Tamás S. J., a miskolci jezsuita gimnázium igazgatója bemutatja, miként történik a nevelés a „Ielkigyakorlatok” szellemében. – A hetedik fejezet – „Jezsuiták a társadalmi igazságosságért” – a német és a magyar jezsuiták (O. von Nell-Breuning, Varga László, Csávossy Elemér, Kerkai Jenő) szociális apostolkodását vázolja. Kerkai Jenő, a KALOT alapítója börtönveiről számol be még a „Varia” c. utolsó fejezetben Cseszka Éva. Bikfalvi Géza pedig (rendi levéltárosunk) a magyar jezsuita rendtartomány 1890–1950 közötti központi történetét ismerteti (Bíró X. Ferenc, Bangha Béla, Gyenis András és mások munkásságát).

Reméljük, hogy a kutatók a most közzétett kötetben számos új adatot találnak, és hogy a piliscsabai konferencia anyaga hozzájárul a jezsuita rend tárgyilagosabb megismertetéséhez.

SZABÓ FERENC S.J.

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és lemezen is juttassák el szerkesztőségükhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a lemezen lévő szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldalmi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézírathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

HU ISSN 0025-0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája

Tördelte Markó Sándorné

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

TARTALOM

<i>Véber János</i> : Az idősebb Filippo Beroaldo és Váradi Péter barátsága könyvajánlások tükrében	397
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori prédikációk és beszédek a nevelésről	420
<i>Lengyel András</i> : Hatvany Lajos Pesti Naplója (1917–1919). II.	444

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kertész Balázs</i> : A honfoglalás története Laskai Osvát második Szent István-sermójában	464
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Egy 12. századi lelkipásztori „zsebkönyv”	468
<i>Gömöri György</i> : Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai	478
<i>Postma, Ferenc</i> : Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)	483
<i>Ekler Péter</i> : Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozása	491
<i>Zsupán Edina – Földesi Ferenc</i> : A „Kovácsnai–Teleki-corvina”	496

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2005-ben	499
---	-----

SZEMLE

Kovács Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. Bp. 2006. (<i>Vizkelety András</i>)	514
Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában. (Katalógus) Összeáll.: Tóth Gergely. Bp. 2006. (<i>Magyar Krisztina</i>)	516
Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai. I. 1712–1760. Összeáll. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária. Bp. 2005. (<i>k. gy.</i>)	518
Kapronczay Katalin: A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolútizmus korában (1831–1867). Bp. 2004. (<i>Kókay György</i>)	519
A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscesaba, 2006. (<i>Szabó Ferenc S. J.</i>)	520

SOMMAIRE

<i>Véber, János</i> : L'amitié de Filippo Beroaldo père et Péter Váradi reflétée par des dédications	397
<i>Fehér, Katalin</i> : Discours et sermons à propos de l'éducation à l'époque des Réformes	420
<i>Lengyel, András</i> : Le journal Pesti Napló (Journal de Pest) de Lajos Hatvany (1917–1919). II.	444

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Kertész, Balázs</i> : L'histoire de la conquête du pays dans le deuxième sermon de Saint Étienne de Osvát Laskai	464
<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : Un „agenda” de pasteur du 12 ^e siècle	468
<i>Gömöri, György</i> : L'ovation de György Thúri en 1600, et les éditions ultérieures	478
<i>Postma, Ferenc</i> : Die zwei Franeker Bücherinventare des siebenbürgischen Studenten Paulus Jászberényi (1670)	483
<i>Ekler, Péter</i> : Les rapports hongrois d'une félicitation de noces	491
<i>Zsupán, Edina-Földesi, Ferenc</i> : „Le corvina Teleki-Kovácsnai”	496

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 2005	499
--	-----

REVUE

<i>Kovách, Zoltán</i> : L'histoire de la Bibliothèque Diocésale de Esztergom depuis le 11 ^e siècle jusqu' à 1820. Bp. 2006. (<i>Vizkelety, András</i>)	514
Les manuscrits de Mátyás Bél dans la bibliothèque du lycée luthérien de Pozsony. (Catalogue). Réd. Gergely Tóth. Bp. 2006. (<i>Magyar, Krisztina</i>)	516
Ancienne Bibliothèque Hongroise III/XVIII ^e siècle. Publications d'auteurs de Hongrie, imprimés en étranger, en langues étrangères. I. 1712-1760. Réd. Sándor Dörnyei et Mária Szávuly. Bp. 2006. (<i>k. gy.</i>)	518
<i>Kapronczay, Katalin</i> : La presse médicale et l'édition de la littérature spéciale médicale à l'époque des Réformes et du néo-absolutisme (1831–1867). Bp. 2004. (<i>Kókay, György</i>)	519
La vocation des jésuites hongrois des origines jusqu' à nos jours. Réd. Csaba Szilágyi. Pilis-csaba, 2006. (<i>Szabó, Ferenc, S.J.</i>)	520